

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ

ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА

6/1973

ДО УВАГИ СЛУХАЧІВ ТЕОРЕТИЧНИХ СЕМІНАРІВ СИСТЕМИ ПАРТІЙНОЇ ОСВІТИ

Журнал «Філософська думка» протягом цього року опублікував цикл статей з проблем національної політики КПРС і розвитку національних відносин в СРСР.

Слухачі семінарів «Праці В. І. Леніна з національного питання — теоретична основа національної політики КПРС» та «КПРС — організатор здійснення ленінської національної політики» можуть використати, зокрема, такі статті, вже надруковані в нашому журналі цього року: Ю. С. Голубушин, Ю. П. Лебединський «Інтернаціоналізація економіки радянських республік» (№ 1), С. Г. Фіногеев «Буржуазний націоналізм на службі антикомунізму» та Л. Ю. Беренштейн «Реакційна суть філософських догм сіонізму» (№ 5), А. І. Доронченков «Інтернаціоналізація виробничого досвіду робітничого класу» (№ 6).

Протягом 1972 року до 50-річчя СРСР в журналі також були опубліковані статті з цієї тематики: І. П. Головаха «В. І. Ленін — засновник багатонаціональної Радянської держави» (№ 6), В. М. Гончарова «Радянський народ — нова історична спільність людей» (№ 2), Ф. Я. Горовський, С. Й. Шило «Спільність радянського народу і соціалістичний національний розвиток» (№ 3), В. Ю. Малапчук «Розвиток націй і міжнаціональних відносин в СРСР на сучасному етапі» (№ 4), В. Ф. Безпальчий «Діалектика соціальних і національних відносин в історичному процесі» (№ 6), В. Г. Антоненко «Єдність національного і інтернаціонального в духовній культурі соціалістичних націй» (№ 6), А. І. Доронченков «Патріотизм і інтернаціоналізм радянського народу» (№ 1), В. К. Сульженко «Розвиток духовної культури багатонаціонального радянського народу» (№ 6), М. М. Росенко «Науково-технічний прогрес і становлення повної єдності соціалістичних націй» (№ 6).

Наступного року журнал продовжуватиме публікацію статей з цієї тематики.

ФІЛОСОФСЬКА

Рік заснування 1927
Виходить 6 разів на рік

ДУМКА

науково-теоретичний журнал

№ 6

1973

ОРГАН ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

ЛИСТОПАД—ГРУДЕНЬ

Зміст

Проблеми розвинутого соціалізму

- В. І. Шинкарук — Науково-технічна революція і формування нової людини . . . 3
А. І. Доронченков — Інтернаціоналізація виробничого досвіду робітничого класу . . . 12
В. В. Ковалевський, Л. М. Матвієнко, Л. О. Сандюк (Одеса) — Деякі соціальні аспекти міграції населення в СРСР . . . 22

Основні функції науки

- Г. Г. Вдовиченко — Систематизуюча функція науки . . . 28

- В. С. Горський — Історико-філософський процес у домарксистській історії філософії . . . 39
М. Р. Радовель (Черкаси) — про оптимізацію «виробництва» знань . . . 49
О. М. Ткаченко — Методологічні проблеми субординації категорій психології . . . 58
П. П. Бобровський (Суми) — Етапи становлення еволюційної теорії . . . 68
О. С. Онищенко — Історичні тенденції становлення науково-атеїстичного світогляду . . . 75

Критика буржуазної ідеології

- Т. К. Кичко, І. І. Мигович — Соціальний зміст апологетики іудаїзму . . . 86
С. Г. Москвичов — Методологічна обмеженість концепції мотивації в сучасній буржуазній психології . . . 96
В. В. Лях — Ідеалістичний характер «неконцептуальної гносеології» Ж.-П. Сартра . . . 106
Є. Є. Ледников — Неспроможність неопозитивістських поглядів на співвідношення теорії та реальності . . . 114

Критика і бібліографія

- Н. П. Поліщук — Сутінки старого світу . . . 123
І. М. Мусієнко, О. Д. Сльозка — Дослідження структури практики . . . 125

- Анотації . . . 128

- Покажчик статей, вміщених в журналі «Філософська думка» 1973 р. . . . 130

- III Всесоюзний конкурс праць молодих учених у галузі суспільних наук . . . 135

- Наші автори . . . 136

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»

КИЇВ

СОДЕРЖАНИЕ

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТОГО СОЦИАЛИЗМА. *В. И. Шинкарук* — Научно-техническая революция и формирование нового человека. *А. И. Доронченков* — Интернационализация производственного опыта рабочего класса. *В. В. Ковалевский, Л. М. Матвейенко, Л. А. Сандюк* — Некоторые социальные аспекты миграции населения в СССР. ОСНОВНЫЕ ФУНКЦИИ НАУКИ. *Г. Г. Вдовиченко* — Систематизирующая функция науки. ♦ *В. С. Горский* — Историко-философский процесс в домарксистской истории философии *М. Р. Радовель* (Черкассы) — об оптимизации «производства» знаний *А. Н. Ткаченко* — Методологические проблемы субординации категорий психологии. *П. П. Бобровский* (Сумы) — Этапы становления эволюционной теории. *А. С. Онищенко* — Исторические тенденции становления научно-атеистического мировоззрения. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *Т. К. Кичко, И. И. Мигович* — Социальное содержание апологетики иудаизма. *С. Г. Москвичев* — Методологическая ограниченность концепций мотивации в современной буржуазной психологии. *В. В. Лях* — Идеалистический характер «неконцептуальной гносеологии» Ж.-П. Сартра. *Е. Е. Ледников* — Несостоятельность неопозитивистских взглядов на соотношение теории и реальности. КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ. *Н. П. Полищук* — Сумерки старого мира. *И. М. Мусяченко, А. А. Слезка* — Исследование структуры практики. АННОТАЦИИ. УКАЗАТЕЛЬ СТАТЕЙ, ОПУБЛИКОВАННЫХ В ЖУРНАЛЕ «ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА» В 1973 г. III Всесоюзный конкурс работ молодых ученых в области общественных наук. НАШИ АВТОРЫ.

CONTENTS

PROBLEMS OF DEVELOPED SOCIALISM. *V. I. Shinkaruk* — Scientific and Technical Revolution and Formation of a New Man. *A. I. Doronchenko* — Internatiolization of the Production Experience of the Working Class. *V. V. Kovalevsky, L. M. Matveyenko, L. A. Sandjuk* (Odessa) — Social Aspects of the USSR Population Migration. MAIN FUNCTIONS OF SCIENCE. *G. G. Vdovichenko* — Systemizing Function of Science. *V. S. Gorsky* — Historico-philosophical Process in Pre-Marxist History of Philosophy. *M. P. Radovel* (Cherkassy) — On Optimization of Knowledge Production. *A. N. Tkachenko* — Methodological Problems of Psychology Categories Subordination. *P. P. Bobrovsky* (Sumy) — Stages of Evolutionary Theory Formation. *A. S. Onishchenko* — Historical Tendencies in Formation of Scientific-atheistic Outlook. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *T. K. Kichko, I. I. Migovich* — Social Contents of Judaism Apology. *S. G. Moskvichov* — Methodologic Narrowness of Motivation Conception in Modern Bourgeois Psychology. *V. V. Lyakh* — Idealistic Character of "Non-conceptual" Gnoceology" of I. P. Sartre. *E. E. Lednikov* — Unfoundedness of Neopositivistic Views on Interrelation of Theory and Reality. CRITICISM AND BIBLIOGRAPHY. *N. P. Polishchuk* — Twilight of the Old World. *I. M. Musiyenko, A. Ya. Slezka* — Investigation of the Structure of Practice. ANNOTATIONS. INDEX OF THE ARTICLES PUBLISHED IN THE JOURNAL "FILOSOFSKA DUMKA" IN 1973. The III All-Union Competition of Papers by Young Scientists in the Field of Social Sciences. OUR AUTHORS.

Науково-технічна революція і формування нової людини

В. І. ШИНКАРУК, член-кореспондент АН УРСР

Однією з найактуальніших проблем розвинутого соціалістичного суспільства є цілеспрямоване регулювання процесів, пов'язаних із розвитком сучасної науково-технічної революції, зокрема з тим всебічним впливом, який вони роблять на розвиток людської особистості. Це регулювання є важливим аспектом реалізації висунутого ХХІV з'їздом КПРС завдання історичної ваги — «органічно з'єднати досягнення науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства»¹.

За умов розвинутого соціалізму науково-технічна революція є вирішальним засобом побудови матеріально-технічної бази комунізму, створення продуктивних сил, відповідних вищій фазі розвитку комуністичної суспільно-економічної формації.

Глибинною основою тих революційних процесів у світовій науці і техніці, які розпочалися в середині нинішнього століття і дістали назву науково-технічної революції, слід вважати принципові, якісні зміни у зв'язках наукового пізнання з матеріальним виробництвом, перетворення науки в безпосередній засіб технічного і технологічного розвитку виробництва, його індустріалізації і поряд з цим індустріалізацію самої науки, переведення її розвитку на індустріальні рейки.

Безперечно, для цього потрібен був певний рівень розвитку самої науки, нагромадження нею фундаментальних відкриттів у галузі пізнання законів і сил природи, використання яких набувало дедалі більшого економічного значення. Сучасній науково-технічній революції передувала революція в природознавстві, зокрема революція у фізиці кінця ХІХ — початку ХХ ст., результатом якої було відкриття атомної енергії, створення теоретичних засад радіоелектроніки та ін. Проте лише включення науки в безпосередній виробничий комплекс з метою технічного освоєння її відкриттів, виникнення на цій основі розгалуженої системи технічних наук, індустріалізація наукових досліджень, економічне стимулювання і масове використання їх для інтенсифікації всього суспільного виробництва спричинили той могутній процес наростання темпів розвитку науки і техніки, який розпочався в середині нинішнього століття.

Однак принципово відмінними є соціально-економічні чинники розвитку сучасної науково-технічної революції в країнах капіталізму і в країнах соціалізму.

Соціально-економічною основою розгортання науково-технічної революції в капіталістичних країнах є розвиток державно-монополістич-

¹ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС ХХІV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1971, стор. 65.

ного капіталізму, підпорядкування науково-технічного прогресу інтересам і цілям крупного монополістичного капіталу, а головним чинником — виникнення і дедалі більше посилення воєнно-промислового комплексу, який прагне обернути досягнення науки і техніки проти людства, загрожує йому новою світовою війною. Отже, за умов капіталізму науково-технічна революція набуває суперечливого характеру: з одного боку, вона використовується монополістичним капіталом для посилення його позицій і зміцнення його панування, а з другого боку, надаючи виробництву все більш суспільного характеру, загострює антагонізми капіталістичного виробництва, поглиблює конфлікти між працею і капіталом.

Тільки соціалізм створює єдино відповідну суспільно-економічну основу виникнення і розвитку сучасної науково-технічної революції, бо державна власність на засоби виробництва вже з самого початку включала в себе і підпорядковувала інтересам трудящих всі головні засоби наукового і технічного прогресу. Нові форми зв'язку науки з виробництвом, відповідні сучасній науково-технічній революції, почали складатися в нашій країні ще в процесі будівництва соціалізму, коли розвиток науки і техніки у відповідних науково-дослідних установах і закладах став справою державного планового соціалістичного господарювання. Державне стимулювання розвитку науки і техніки в процесі соціалістичної індустріалізації і електрифікації країни створило всі потрібні умови для індустріалізації самої науки, а водночас і для такого бурхливого її розвитку, внаслідок якого наша країна вийшла на передній край сучасної науково-технічної революції. Завдяки інтенсивному розвитку суспільного виробництва й наукових досліджень наука перетворилася в безпосередню продуктивну силу суспільства.

Основний зміст сучасної науково-технічної революції виявляється у таких її головних досягненнях.

1. В науковому відкритті і технічному освоєнні могутніх сил природи, що вже не пов'язані безпосередньо з нагромадженням на землі сонячної енергії, а мають космічну природу (енергія внутрішньо-атомних і особливо термоядерних перетворень, взаємодія часток надвисоких енергій, часток і античастинок, речовини і антиречовини та ін.). Це приведе до створення принципово нової енергетичної бази суспільного виробництва, яке засновується на використанні внутрішньої енергії будь-якої речовини.

2. В науковому відкритті і технічному освоєнні способів синтезу речовин з наперед заданими властивостями, у винайденні і виготовленні матеріалів нового призначення — для технічного освоєння надпотужних сил природи, космічного простору, земних надр і морських глибин, матеріалів, здатних витримувати космічні швидкості, температури і тиск, акумулювати і трансформувати великі енергії. Без цих матеріалів розвиток сучасного виробництва був би неможливим.

3. В науковому відкритті і технічному освоєнні засобів одержання, збереження і перетворення інформації, створення кібернетичної, зокрема електронно-обчислювальної техніки, технічних засобів автоматизації суспільного виробництва, особливо її серцевини — автоматизації управління виробничими процесами.

4. У винайденні нового типу засобів зв'язку, зокрема ракетної техніки, у глобальному освоєнні земної кулі і виході людини в космос.

Поряд з відкриттям і освоєнням нових різновидів енергії, нових речовин і матеріалів, сучасна науково-технічна революція створює новий тип техніки — технічні засоби автоматичного керування, контролювання і регулювання технологічних процесів. Цим здійснюється перехід від тричленної структури машин: робоча машина, двигун, передаточний

механізм — до чотиричленної: робоча машина, двигун, передаточний механізм, кібернетичний прилад автоматичного керування, контролювання і регулювання роботи системи машин. Змінюється місце і функція людини в процесі виробництва. Функція безпосереднього керування роботою машин і технологічними процесами передається самим машинам, а перед людиною постають нові, вищі вимоги — управління автоматизованим виробництвом, що потребує високої загальної культури, спеціальних інженерних знань, творчих здатностей.

У створенні нового типу техніки, яка забезпечує процес автоматизації суспільного виробництва і тим самим якісно змінює його технологічний базис, виявляється суть сучасної науково-технічної революції, яка здійснює найглибший переворот в продуктивних силах суспільства за соціалізму.

У сфері суспільного виробництва науково-технічна революція виявляється: у комплексній механізації і автоматизації виробництва; у широкому використанні нових енергетичних джерел і нових матеріалів; електронно-обчислювальної техніки, автоматичних систем управління; у зростанні ролі науки і перетворенні її у важливу провідну галузь народного господарства; в науковій організації праці, виробництва й управління; в суцільній електрифікації народного господарства. Науково-технічна революція потребує переходу від екстенсивного типу розвитку матеріального виробництва до інтенсивного, коли визначальну роль відіграє не кількісний ріст засобів праці і робочої сили, а використання науки, якісний розвиток усіх елементів продуктивних сил суспільства і насамперед головної продуктивної сили — людини.

Важливим соціальним наслідком науково-технічної революції за умов будівництва комунізму є принципова зміна місця і функцій людини в суспільному виробництві, характеру і змісту її праці. Якщо на перших історичних етапах технічного розвитку знарядь виробництва людина безпосередньо своїми власними руками за допомогою інструментів обробляла предмет праці, то пізніше вона передала ці функції машинам, ставши їх обслуговувачем. Автоматизація суспільного виробництва, яку розпочала сучасна науково-технічна революція, означає передачу машинам вищих функцій виробничої діяльності — функцій контролю, регулювання і управління машинами та технологічними процесами. Людина перетворює процес матеріального виробництва в суспільно контрольований процес «природного» продукування машинами засобів існування.

Характеризуючи цей етап у розвитку технічних засобів виробництва, К. Маркс писав, що тепер робітник вже не ставить між собою і об'єктом як проміжну ланку модифікований предмет природи; тепер проміжною ланкою між собою і неорганічною природою, якою робітник оволодіває, він ставить природний процес, перетворюючи його на промисловий. Замість того, щоб бути головним агентом процесу виробництва, робітник стає поряд з ним².

Зі зміною місця людини в системі виробництва змінюються і її функції. Те, що вона перестав бути головним агентом безпосереднього процесу виробництва зовсім не означає, що людська праця як така зникає, що люди перестають працювати, і їхнє життя перетворюється на цілковите дозвілля. Навпаки, маса людської праці незрівняно зростає, але зміниться її зміст і характер.

По-перше, за умов автоматизованого виробництва у величезних масштабах зростає кількість людей, зайнятих у сфері програмування

² Див.: К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 46, ч. II, стор. 213.

роботи автоматизованих систем виробництва, у наукових дослідженнях, розробках і експериментуванні. Подібно до того, як на базі розвитку механізації промисловість дедалі більше витісняє традиційну землеробську працю, перетворюючи її на різновид індустріальної, так і автоматизація в процесі свого розвитку буде все більше перетворювати промислову працю на різновид науково-технічної, інженерно-конструкторської, лабораторно-експериментальної та ін. За своїм змістом ця праця є творчою діяльністю, яка технологічно поділяється на розумову і фізичну вже не в діяльності різних індивідів, згідно з їхньою професією, а в діяльності тієї самої особи відповідно до особливостей того чи того різновиду творчості.

Технологічно будь-який різновид творчості, а тим більше творчості як суспільно організованої виробничої діяльності, необхідно включає до себе підготовчу, часто механічну роботу, яка потребує самопримусу, виконання «нудних» операцій тощо. Щоб стати творцем, треба бути майстром, досконало засвоїти усталені, стандартизовані різновиди діяльності. Без цього не мислиме майбутнє. Такі різновиди виробничої діяльності не лише неминучі, а й потрібні для формування людини.

Щоб стати суб'єктом творчої діяльності, людина за будь-яких соціальних умов має пройти школу праці, оволодіти майстерністю, освоїти історично вироблені «стандарти» людської діяльності. Формування людської волі неможливе без самопримусу, бо воля і є здатністю до переборення дрібних індивідуалістських бажань і підпорядкування своєї діяльності розумним цілям. Не лише тепер, а й за комунізму праця як усвідомлена і обов'язкова з педагогічного боку діяльність є і буде основою формування людської особистості. Характеризуючи майбутнє виробництво, К. Маркс зазначає, що воно буде «школою дисципліни», з погляду його дії на людину, що формується, а стосовно людини, що вже сформувалася, засвоїла здобуті суспільством знання, воно водночас є поприщем практичного застосування знань, «експериментальною наукою, матеріально-творчою, предметно-втілюючою наукою»³.

Виховання людини, здатної до творчої праці, всебічно розвиненої, можливе лише через продуктивну працю. Трудове виховання є «альфою і омегою» комуністичного виховання. Відходити від цього — отже, виховувати нероб, безвольних утриманців.

Зміни змісту праці — від виконання певних нетворчих операцій, які потребують самопримусу і є «школою дисципліни», до виконання творчих функцій — становлять етапи в розвитку особистості в процесі виробництва. Ця тенденція діє вже тепер у кваліфікаційному і освітньому рівні працівників виробництва, у стиранні істотних відмінностей між фізичною і розумовою працею. Вже на початку нинішньої п'ятирічки на кожну тисячу робітників, зайнятих в народному господарстві нашої країни, припадало 550 чоловік, які мають середню і вищу освіту. Масового характеру набуло навчання без відриву від виробництва у вечірніх школах робітничої молоді, у спеціальних середніх і вищих учбових закладах.

Поглиблення зв'язку науки з виробництвом, проникнення її у всі галузі виробничої діяльності є неодмінною умовою успішної побудови матеріально-технічної бази комунізму. «Для прискорення науково-технічного прогресу, — відзначав Л. І. Брежнев, — важливо удосконалювати форми організації індустрії, забезпечивши таке, так би мовити, обличчя виробництва, яке відповідає вимогам часу. Це передбачає значне розширення досліджень і розробок у самій промисловості, створення на під-

³ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 46, ч. II, стор. 221.

приємствах конструкторських бюро, потужної експериментальної бази, приплив у промисловість значної кількості наукових кадрів.

Серйозний ефект може дати в багатьох випадках об'єднання науково-дослідних закладів з підприємствами, створення потужних науково-виробничих комплексів»⁴. Значною мірою цього буде досягнуто в нинішній п'ятирічці. В майбутньому потужні науково-виробничі комплекси як об'єднання науки з автоматизованим виробництвом будуть і «школою дисципліни» і «експериментальною наукою». Вони потребуватимуть великої кількості людей, здатних до творчої науково-дослідної, інженерно-конструкторської, експериментально-лабораторної праці. Вивільняючи за допомогою автоматизації мільйони людей з безпосереднього матеріального виробництва, науково-технічна революція створює для них нову сферу діяльності — розвиток і технологічне застосування науки. Уже тепер в нашій країні працює понад мільйон науковців. За минулу п'ятирічку їх кількість зросла в 1,4 раза; крім того, було підготовлено більш як 7 мільйонів фахівців з вищою і спеціальною середньою освітою. Отже, виховання і освіта перетворюються на суспільно організоване виробництво головної продуктивної сили суспільства — людини.

Нинішні діти — щойно народжені і ті, що виховуються в дитячих садках та навчаються в перших класах школи, — освоють принципово нові продуктивні сили, ті, які створює сучасна науково-технічна революція. Комплексно і повністю автоматизоване виробництво поставить перед ними вимогу масового оволодіння творчими сферами діяльності. Тому виховання нової людини означає виховання індивідів; у масі здатних до творчої діяльності. Людина комуністичного майбутнього народжується тепер, вона вже росте і повинна стати не лише високосвідомою, освіченою, морально і фізично досконалою, а й вирости творцем. Сучасні діти увійдуть до складу самодіяльного населення через 15—20 років, вони працюватимуть в умовах кінця ХХ — початку ХХІ століття, і вже тепер треба дбати, щоб їх виховання і освіта відповідали рівню вимог до масового працівника кінця нинішнього і початку наступного століття! А 20—30 років за умов сучасного науково-технічного перевороту у продуктивних силах, який здійснюється надзвичайно швидкими темпами, означає повну зміну «обличчя» і виробництва, і життя, і самої планети Земля.

Виховання нової людини, яке становить основний зміст сучасного етапу культурної революції в нашій країні, є не просто гуманістичним, а й визначальним економічним завданням — забезпеченням «виробництва» головної продуктивної сили майбутнього комуністичного суспільства. Уже сьогодні стає дедалі більш очевидним, що за умов науково-технічної революції головний економічний потенціал країни становить загальна сума творчих здібностей і талантів, розвинутих у самодіяльного населення і, насамперед, у робітничого класу.

Досягнення сучасних наук про людину як біосоціальну істоту дають всі підстави твердити, що при тій диференціації форм людської діяльності, яка є нині і передбачається в майбутньому, кожна фізіологічно нормальна від народження дитина має достатній діапазон природних задатків, щоб при відповідному вихованні у неї виявилися творчі здібності до певної сфери діяльності. Важливо вчасно помітити ці задатки і створити умови для їх розвитку.

Найпотрібнішим щодо цього є зростання матеріального добробуту народу, кожної сім'ї як основного осередку виховання людини. Підвищення добробуту народу є найвищою метою економічної політики пар-

⁴ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь ЦК КПРС ХХІV з'їздові КПРС. К., 1971. стор. 65.

тії. Практично реалізувати цю мету стало можливим лише в наш час. «З перших днів Радянської влади,— підкреслював Л. І. Брежнев,— наша партія і держава робили в цьому напрямі все, що могли. Однак протягом тривалого часу наші можливості внаслідок певних історичних причин були обмежені. Тепер вони серйозно розширились, і це дає партії підставу поставити питання про те, щоб ще більше націлити господарське будівництво на поліпшення життя народу»⁵. У директивах XXIV з'їзду КПРС на нинішню п'ятирічку передбачені серйозні зрушення в поліпшенні матеріального добробуту народу і особливо добробуту робітничої сім'ї. Це є велінням часу.

Але було б неправильно розглядати зростання добробуту як самоціль. Зростання добробуту народу підпорядковане вищим гуманістичним цілям — комуністичному будівництву. Воно сприяє дальшому посиленню ролі матеріальних і моральних стимулів до праці. «Питання ставиться значно ширше — про створення умов, які б сприяли всебічному розвитку здібностей і творчої активності радянських людей, усіх трудящих, тобто про розвиток головної продуктивної сили суспільства»⁶.

Всебічний розвиток особистості, її здібностей, обдарувань і талантів є метою комуністичного виробництва і разом з тим головним важелем розвитку продуктивних сил.

Крім створення матеріальних умов, для всебічного розвитку особистості не менш важливим є забезпечення наукових основ її виховання. Комуністичне виховання нової людини передбачає створення такої системи виховання і освіти, яка б забезпечувала виявлення у кожній дитині її продуктивних задатків і створювала б умови їх розвитку. А це означає, що ми маємо поставити перед нашою системою виховання і освіти вимогу: «Кожному — його здібності». Цього потребує комуністичний принцип: «Від кожного за здібностями, кожному за потребами».

Принцип розподілу за потребами інколи уявляють як розподіл предметів споживання за потребами. Таке уявлення є пережитком споживацьких настроїв. Комунізм передбачає перетворення праці в найпершу потребу людини, а такою праця стає тоді, коли вона є виявом творчих обдарувань особистості, виявом її самоутвердження в суспільно-корисній праці, в діяльності, в якій людина «знайшла себе». У Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна» стосовно цього зазначалось: «Наукові уявлення про комунізм не мають нічого спільного ні з фарисейською «філософією» злиднів як «блага», ні з буржуазно-міщанським культом речей. У марксистсько-ленінському розумінні матеріальні багатства створюються для задоволення розумних потреб людей і є необхідною передумовою розвитку людських здібностей і розвитку особи»⁷.

Реалізація комуністичного принципу «від кожного за здібностями, кожному за потребами» передбачає, по-перше, створення матеріальних умов для суспільного виховання кожної особистості згідно з вимогою «кожному — його здібності» і, по-друге, переміщення інтересів людей із сфери споживання у сферу продуктивної діяльності, перетворення самої праці в найвищу потребу.

Це можливо тоді, коли для багатьох людей праця стане реалізацією їхніх творчих обдарувань. Такого змісту надає їй комплексна і повна автоматизація суспільного виробництва.

⁵ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь ЦК КПРС XXIV з'їздові КПРС, стор. 47.

⁶ Там же.

⁷ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС, К., 1970, стор. 47.

Комуністичний принцип розподілу за потребами є, насамперед, розподілом за потребами продуктивної діяльності, праці, тобто основою забезпечення суспільних умов вільного обрання і освоєння кожним індивідом сфери діяльності, яка відповідає його схильностям, здібностям і обдаруванням. Коли праця за покликанням перетворюється в найпершу потребу, то вища вимога людської особистості до суспільства — задоволення саме цієї потреби.

Переміщення інтересів людської особистості зі сфери споживання у сферу продуктивної діяльності має своєю передумовою створення достатку матеріальних благ. Але цей достаток може бути справжнім тільки тоді, коли він із мети життя перетворюється на засіб до життя. В цій діалектичній єдності і можлива реалізація комуністичного принципу розподілу.

Формування нової людини є одним з головних завдань у побудові комунізму. «Велику справу — будівництво комунізму — неможливо рухати вперед без всебічного розвитку самої людини. Без високого рівня культури, освіти, суспільної свідомості, внутрішньої зрілості людей комунізм неможливий, як неможливий він і без відповідної матеріально-технічної бази»⁸.

Науково-технічна революція потребує не лише максимальної мобілізації творчих здібностей людини, але й глибокого почуття громадської і особистої відповідальності за рішення, пов'язані з виробництвом, яке дедалі більше оснащується складною технікою. Не робот, а людина високої культури і глибоких особистих і громадянських почуттів покликана керувати новою технікою, освоювати надра землі, морські глибини і космічний простір.

Загальновизнано, що сила людського духу виявляється в силі волі — у здатності переборювати свої дрібні, індивідуалістські бажання і підпорядковувати свою енергію розумним, суспільно-корисним цілям. На цій основі формувалася людська мораль як антипод сліпої гри тваринних інстинктів.

Не лише щодо здатності розумно мислити, а й щодо здатності полюдьському почувати людина від народження не є ще людиною. Точніше, щоб стати нею, людина повинна народжуватися двічі: вдруге її народжує суспільно-культурне середовище. Щоб стати нею, індивід повинен в процесі виховання суспільне зробити своєю власною природою, опанувати мову, розвинути мислення, освоїти певну систему людського ставлення до дійсності, до суспільства, до самого себе, навчитися людського способу життєдіяльності. Саме в процесі суспільного виховання і здобуття освіти в індивіда формуються людські почуття. Їхніми предметами є предмети людської культури, і рівень цієї культури визначає рівень «культурності» людських почуттів.

Визначальними чинниками становлення людської особистості є, поперше, формування людської прихильності (любові до рідних, відданості та ін.) і громадянських почуттів свідомості свого людського і громадянського обов'язку, здатності підпорядковувати свою діяльність інтересам і цілям суспільства, усвідомлювати громадянські інтереси як вищі від особистих; і, по-друге, формування індивідуальності, особистих уподобань, схильностей, характеру, вироблення почуття власної гідності, усвідомлення своєї самоцінності як людини серед людей. У цих двох характеристиках — громадянському й особистому — і формуються людські почуття, людська особистість.

Разом із творчими здібностями, глибина і сила людських почуттів є необхідною суб'єктивною передумовою перетворення праці в насоло-

⁸ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь ЦК КПРС XXIV з'їздові КПРС, стор. 94—95.

ду, у вищу потребу. Для того, щоб творчі здібності реалізувались, треба, щоб їх носій був до того ж пристрасною натурою, здатною захоплюватись і горіти в своїй праці. І тоді для нього діяльність виступає передусім не як засіб до життя, а як саме життя в його найбільших radoщах і втіхах. Відтак виховання почуттів, здатності до емоційної наснаги є одним із чинників утвердження комуністичної праці.

Усе виховання і навчання в нашій країні ґрунтується на ідейних засадах марксизму-ленінізму. Це означає, що духовна культура, яку засвоює кожний індивід з дитинства разом з мовою, з моральними поняттями і нормами, з певним художнім сприйняттям, нарешті, із знаннями (природничими, суспільними), формує в нього науковий світогляд, відповідне до нашої дійсності бачення світу. Наприклад, опановуючи історичні знання — від казок, переказів, легенд, окремих історичних фактів і до систематизованого курсу історії в школі — дитина починає усвідомлювати свою причетність до історії людства, історії свого народу, свого суспільства, в неї формується громадянська свідомість і самосвідомість. Через освоєння історії свого народу і національної культури формуються національні почуття і національна самосвідомість. І від того, на якій ідеологічній основі ця історія вивчається, залежить, чи будуть ці почуття пройняті інтернаціоналізмом, а чи буржуазно-міщанською націоналістичною психологією.

Марксистсько-ленінська ідеологія сприяє формуванню класової самосвідомості і почуття класової солідарності всіх трудящих. Завдяки цьому національна свідомість і національні почуття набувають класової, інтернаціоналістської спрямованості, характерної для соціалістичного патріотизму. Прищеплений партією інтернаціоналізм, почуття класової солідарності всіх трудящих Радянського Союзу, єдність їхньої класової самосвідомості з соціально-психологічного боку зумовили формування загальнонаціональних почуттів радянських людей як представників єдиного радянського народу, загальнонаціональної гордості із завоювань і здобутків своєї радянської Вітчизни. «Загальнонаціональна гордість радянської людини, — зазначав Л. І. Брежнев у доповіді «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік», — це величезне, містке, багатюще за своїм змістом почуття. Воно глибше і ширше від природних національних почуттів кожного зокрема з народів, які складають нашу країну. Воно увібрало в себе все найкраще, що створено працею, відвагою, творчим генієм мільйонів і мільйонів радянських людей»⁹.

Роль світоглядного, ідеологічного виховання винятково важлива. Адже воно формує громадські почуття, спосіб бачення світу, вірне розуміння сенсу життя, свідомість громадянського обов'язку. Воно формує не просто людину, а громадянина соціалістичного суспільства, майбутнього будівника комунізму. Похибки у світоглядному вихованні, особливо у вихованні підростаючого покоління, спричиняють велику шкоду, бо можуть призвести до неправильного бачення світу, до хибного розуміння вищих цінностей. Високі комуністичні ідеї може заступити тоді міщанська психологія, пристосовництво, здирство, ідейний розклад. Тому-то ідеологічному вихованню трудящих партія завжди надавала винятково важливого значення. «Морально-політичні якості радянських людей, — зазначав Л. І. Брежнев на XXIV з'їзді КПРС, — формуються всім соціалістичним укладом нашого життя, всім ходом справ у суспільстві, але насамперед цілеспрямованою, наполегливою ідейно-виховною роботою партії, всіх її організацій.

⁹ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1972, стор. 60.

Серцевиною всієї ідейно-виховної роботи партії є формування у найширших мас трудящих комуністичного світогляду, виховання їх на ідеях марксизму-ленізму»¹⁰.

В умовах соціалістичної дійсності науковий світогляд за своїм соціальним змістом є комуністичним світоглядом. Як система найбільш загальних уявлень про світ, про місце в ньому людини, про історичний смисл людської діяльності і соціальні цілі її життя цей світогляд, долаючи пережитки приватновласницької, індивідуалістської, міщанської психології, формує комуністичний спосіб світосприйняття.

Комуністичне світосприйняття є таким, що розглядає явища дійсності крізь призму їхнього суспільного значення як колективно-суспільних цінностей. Надзвичайно важливу роль у формуванні такого підходу до дійсності відіграють комуністичні ідеали, які утверджують в свідомості мас марксистсько-ленінська ідеологія в процесі комуністичного виховання трудящих.

Щоб система світоглядних знань і суспільних ідеалів перетворилась на світогляд особистості, треба, щоб особистість у процесі їх засвоєння «вжилася» в них, щоб вони зі сфери мислення перейшли у сферу переживань і почуттів, — тільки так вони стають переконаннями. Світогляд, який зробився способом світосприйняття, способом бачення світу, активно формує духовний світ людини, її розуміння дійсності, правди і неправди, добра і зла, красивого і потворного, справедливого і несправедливого, бажаного і небажаного. Світоглядні знання, що вилились у переконання, емоційно забарвлюються, і все, що суперечить їм, переживається, сприймається з неприязню. Вони є розумом людини. А розум не тотожний мисленню; він є мисленням, яке свідомо чи несвідомо керується певними світоглядними принципами, певним баченням світу. Тому важливо, щоб цей світогляд був науковим, спирався на всі здобутки людського пізнання та людської культури і відбивав об'єктивні тенденції суспільного розвитку. Саме такий світогляд і формується марксистсько-ленінською теорією і її методологічною основою — марксистсько-ленінською філософією.

Отже, вимоги, які ставить науково-технічна революція до людини — максимальне використання творчих здібностей, сила волі, глибокі громадянські почуття і переконання, високий розум, науковість світогляду — все це разом з тим є і завданням комуністичного виховання нової людини. Лише соціалізм, практика комуністичного будівництва висувають мету формування нової людини, всебічно розвиненої особистості. Продумана система виховання нової людини становить одну з історичних переваг соціалістичного суспільного ладу.

* * *

Одной из актуальных проблем развитого социалистического общества является целенаправленное регулирование процессов, связанных с интенсивным развитием научно-технической революции, в частности научное управление влиянием ее на формирование человеческой личности. Актуальность этой проблемы обуславливается тем обстоятельством, что в ходе развития научно-технической революции выявляется и реализуется перспектива, о которой К. Маркс писал как о тенденции выхода человека из сферы непосредственного материального производства. Возрастают требования к человеку как к творчески мыслящей, всесторонне развитой личности. Переворот в производительных силах общества сопровождается дальнейшим развитием культурной революции, причем последняя оказывает решающее влияние на формирование нового поколения советских людей, которым предстоит освоить качественно новые производительные силы будущего, коммунистического общества.

¹⁰ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь ЦК КПРС XXIV з'їздові КПРС, стор. 95.

Інтернаціоналізація виробничого досвіду робітничого класу

А. І. ДОРОНЧЕНКОВ

Серед актуальних проблем сучасного етапу розвитку соціалістичного суспільства одне з чільних місць належить інтернаціоналізації виробничого досвіду робітничого класу. Цей досвід є складовою частиною соціального досвіду людства. В ньому акумулюються конкретні досягнення економічної практики. Органічно пов'язаний з матеріальним виробництвом, він відображає досягнення сучасної науки й техніки, відповідаючи завданням соціального прогресу. Сфера поширення виробничого досвіду робітничого класу охоплює насамперед наукову організацію праці та виробництва, технологію, рівень професійної майстерності виробників на всіх стадіях функціонування як окремих підприємств, так і цілих галузей народного господарства. Водночас вплив цього досвіду відбувається на основі його наукового аналізу, узагальнення та впровадження його досягнень у виробничу практику.

У СРСР та інших країнах соціалістичної співдружності успішно діє державна система узагальнення й поширення передового виробничого досвіду, яка забезпечує якісну оцінку і порівняльний аналіз виробничих досягнень, їх систематизацію та масове застосування за аналогічних чи нових умов у комплексі з впровадженням у виробництво новітніх досягнень науки і техніки.

Вивчення й поширення передового досвіду стимулює зростання продуктивності праці, підвищує ефективність виробництва. За соціалізму передовий досвід вперше стає масовим надбанням трудящих. Сила прикладу породжує патріотичний рух мас, який втілюється у різноманітних формах соціалістичного змагання.

Освоєння передового виробничого досвіду не є простим копіюванням трудових досягнень. Воно потребує творчої ініціативи трудящих, постійного зростання їхньої загальної культури і професійної майстерності. Отож, сукупний виробничий досвід збагачується досвідом і знаннями кожного працівника. Особистий успіх робітника чи успіх колективу, повторюючись і розвиваючись на науковій основі у суміжних виробничих галузях, через складну взаємодію соціально-економічних зв'язків інтенсифікує технічну творчість мас. Це означає, що новаторство, безпосередня участь трудящих у вдосконаленні виробництва є однією з дійових форм управління сучасним науково-технічним прогресом, яке здійснюється Комуністичною партією і соціалістичною державою.

На сучасному етапі соціалістичного і комуністичного будівництва передовий виробничий досвід національно-державних господарських комплексів тісно переплітається з науково-технічними досягненнями світової соціалістичної системи. Кожен із національних загонів робітничого класу посідає певне місце в міжнародному соціалістичному поділі праці, має власний виробничий досвід з притаманними йому специфічними рисами, обсягом і соціальною цінністю. Процес інтернаціоналізації матеріального виробництва надає цьому досвіду загальнозначущих, інтернаціональних рис. Тому орієнтація соціалістичного суспільного виробництва на задоволення тільки внутрішньонаціональних потреб соціалістичних країн не дозволила б повністю використати його потенціальні

можливості, так само як і потенції виробничого досвіду робітничого класу соціалістичних країн. Взаємне збагачення соціально однотипних галузей суспільного виробництва і відповідного виробничого досвіду дає можливість соціалістичним країнам найповніше використати переваги соціалістичної інтеграції.

Інтернаціоналізація передового виробничого досвіду країн соціалізму відбувається на основі світової соціалістичної концентрації виробництва й досягнень науково-технічної революції. Вона заснована на соціалістичних суспільно-економічних відносинах. На відміну від капіталізму, де загальнозначуща цінність виробничого досвіду вступає в антагоністичну суперечність з інтересами конкуруючих монополій, соціалістична система відкриває простір для творчого використання цього досвіду в інтересах суспільного прогресу в міжнародному масштабі. У соціалістичних країнах немає таких класів і суспільних сил, які були б зацікавлені в штучній локалізації, в обмеженні використання національних виробничих досягнень. Навпаки, спільність корінних інтересів соціалістичних націй переконує братні марксистсько-ленінські партії та робітничий клас у необхідності й доцільності використання інтернаціонально значущого досвіду братніх країн, який збагачує теорію і практику соціалістичного будівництва. Виникнення й розвиток нових соціалістичних виробничих відносин, які є відносинами дружби, співробітництва й взаємодопомоги, дозволяють забезпечити найповніше взаємовигідне міжнародне використання науково-технічних досягнень. «З часу, відколи соціалістичне будівництво вийшло за межі однієї держави і набуло міжнародного характеру, — підкреслював О. М. Косигін, — найоперативніші і найефективніші розв'язання багатьох її завдань краще за все можуть бути забезпечені за умов міжнародного співробітництва, в рамках спільної соціалістичної кооперації»¹. Кооперування та інтеграція господарства, включаючи використання передового досвіду виробництва, вивільнює соціалістичні країни від — здавалося б, вкрай необхідного, зумовленого територіальними особливостями, обмеженістю сировинних запасів та людських резервів — розширення багатогалузевого виробництва.

Зрозуміло, що інтернаціоналізація виробничого досвіду не відбувається автоматично, внаслідок утворення світової соціалістичної системи. Вона є планомірним, регульованим процесом, що допомагає на кожному етапі соціалістичного будівництва зосередити сили на головних напрямках, забезпечити оптимальне співвідношення творчої ініціативи мас із впровадженням передового досвіду трудящих інших країн соціалістичної співдружності. Такий підхід зменшує різноманітні витрати, сприяє підвищенню продуктивності праці, зростанню кваліфікаційного рівня трудящих, оптимальному поєднанню національних досягнень з інтернаціональним виробничим досвідом і перетворенню останнього на один з найважливіших інструментів зміцнення і дальшого розвитку соціалістичних виробничих відносин.

Отож, за умов міждержавної соціалістичної кооперації сукупний передовий досвід виступає як синтезований результат трудових витрат робітничого класу і науково-технічних працівників не однієї країни, а всієї соціалістичної співдружності.

Завдання будівництва соціалізму і комунізму в окремих країнах узгоджуються з об'єктивним процесом інтернаціоналізації господарського життя. З допомогою розгалуженої системи внутрішніх і зовнішніх зв'язків робітничий клас соціалістичних країн діє в ім'я спільних інте-

¹ Газ. «Правда», 27 вересня 1969 р.

ресів, в ім'я забезпечення перемоги всієї соціалістичної системи у змаганні з капіталізмом. Конкретні ситуації диктують певні форми, зміст і обсяг завдань. За приклад можна поставити зміст деяких форм господавської допомоги, яку радянська держава надавала іншим соціалістичним країнам наприкінці 40-х — першій половині 60-х років, взявши до уваги закономірність вирівнювання рівнів в економічному розвитку світової соціалістичної системи. Тоді, разом з торгівлею, в економічному співробітництві здійснювався, зокрема, і безкорисливий обмін науково-технічними досягненнями. Вартість технічної документації, наприклад, безкоштовно переданої Радянським Союзом країнам народної демократії до 1966 року, перевищила 10 млрд. карбованців у цінах світового ринку, тим часом як вартість технічної документації, безкоштовно отриманої Радянською країною, становила не набагато більше 1,5 млрд. карбованців². За умов тих років це було формою допомоги, яка відповідала інтересам усієї соціалістичної системи, оскільки вона сприяла швидкому підтяганню аграрних і аграрно-індустріальних країн до рівня передових щодо економіки держав. Успіхи світової системи соціалізму історично підтвердили правильність знайдених тоді в сфері економіки шляхів для виконання трудящими СРСР інтернаціонального обов'язку.

У межах світової системи соціалізму і насамперед у країнах Ради Економічної Взаємодопомоги накопичений безцінний досвід інтернаціонального класу. Вони становлять продукт і продовження розвитку зв'язків в середині націй. Виробничі інтернаціональні зв'язки — різновид і один із виявів багатогранних зв'язків соціалістичних народів — виступають, по-перше, складовою частиною єдиного процесу зближення й інтернаціоналізації всього суспільного життя за умов соціалізму і, по-друге, соціальною сферою, в якій постають великі можливості для реалізації інтернаціонального обов'язку одних націй щодо інших.

Успішний розвиток і благодійні наслідки міжнародних контактів: представників робітничого класу, кооперативного селянства й інтелігенції свідчать про дієвість інтернаціоналістської політики комуністичних і робітничих партій. Вони виявляють у повсякденній практиці соціалістичного будівництва те всезагальне, загальнозначуще, що дістає право на внесення у скарбницю інтернаціонального досвіду. «Національне дедалі більше оплодотворяється досягненнями інших братніх народів»³. Цей процес не штучний. У його основі лежить послідовний науково-теоретичний аналіз практичної діяльності мас. Як революційна теорія «виростає з сукупності революційного досвіду і революційної думки всіх країн світу»⁴, так й інтернаціональна якість кращих трудових здобутків робітничого класу народжується із синтезу революційної творчості керованих комуністами мас. Недарма В. І. Ленін відзначав, що в своїй діяльності комуністи спираються на «спільний досвід, на досвід мільйонів трудящих»⁵.

Значення виробничого і науково-технічного внеску окремих національних загонів трудящих може бути неоднакове. Але зливаючись в:

² Див.: В. П. Сергеев. Социалистический интернационализм и его выражение в экономических отношениях между социалистическими странами. У зб.: Теоретические вопросы социалистического интернационализма. Вып. III, М., 1968, стор. 7; Його ж: Экономическое и научно-техническое сотрудничество СССР со странами социализма. «Вопросы экономики», 1969, № 3, стор. 112.

³ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1972, стор. 21.

⁴ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 27, стор. 9.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 366.

єдиному потоці, інтернаціонально значущі здобутки становлять могутню і невичерпну силу. Проте домогтися бажаного ефекту можна лише в тому разі, якщо національний досвід засвоюється творчо, з огляду на конкретно-історичні умови.

За сучасних умов посієм і «конденсатором» передового досвіду боротьби за соціалізм виступають усі трудящі, але насамперед — робітничий клас. Він зайнятий у вирішальних сферах суспільного виробництва. Саме він створює основну частку суспільного продукту. Виступаючи головною виробничою силою за умов будівництва матеріально-технічної бази комунізму, він своїм творчим завзяттям надихає всіх трудящих.

Робітничий клас — активний учасник науково-технічного прогресу, одним з основних напрямів якого є комплексна механізація та автоматизація виробничих процесів. Сучасна технічна основа перетворює працю, змінюючи її зміст і характер, висуває нові, більш високі вимоги щодо кваліфікації працівників. Фахова діяльність робітника дедалі більше набуває рис інженерно-технічної праці, що вимагає від нього ще більших і глибших знань, відкриває перед робітником шлях до активної участі у технічній творчості. Максим Горький, що помітив цю тенденцію ще у роки перших п'ятирічок, писав у зверненні до винахідників одного з тульських підприємств: «Роль революціонерів у галузі техніки свідчить, що робітник — найголовніша і найпереможніша виробнича сила серед сил природи і, не відриваючись від верстака, від фізичної праці, він цілком спроможний поєднати цю працю з інтелектуальною «вигадкою»⁶. Ця «вигадка» повсюдно народжує передовий виробничий досвід і служить одним з невичерпних джерел технічного прогресу.

Національний виробничий досвід є одним з чинників розвитку соціалізму в окремих країнах. Проте йому чужа замкнутість, обмеженість, статичність. К. Маркс писав, що «кожна нація може і повинна вчитися у інших»⁷. І справді, жодна нація не може успішно розвиватися без постійного збагачення свого досвіду не тільки за рахунок внутрішніх ресурсів, але й за рахунок кращих виробничих досягнень регіонального і світового характеру. При цьому внутрішня якість національного виробничого досвіду така, що його збагачення відбувається, по-перше, не механічно; по-друге, новий досвід сприймається аж ніяк не в «чистому» вигляді (В. І. Ленін вважав за необхідне для робітничого класу *переробляти* практичний досвід, а не тільки збирати його)⁸ і, зрештою, по-третє, запозичується насамперед той досвід, до відтворення якого країна вже фактично підготовлена. «Людство, — підкреслює К. Маркс, — ставить собі завжди тільки такі завдання, які воно може розв'язати, бо при ближчому розгляді завжди виявляється, що саме завдання виникає тільки тоді, коли матеріальні умови його розв'язання вже є наявними, або принаймні перебувають в процесі становлення»⁹.

Саме цим пояснюється чимало випадків, коли деякі з народжених у СРСР починів діставали поширення в окремих соціалістичних країнах не одразу, а згодом. Приміром, запропонована наприкінці 50-х років на одному з саратівських підприємств система бездефектного виробництва промислової продукції була широко застосована у Болгарії лише через десять років.

Сприймаючи досвід дружніх народів, робітничий клас надає йому характеру, відповідного своїм національним умовам, і тільки в цьому разі засвоює його органічно. До речі, ще В. Г. Белінський слушно за-

⁶ М. Горький. Собр. соч. В 30-ти томах. М., 1953, т. 27, стор. 95.

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 12.

⁸ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 369.

⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13, стор. 7.

уважив, що «навіть тоді, коли прогрес одного народу здійснюється через запозичення в іншого, він тим не менше здійснюється національно»¹⁰.

Безперечно, міжнаціональне використання виробничого досвіду відбувається також і в попередній щодо соціалізму капіталістичній системі, надто на його вищій стадії. Однак цілі і соціальний характер цього процесу за капіталізмом і за соціалізмом принципово відмінні. Інтернаціоналізація господарського життя не є класово нейтральним процесом, який протікає нібито у відриві від соціальних інтересів пануючих класів. Характер виробничих зв'язків, що долають національно-державні межі, визначається насамперед їхньою соціальною основою.

Освоєння міжнародного досвіду промислового розвитку на національному ґрунті веде за капіталізмом до загострення суперечностей суспільства і конкурентної боротьби на світових ринках. Метою обміну виробничо-технічним досвідом за капіталізмом є в кінцевому рахунку збільшення прибутків, збагачення буржуазії. Тому й інтернаціоналізація виробничого досвіду, як одне із джерел підвищення продуктивності праці і прискорення технічного прогресу, перетворюється на засіб пограбування й експлуатації трудящих, цілих країн.

За умов соціалізму взаємозбагачення індустріальним досвідом виражає інтереси трудящих і тому відповідає об'єктивному завданню піднесення добробуту народних мас. Це процес планомірний, організований, що властиво тільки соціалістичному способу виробництва. Активний обмін досвідом і знаннями постає як характерна риса міжнародних відносин соціалізму.

Радянський Союз — перша країна перемігшого соціалізму — послужив своєрідною лабораторією, де на практиці були перевірені шляхи і методи соціалістичного будівництва. Тут уперше в історії людства народилася справді вільна праця і виник масовий новаторський рух. Соціалістичне змагання, нова, справді творча форма боротьби за високу продуктивність праці, зробилося плідним методом народногосподарського будівництва і комуністичного виховання. Воно ґрунтувалося на таких найважливіших принципах, визначених В. І. Леніним, як гласність, порівнюваність результатів руху до соціалізму, сила прикладу, товариська взаємодопомога і можливість практичного повторення досвіду. Передовий виробничий і організаційний досвід, народжений спершу в окремих містах і районах, завдяки інтернаціональному характерові радянського суспільства, швидко став надбанням трудящих усіх союзних республік. Отже, інтернаціональна якість кращих досягнень виявилась уже в той період, коли СРСР був єдиною країною соціалізму.

Після виникнення світової системи соціалізму постала можливість практичного повторення передового виробничого досвіду радянського народу в ширшому масштабі, що дало змогу багатьом країнам прискорити пошук нового, пришвидшити суспільний прогрес. З цієї можливості і скористалися трудящі держав народної демократії, адже їм належало розв'язати чимало соціальних і народногосподарських завдань, які свого часу були успішно розв'язані в СРСР. Сфера впливу передового досвіду радянського робітничого класу розширилася, збагатилась інтернаціональний зміст його кращих здобутків. Масового поширення в країнах народної демократії набули соціалістичне змагання, рух багатотаратників, почини гірників Донбасу, зачинателів швидкісного різання металів, циклічної системи добування вугілля і руд, швидкісної кладки цегли, принципів створення збірних залізобетонних конструкцій, рух бригад соціалістичної праці тощо. Усе це стимулювало зростання

¹⁰ В. Г. Белинский. Полн. собр. соч., т. X, М., 1956, стор. 29.

продуктивності праці в багатьох країнах соціалістичної системи і тим самим пришвидшувало темпи їх соціалістичної індустріалізації. Засвоєний радянський виробничий досвід ставав національним надбанням робітничого класу братніх країн. При цьому він виступав в оновленому і збагаченому вигляді.

Отже, в міжнародному аспекті, процес інтернаціоналізації досвіду соціалістичного будівництва виявив дві тенденції. По-перше, це рух від національного до інтернаціонального, тобто дбайливе вивчення і теоретичне узагальнення важливого досвіду і вирізнення в ньому загальнозначущих елементів. По-друге, рух від інтернаціонального до національного, тобто творче засвоєння елементів інтернаціонального, всезагального в конкретній практиці окремої держави ¹¹.

Природно, виробничий досвід трудящих СРСР враховувався братніми країнами під час планування народного господарства, організації госпрозрахунку на підприємствах, промислового будівництва тощо. Братні соціалістичні країни дістали можливість вивчати і запозичувати цей досвід завдяки будівництву промислових об'єктів, яке СРСР здійснював за кордоном, завдяки тому, що їхні фахівці навчались або підвищували кваліфікацію в нашій країні. Цьому сприяла також міждержавна міграція робочої сили. Будівництво Радянським Союзом сотень промислових об'єктів за кордоном ¹², підготовка великої кількості національних кадрів безпосередньо на будовах і під час спеціалізації в СРСР ¹³ супроводжувалися повсюдним поширенням найпрогресивніших здобутків виробничого досвіду радянського робітничого класу. Так, завдяки співробітництву з СРСР, у післявоєнний період у Польщі були створені авіаційна, автомобільна, турбо- і суднобудівна галузі виробництва; понад 12 тис. польських фахівців, поміж яких було чимало передових робітників, набули цінного досвіду в нашій країні. Чи, приміром, у Болгарії: завдяки сприянню СРСР було побудовано понад 180 підприємств і спеціалізованих цехів. Протягом того ж періоду в СРСР підвищили кваліфікацію понад 8 тис. болгарських фахівців ¹⁴.

Чималу роль у масовому вивченні радянського виробничого досвіду, а також у підготовці робітничих кадрів для НРБ зіграли праця і навчання в СРСР у 1957—1960 рр. десяти тисяч болгарських юнаків і дівчат. Їх прийняли до своєї трудової сім'ї виробничі колективи РРФСР, України, Казахстану й Узбекистану. Зокрема, на Україні працювали і навчались різних професій близько трьох тисяч болгар. Працюючи поміж радянських робітників, болгарські друзі, що не мали певних виробничих спеціальностей, не тільки опанували нову техніку, але й прилучилися до передових методів праці. Вони брали участь у соціалістичному змаганні, включилися в рух бригад комуністичної праці. Творча ініціатива радянських трудящих діставала поміж молодих болгар живий відгук і підтримку ¹⁵. За їхнім власним свідченням, у СРСР вони пройшли добру школу трудового й інтернаціонального виховання.

¹¹ Див. тези заключного виступу К. І. Зародова на міжнародній теоретичній конференції марксистів з проблеми «Діалектика національного й інтернаціонального в світовій соціалістичній системі». «Проблеми мира и социализма», 1972, № 7, стор. 36.

¹² Протягом одної лише останньої п'ятирічки СРСР побудував або реконструював у братніх соціалістичних країнах понад 300 промислових і сільськогосподарських об'єктів. Див.: Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 8.

¹³ За даними заст. голови Державного Комітету по науці і техніці при Раді Міністрів СРСР, члена-кореспондента АН СРСР Д. Гвішіані, протягом останніх 23 років у Радянському Союзі пройшли спеціалізацію понад 60 тис. учених й інших спеціалістів із соціалістичних країн. Див.: «Работническо дело», 1971, 18 вересня.

¹⁴ Див.: «Правда», 1971, 2 листопада і «Работническо дело», 1972, 17 березня.

¹⁵ Див.: Октомврийската революция и българо-съветската дружба. София. 1967, стор. 483—506.

«Перебування у Радянському Союзі було для нас справжньою школою життя,— говорилося в листі, з яким болгарські гірники звернулися на своїх загальних зборах до Центрального Комітету КП України напередодні від'їзду з Донбасу на батьківщину.— Ми багато чого навчилися, опанували гірничі спеціальності, перейняли багатий досвід. Спільна праця з радянськими гірниками, навчання і відпочинок — усе це ще більше зміцнило наші братні зв'язки, нашу дружбу, до якої завжди прагнули болгарський і український народи»¹⁶.

Перший радянсько-болгарський експеримент міждержавної міграції робочої сили, який сприяв масовому засвоєнню передового радянського виробничого досвіду, завершився успішно. Він увійшов в історію як ще одне яскраве свідчення справжнього інтернаціоналізму трудящих двох братніх країн.

Компартії і профспілки соціалістичних країн, розвиваючи й удосконалюючи ініціативу національних загонів робітничого класу, водночас спрямовували і спрямовують їх на повсякчасне вивчення досягнень радянських передовиків виробництва, на масове впровадження тих, які відповідають національним умовам цих країн¹⁷.

Сутність багатьох радянських трудових починів широко роз'яснювалася у партійній, профспілковій і виробничій пресі, в спеціальних рішеннях центральних комітетів комуністичних партій, спілок молоді і профспілкових органів. «Робітничий клас Радянського Союзу,— пише в газеті «Труд» Голова уряду ЧССР Любомир Штроугал,— під керівництвом КПРС набув і набуває багатющий, найцінніший досвід будівництва соціалістичного суспільства. Цей досвід служить справді невичерпним джерелом знань для трудящих усіх соціалістичних країн, для їх революційних партій. Величезною допомогою для нас служить уже те, що ми не повинні йти неторованими шляхами, не повинні вступати в незвідані галузі теорії і практики. Соціалістичний шлях уже перевірений практикою радянського народу і його Комуністичною партією»¹⁸.

Творчі контакти зі спорідненими заводами і фабриками нашої країни збагатили наших друзів цінною інформацією. Виробничі колективи звертались до радянських колег з пропозиціями налагодити міцні й постійні зв'язки. Вони потребували творчої підтримки, кваліфікованих консультацій радянських спеціалістів. Виконуючи свій інтернаціональний обов'язок, радянські робітники щедро передавали зарубіжним братьям по класу свій досвід, що об'єктивно сприяло його інтеграції в рамках світової соціалістичної системи. Ця готовність виконати інтернаціональний обов'язок, розширити сферу своїх виробничих досягнень за межами СРСР свідчила про те, що радянський народ, радянський робітничий клас постійно відчувають себе часткою великої інтернаціональної армії звільненої праці.

Творчі контакти радянських робітників з трудящими зарубіжних країн соціалізму — не односторонній процес. Це процес взаємного збагачення. Мірою зміцнення соціалістичних виробничих відносин і розвитку інтеграційних процесів у рамках РЕВ можливості інтернаціоналізації радянського виробничого досвіду розширилися не лише за рахунок

¹⁶ Див.: Партійний архів Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 1, оп. 213, од. зб. 2377, арк. 166—167.

¹⁷ Наприклад, на підприємствах НДР раціоналізаторами створено понад п'ять тисяч гуртків для вивчення і впровадження передового радянського досвіду в різних галузях виробництва. Тільки протягом першого півріччя 1972 р. економічний ефект від застосування їхніх пропозицій становив 1,5 млрд. марок. Див. «Известия», 1973, 6 лютого.

¹⁸ Див.: «Труд», 1973, 12 січня.

внутрішніх ресурсів, але й за рахунок досвіду національних загонів робітничого класу інших соціалістичних держав. Наш робітничий клас запозичив чимало цінного в галузі хімічної, машинобудівної, легкої промисловості завдяки науково-технічному і виробничому обміну між країнами — членами РЕВ.

Крім суто економічних показників соціалістичної інтеграції, що виражаються в доволі промовистих цифрах, наслідком творчої співдружності вільних народів була небачена раніше інтернаціоналізація їхньої праці і їхнього трудового досвіду. Водночас нові, справді інтернаціоналістські відносини сприяли дальшому розвитку товариської взаємодопомоги. Зав'язувалися дружні стосунки поміж окремими представниками трудящих і між колективами, що належали до різних країн, національностей.

Увійдуть в історію творчі контакти робітників соціалістичних країн, які збагатили національні виробничі традиції, стали могутнім стимулом соціалістичної індустріалізації в національно-державних й інтернаціональних рамках.

Міжнародний соціалістичний поділ праці, спеціалізація і кооперування виробництва, в умовах яких інтернаціоналізується виробничий досвід трудящих, уже тривалий час відіграють істотну роль у розвитку економіки країн РЕВ, у реалізації завдань науково-технічного прогресу. Комплексна програма дальшого поглиблення й удосконалення співробітництва і розвитку соціалістичної економічної інтеграції, прийнята XXV сесією Ради Економічної Взаємодопомоги, відкриває новий етап у післявоєнному розвитку європейських соціалістичних країн. Вона відбиває тверду орієнтацію на новітні здобутки науки і техніки, найрентабельніші і технічно досконаліші види виробничих зв'язків. Попередня практика співробітництва, пов'язана в основному з нагромадженням окремих національних науково-технічних і виробничих досягнень, принесла незаперечну користь. Але на сучасному етапі, коли СРСР та інші соціалістичні країни покриті ще активніше, всебічніше й повніше вклучитися в процес розвитку світової науково-технічної революції, цього вже недостатньо: народжується досвід, який не має аналога в минулому. Недостатніми, хоч і не позбавленими життєвості, стають і попередні шляхи інтернаціоналізації виробничого досвіду трудящих.

Розроблені Комплексною програмою основні напрями і засоби дальшого поглиблення й удосконалення економічного, науково-технічного і безпосереднього виробничого співробітництва зробилися вихідним пунктом політики подальшого господарського і політичного зближення, що відбилася в п'ятирічних планах країн РЕВ на 1971—1975 рр. Соціалістична економічна інтеграція, історичні межі якої визначаються терміном існування самих елементів, що інтегруються¹⁹, вже сьогодні веде до активізації співробітництва і сміливого пошуку нових його форм. Так, виникли нові спільні науково-дослідні установи. Широким фронтом розгортається безпосереднє співробітництво інститутів і вузів.

860 інститутів і проектно-конструкторських бюро братніх країн виконують спільні роботи із 700 спорідненими радянськими установами. 72 міністерства і відомства СРСР здійснюють регулярний обмін досвідом з 96 такими ж установами братніх держав. Підраховано, що кожна третя науково-технічна проблема, розв'язувана в СРСР, розробляється з участю спеціалістів із інших соціалістичних країн. Активізуються творчі зв'язки поміж трудящими споріднених підприємств країн РЕВ, що дає змогу прискорити розв'язання актуальних виробничих завдань. Так,

¹⁹ А. П. Бутенко. Социалистическая интеграция, ее сущность и перспективы. М., 1971, стор. 23—24.

обмін досвідом між Тржинецьким металургійним комбінатом ім. Великої Жовтневої соціалістичної революції, ЧКД-Прага і гірничо-металургійним інститутом в Празі з одного боку і Руставським металургійним комбінатом, Грузинським політехнічним інститутом ім. В. І. Леніна — з іншого дав змогу домогтися в короткий строк значної економії коштів і збільшення випуску продукції²⁰.

Дальшого розвитку набула інтернаціоналізація суспільної праці за рахунок передбаченої Комплексною програмою РЕВ міждержавної міграції робочої сили. Наприклад, у Монгольській Народній Республіці працюють інженери, техніки, висококваліфіковані робітники з Радянського Союзу і НДР, болгарські робітники вкладають свою працю в радянсько-болгарські лісопідприємства у Комі АРСР, у спорудження Архангельського целюлозного комбінату, газопроводу СРСР — Болгарія і додаткових металургійних потужностей у Жданові.

У Болгарію безперервно надходять будівельний ліс, целюлоза, газ, сталь, чавун. На ряді нафтохімічних підприємств Німецької Демократичної Республіки працюють кілька тисяч угорських робітників, що опановують нові для промисловості Угорщини спеціальності²¹.

Комплексна програма передбачає також зв'язки поміж окремими промисловими підприємствами СРСР та інших країн-членів РЕВ. Соціальне спрямування цих зв'язків об'єктивно визначають принципи соціалістичного інтернаціоналізму²². Контакти між підприємствами, і не просто контакти, а посилений процес міждержавного кооперування виробництва і науково-дослідної діяльності, зміцнюють почуття інтернаціоналізму, породжують усвідомлення міцного взаємозв'язку і взаємозалежності власних виробничих успіхів і досягнень братніх країн.

«Живе, безпосереднє спілкування десятків, сотень тисяч людей, будівників соціалізму і комунізму, — відзначав Л. І. Брежнев у промові на VI з'їзді ПОРП, — стало для нас звичною справою. Але в цій, здавалося б, повсякденності криється глибокий історичний зміст: так закладається фундамент майбутнього всевітнього братерства народів»²³.

Робітничий клас Країни Рад своїми ділами і планами подає революційний приклад всьому світові. Нелегка, почесна і відповідальна роль робітничого класу в будівництві комунізму. Його безпосередня участь у теперішніх інтеграційних процесах вимагає піднесення трудової і соціальної ініціативи. Соціальна активність мас, що яскраво виявляється, зокрема, в інтернаціоналістській діяльності, пов'язана з усвідомленням кожним трудівником якісної і кількісної визначеності праці, з глибоким розумінням національного й інтернаціонального значення виробничих успіхів. Зусилля партії і держави, спрямовані на дальшє піднесення творчої активності радянських громадян, сприяє ясному усвідомленню кожним історичної перспективи людства і ролі нашого народу в важливій справі соціалістичної інтеграції. Реалізація заходів, передбачених ХХІV з'їздом КПРС, відкриває нові шляхи міжнародного співробітництва трудящих, нові сфери інтернаціоналізації виробничого досвіду робітничого класу.

²⁰ Див.: «Известия», 1973, 6 лютого.

²¹ Див.: «Правда», 1969, 20 січ.; 1971, 2 лист.; 1973, 13 і 17 бер.; «Комсомольская правда», 1970, 14 серп.; «Огонек», 1972, № 16; «Красное знамя» (Сыктывкар) 1969, 17 трав.; «Комсомольский гарт» (Чернігів), 1972, 19 лют.; «Ново време» (Софія), 1973, № 3, стор. 6.

²² Термін «соціалістичний інтернаціоналізм» вперше застосував В. І. Ленін у праці «Мертвий шовінізм і живий соціалізм». Див. В. І. Ленін. Повн. збір. тв., т. 26, стор. 94.

²³ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, К., 1972, т. 3, стор. 442.

* * *

В рамках мирової соціалістическої системи накоплюється бесценний досвід інтернаціонального виробничого співробітництва народів, опираючись на цілий ряд міжнародних зв'язей робітничого класу. Специфіка останніх така, що вони служать продуктом і продовженням розвитку зв'язей внутринаціональних. Виробничі інтернаціональні взаємозв'язі мас — різноманітність і одне з проявлень багатогранних зв'язей соціалістических народів — виступають, во-перших, в якості складової частини єдиного процесу зближення націй і інтернаціоналізації всієї суспільної життя при соціалізмі і, во-других, в якості соціальної сфери, відкриваючої широкі можливості для реалізації інтернаціонального боргу працюючим одних націй по відношенню до інших.

Робітничий клас країни Рад — клас-первопроходець в будівництві комунізму. Його безпосереднє участь в нинішніх інтеграційних процесах світового соціалістического товариства вимагає підвищення трудової і соціальної ініціативи. Соціальна активність мас зв'язана з усвідомленням кожним працівником якісної і кількісної визначеності своєї праці, з глибоким розумінням їм національного і інтернаціонального значення його виробничих успіхів. Успіхи партії і держави, направлені на подальший підйом творчої активності радянських громадян, сприяють ясному представленню особистістю історическої перспективи людства і ролі багатонаціонального радянського народу в процесі світової соціалістическої інтеграції.

Деякі соціальні аспекти міграції населення в СРСР

В. В. КОВАЛЕВСЬКИЙ, Л. М. МАТВІЄНКО, Л. О. САНДЮК

Міграція населення — складне соціальне явище, пов'язане із розвитком продуктивних сил суспільства. Її значення особливо зростає в розвинутому соціалістичному суспільстві, де інтенсивність цього процесу зумовлена і швидким розвитком матеріального виробництва, і поглибленням творчих здатностей кожної особистості. Соціальні проблеми міграції становлять нині значний інтерес також і в зв'язку із посиленням цього процесу за умов науково-технічної революції. Ще К. Маркс, обгрунтовуючи закон зміни праці, підкреслював, що природа великої промисловості зумовлює всебічну рухомість робітника¹. Територіальна міграція становить складову частину ширшого процесу пересування населення, який обіймає також і соціальну мобільність. Обидві ці сторони міцно пов'язані між собою, оскільки вони зумовлені рівнем соціально-економічного розвитку суспільства.

Міграція населення виконує важливі соціальні функції. «Без рухливості населення,— писав В. І. Ленін,— ...немислимий розвиток його свідомості й самодіяльності»². Будучи загалом явищем прогресивним, міграція, однак, протікає по-різному в капіталістичному і соціалістичному суспільствах. Спонукальними причинами міграції за капіталізму є безробіття, нерівномірність економічного розвитку окремих районів країни, відносно перенаселення. Зокрема, інтенсивна міграція сільсько-го населення на схід у капіталістичній Росії була зумовлена аграрним перенаселенням її центральних районів. Міграція в капіталістичних країнах супроводжується великими збитками для переселенців і не веде до істотного підвищення життєвого рівня більшості з них.

Зовсім інші причини і наслідки міграції в соціалістичному суспільстві. Переміщення населення в СРСР пов'язане насамперед із встановленням принципово відмінних суспільних відносин, з ліквідацією класового антагонізму і нерівності, із створенням нової соціально-класової структури суспільства. Характер економічних відносин соціалістичного суспільства унеможливує такий фактор міграції, як безробіття. Водночас плановий розвиток продуктивних сил за соціалізму зумовлює перерозподіл трудових ресурсів в інтересах всього суспільства і тим самим спонукає міграцію. Вона виступає тут уже як засіб підвищення рівня суспільного виробництва, надто тих його форм, які потребують інтенсивнішого спілкування людей, прискорення інформаційного обміну, концентрації інтелектуальних сил суспільства в провідних центрах і водночас поширення новітніх досягнень в усі куточки країни³.

До найважливіших особливостей міграції за соціалізму належать якнайповніше задоволення потреб трудящих, забезпечення відповідності між індивідуальними особливостями людини і характером виконуваної нею роботи, можливості професійного зростання індивіда тощо. Не-

¹ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 461.

² В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 268.

³ Див.: А. С. А х и з е р. Урбанизация и научно-техническая революция.— У зб.: «Проблемы экономической географии и урбанизация». М., 1973, стор. 59.

відривно пов'язана з процесом урбанізації, міграція сприяє розв'язанню надзвичайно важливого завдання: ліквідації істотних відмінностей між містом і селом. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії наголошено: «Політика партії спрямована на те, щоб сприяти зближенню робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції, поступовому подоланню істотних відмінностей між містом і селом, між розумовою і фізичною працею. Це — одна з головних ділянок будівництва безкласового комуністичного суспільства»⁴. Процес подолання істотних відмінностей між містом і селом не може відбуватися успішно без широкого переміщення мас міського і сільського населення (зазначимо: переміщення у стрічних напрямках).

В Радянському Союзі можна нині вирізнити чотири основні напрямки міграційних потоків: село — село, село — місто, місто — село, місто — місто. Не по всіх напрямках потоки мігрантів однаково великі і соціально значущі. Так, міграція між селами невелика. Більше значення має потік мігрантів з міста в село. За статистичними даними, останніми роками з міст до сіл нашої країни щорічно переміщується 1,5 млн. чоловік⁵. Поряд з переселенцями з села, що не прижилися в місті (ремігрантами), в цьому потоці значною є частка осіб з високим рівнем освіти і культури: це випускники вищих навчальних закладів, а також корінні мешканці міста, направлені в село як спеціалісти різного профілю. Значення цих, за висловом В. Переведенцева, «живих носіїв» міської культури⁶ для села вельми велике, бо їхній прихід на село дає змогу швидше піднести сільську культуру до рівня міської.

Разом з тим, кількість осіб, що переїздить щорічно з міста в село, вдвічі менша потоку мігрантів у зворотному напрямку (3 млн. чоловік). Протягом 1959—1970 рр. міста зросли тільки за рахунок сільської міграції на 16,4 млн. чоловік (46 процентів усього приросту)⁷. Сільське населення в СРСР зменшується не лише відносно, але й абсолютно.

Процес міграції сільського населення в міста у соціальному відношенні найцікавіший. Він надзвичайно важливий для динаміки соціального розвитку нашого суспільства, бо мова йде про переміщення осіб із середовища з поки що нижчим рівнем суспільного виробництва, культури, освіти у середовище з більш високим рівнем. Це породжує цілу низку проблем, які потребують наукового розв'язання. З одного боку, посилений відплив населення з села (особливо молоді) не тільки сприяє економічній і демографічній труднощі в сільській місцевості, але й певною мірою погіршує там соціальну обстановку (із села часто-густо йдуть найосвіченіші люди, ускладнюється проблема подружнього влаштування, звужується сфера міжособистісних контактів тощо). З іншого боку, доволі гостро стоїть проблема адаптації сільського мешканця до міста. Зовсім мало вивчена ще проблема впливу сільських переселенців на міста, на їхнє соціальне обличчя. Є й інші малодосліджені соціальні аспекти сільської міграції.

Причин інтенсивного відпливу сільського населення в міста декілька. Вони лежать як в економічній, так і в соціальній сферах. Насамперед, сільська міграція зумовлена соціально-історичним процесом урбанізації, що пов'язано із зростанням соціальної значущості міст, концентрацією виробництва і спілкування. Найістотношою економічною

⁴ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 82—83.

⁵ Див.: «Вестник статистики», 1968, № 10, стор. 89.

⁶ В. И. Переведенцев. Урбанизация и некоторые аспекты миграции населения в СССР.— У зб. «Проблемы современной урбанизации». М., 1972, стор. 139.

⁷ Див.: О предварительных итогах Всесоюзной переписи населения 1970 года. М., 1972, стор. 5.

причиною є зростання продуктивності праці в сільському господарстві, що вивільняє значну кількість трудових ресурсів для промисловості. Крім того, це наявні відмінності в матеріальному рівні сільських і міських жителів. Однак роль цього чинника в процесі міграції останнім часом швидко зменшується. Численні анкетні обстеження спонукальних мотивів сільської міграції свідчать, що матеріальні причини, як правило, не переважають. Так, наприклад, за даними Т. І. Заславської, на цей мотив припадало всього лише близько 8 процентів ствердних відповідей обстежених⁸. Нині на перший план висувуються інші причини — передусім невдоволеність характером роботи (24 проценти), прагнення продовжувати освіту (17 процентів), невдоволеність культурно-побутовими умовами.

Разом з тим, слід мати на увазі, що спорудження нових клубів і палаців культури на селі не спинить більш-менш помітно сільської міграції, хоча й сприятиме певному піднесенню культурного рівня сільських мешканців. Відсутність у селі драмтеатру й філармонії не є нині головним у культурному відставанні села від міста, тому що велике поширення на селі кіно, радіо, телебачення, магнітофонів значно скорочує розрив між містом і селом. Мова має йти про широкий комплекс заходів для поліпшення всієї культурної обстановки на селі. Важливу роль, певна річ, відіграє тут наявність високоосвічених, висококультурних людей, що утворюють своєрідне культурне тло, «поле культурного тяжіння». А між тим, як зазначалося, село залишає, в основному, освічена молодь — потенціальні носії високої культури в сільській місцевості.

Перше місце поміж спонукальних мотивів міграції з села нині посідає (майже за всіма обстеженнями) невдоволеність характером праці, причому особливо часто називає його мігруюча молодь. Пояснюється це тим, що вихідний загальноосвітній рівень у сільської і міської молоді майже зрівнявся (якщо не зважати на деякі відмінності в якості шкільної підготовки у місті і селі). Однак застосовувати свої знання в повному обсязі вчорашні школярі можуть далеко не завжди, через те що рівень індустріалізації ще не достатньо високий. Це спричиняє виникнення негативного соціального явища — деякого падіння престижу сільськогосподарської діяльності в очах сільської молоді. Як показують дослідження⁹, за престижністю сільськогосподарські професії посідають передостаннє або навіть останнє місце у виборі життєвого шляху школярів. Найвищий престиж у тих професій, які вимагають найвищої кваліфікації, найбільших знань. Помічено, що чим вищий рівень освіти і кваліфікації сільського жителя, тим активніше поривається він до міста. Особливо часто йдуть з села механізатори¹⁰.

Значний вплив на посилення міграції сільської молоді справляє високий престиж «міського способу життя». Розвиток засобів масової комунікації (транспорту, телебачення) веде до того, що сьгоднішній сільський мешканець значно краще обізнаний щодо міста, а надто з найбільш виграшними його аспектами, ніж попередні покоління. Отож, кожне нове покоління гостріше відчуває відмінності між містом і селом, незважаючи на згладжування різниці між ними. Виникає ситуація, ко-

⁸ Див.: Миграция сельского населения. Зб. ст. М., 1970, стор. 160.

⁹ Див.: Т. И. Заславская и др. Формирование отношения школьников к сельскохозяйственному труду.—У кн.: Социальная мобильность и проблемы формирования и использования трудовых ресурсов. Новосибирск—Иркутск, 1970; Л. Т. Земцов. Влияние образования на социальные перемещения в социалистическом обществе.—У зб.: Некоторые проблемы социальных перемещений в СССР. Труды Уфимского авиационного института им. Орджоникидзе. Вып. XXVII. Уфа, 1971 тощо.

¹⁰ В. П е р е в е д е н ц е в. Из деревни в город.—«Наш современник», 1972, № 11, стор. 104.

ли «розвиток потреб сільського населення в багатьох відношеннях випереджає фактичне зростання споживання»¹¹.

Такі основні (але не єдині) причини міграції з села до міста. Аналіз спонукальних мотивів міграції виявляє, що останнім часом спостерігається стала тенденція зміщення орієнтації сільських мігрантів (а надто в молоді) з суто матеріальних чинників до духовних. На це слід обов'язково зважати під час розробки планів наукового управління міграцією.

Слід додати, що перехід із села до міста — явище багато в чому прогресивне. Воно сприяє швидшому розвитку продуктивних сил країни в найважливіших сферах — у промисловому виробництві і науці, а також в інших галузях народного господарства. Непрямим чином сільська міграція впливає також на зростання виробництва в сільському господарстві, бо спонукає до прискореного підвищення продуктивності праці в умовах браку робочої сили. Сільська міграція стала надзвичайно важливим чинником урбанізації. Вона сприяє швидкій індустріалізації країни і зростанню міст. Підраховано, що якби не було припливу мігрантів із села, то нині чисельність міського населення країни становила б лише 40 млн. чоловік¹², тобто була б утричі менша наявної. Це, відома річ, негативно позначилося б на розвитку всього нашого суспільства. До міст їдуть переважно люди працездатного віку, що поліпшує працезабезпеченість промисловості. Крім того, коефіцієнт народжуваності у сільських жителів вищий (у тому числі й у вчорашніх мігрантів), ніж у міських, що сприяє «омолодженню» міст. Переселення до міста дає змогу великим масам трудящих повніше реалізувати свої можливості, прилучитися до культурних цінностей, у багатьох випадках поліпшити матеріально-побутові умови, підвищити рівень освіти. Місто багато в чому прискорює формування людини як особистості.

Незважаючи на те, що вплив сільського населення до міста сприяє певні труднощі для сільського господарства, резерв потенціальних мігрантів з села ще дуже великий. Мова, власне, має йти про те, що сільська міграція спрямована з праценодостатніх районів (Центр, Північний Захід, Сибір) до праценадмірних (Україна, Молдавія, Північний Кавказ, Середня Азія), і це, справді, небажане явище. Загалом же, в нашій країні частка сільського населення більша, ніж у багатьох європейських соціалістичних країнах і розвинутих капіталістичних державах.

Отож, міграція — процес складний. Він породжує певні труднощі і для самого мігранта, і для суспільства. Йдеться не про матеріальні витрати мігранта і держави, а про труднощі в соціальному аспекті. І центральною проблемою тут є проблема адаптації сільського мігранта в місті. Відмінності в способі життя, у професії, в ціннісних орієнтаціях, у культурному й освітньому рівнях сільського мешканця і городянина часто-густо спричиняються до того, що певна частина мігрантів не приживається в містах і повертається на село. Особливо складно протікає процес адаптації для осіб старшого покоління, з уже усталеними традиціями сільського способу життя: прихильністю до сусідських зв'язків, особистісним характером контактів, прагненням мати індивідуальне присадибне господарство тощо. Потрапляючи до міста, сільський мешканець попервах відчуває себе «чужим», через те що більша частина

¹¹ Т. И. Заславская. К вопросу о методологии изучения и прогнозирования социально-экономического развития деревни.— У зб.: Социально-экономическое развитие села и миграция населения. Новосибирск, 1972, стор. 119.

¹² В. И. Переведенцев. Урбанизация и некоторые аспекты миграции населения в СССР.— У зб.: Проблемы современной урбанизации. М., 1972, стор. 127.

контактів у місті не має особистісного характеру (що зрештою виправдано функціональною специфікою міста).

Складне і найменш досліджене питання про вплив сільських мігрантів на соціальне обличчя міста, на його психологію, на динаміку розвитку культури городян. З одного боку, наявний факт безперечного позитивного впливу: в міста приїздить молода й енергійна частина сільського населення, що сприяє підвищенню загального тону міського життя. Крім того, можливо, слід позитивно оцінити той факт, що вихований за умов сільського середовища, де всі знають один одного особисто, сільський житель становить більш сталий стереотип поведінки і, як наслідок, спокійніший у напружених ситуаціях, менш різкий в особистісних оцінках тощо. Щоправда, такий стереотип можна трактувати і в негативному плані — як недостатню гнучкість поведінки, але все ж слід зважити на те, що сільський мігрант вносить елемент стабільності у ритм міського життя, який нині все більше прискорюється.

З іншого боку, є й негативні для міста наслідки сільської міграції. Сільський мешканець приносить із собою елементи сільського способу життя, який у культурно-соціальному плані стоїть нижче міського. Коли мігрант прагне у місті завести підсобне господарство, він хоче застарілий зміст утиснути в нову форму. Деякі мігранти більшу частину часу приділяють домашньому господарству, що звужує можливості для їхнього всебічного розвитку і негативно впливає на ціннісну орієнтацію й об'єктивні показники духовного розвитку¹³. Діти таких мігрантів, що народилися і виросли в місті, успадкують уже міський спосіб життя, але дещо із ціннісної орієнтації батьків, мабуть, на певний час лишиться і в них.

У зв'язку з цим постає питання про міру впливу сільських мігрантів на соціально-психологічне обличчя міста протягом життя кількох поколінь. Очевидно, цей вплив був значний, хоч превалував вплив міського середовища на мігрантів. Якщо зважити на те, що в 1913 р. частка міського населення становила 18 процентів, а в 1972 р. — 58 процентів, то можна уявити, які маси сільського населення пересунулись у міста за життя тільки одного покоління. Якщо найбільші міста успішно «вбирали» мігрантів-носіїв сільського способу життя, то середні і особливо малі, швидко зростаючі міста певною мірою сприймали сільський рівень культури і сільський стереотип поведінки. У швидко зростаючих містах корінні городяни начебто «розчиняються» поміж мігрантів. Має минути принаймі життя одного покоління, поки у таких містах сформується міський спосіб життя. Чимало міст, що швидко зросли, надто ті, що перетворені з сіл, за способом життя своїх мешканців більше скидаються на великі села. Отож, надміру інтенсивний приплив сільського населення до міст може призвести до певного зниження культурного рівня міста. Для стійкого формування і функціонування тих процесів, які ми умовно називаємо міським способом життя (певна система ціннісних орієнтацій, структура потреб, норми поведінки тощо), слід дотримуватися оптимального співвідношення мобільності і стабільності в динаміці розвитку міста. Слід надавати час, за який би місто встигало адаптувати сільських мігрантів.

Ми згадали тут лише деякі соціальні аспекти міграції на сучасному етапі розвитку нашого суспільства. Є підстави гадати, що в перспективі процес міграції буде посилюватися. Це впливає, передусім, із

¹³ Цікаві відомості щодо цього питання містяться у статті Р. А. Злотникова «Адаптація робітників-мігрантів із села до міського культурного середовища», (Зб.: «Некоторые проблемы социальных перемещений в СССР». Вып. XXXVII. Уфа, 1971).

дії закону зміни праці, який зумовлює соціальну й просторову мобільність трудящих. Просторова мобільність, крім того, дає змогу особистості в комуністичному суспільстві повніше прилучатися до матеріальних і культурних цінностей. Міграція об'єктивно сприяє міжнаціональному зближенню, а також стиранню класових відмінностей тощо. Загалом же вона сприяє дальшому якісному розвитку нової історичної спільності — радянського народу.

В майбутньому будуть ліквідовані і деякі перепони, що нині стримують процес міжміської міграції. Зокрема, буде створена єдина система поселень, яка «відтягне» до себе мігрантів, чим спинить надмірне розростання міст.

Водночас характер міграції дещо зміниться. За прискорення загальної динаміки міграції зменшиться питома вага сільської міграції. Це відбудеться з двох причин. По-перше, значно зменшиться контингент сільських мешканців. По-друге, внаслідок стирання істотних відмінностей між містом і селом, виникнення і розвитку агропромислових комплексів скоротиться число причин, які спонукають сільського мешканця мігрувати до міста. Водночас можна чекати зростання міжміської міграції, яка вже сьогодні за питомою вагою перевищує сільську. Це призведе до вирівнювання рівня міської культури на території країни. Міста будуть зростати переважно за рахунок власних людських ресурсів і міжміської міграції. Отож, міський спосіб життя буде насамперед відтворюватися на власній основі. З вирівнюванням умов життя міста і села маємо, мабуть, чекати на деяке зростання міграції з міст до села, що сприятиме дальшому соціально-економічному розвитку села. Для того, щоб прискорити розвиток міграційних процесів у потрібному напрямі, слід надалі вдосконалювати систему управління міграцією. Певна річ, адміністративні заходи в цій системі мають посісти підпорядковане місце, а головну роль мають відігравати економічні і моральні стимули. Вироблення таких стимулів може ґрунтуватися на старанному вивченні всіх аспектів міграції — як економічних, так і соціальних. Зокрема, виникає потреба розробити більш продуману систему пропагандистського впливу (через пресу, радіо, телебачення, художню літературу, театр, живопис), щоб піднести престиж сільсько-господарської праці в очах молоді, показати її значущість у комуністичному будівництві. Загалом же, управління міграційними процесами має здійснюватися згідно із загальною програмою розвитку всієї системи суспільних відносин зрілого соціалістичного суспільства.

* * *

Существенное место в проблеме стирання существенных различий между городом и деревней занимает глубокое изучение процессов миграции населения и создание методов управления ими.

Миграция в нашей стране осуществляется в широком масштабе, причем в социальном аспекте наиболее важной является миграция сельского населения в города. Это, в целом, прогрессивное явление детерминировано экономическими и социальными законами развитого социализма. В то же время интенсивный отток наиболее трудоспособного населения из села порождает ряд серьезных проблем экономического и социального характера. В статье анализируются причины сельской миграции; рассматриваются вопросы, связанные с проблемой адаптации сельского мигранта в городе, и вопросы влияния сельской миграции на социальный облик города. В будущем, по мнению авторов, следует ожидать усиления миграционных процессов в стране; при этом удельный вес сельской миграции сократится, но существенно увеличится межгородская миграция.

Систематизуюча функція науки

Г. Г. ВДОВИЧЕНКО

Зростання досліджень, присвячених розкриттю сутності науки, як певного соціального явища, виявлення і вивчення її функцій, сторін, особливостей, зв'язків з іншими формами суспільної свідомості є об'єктивною вимогою сучасного етапу розвитку суспільства. У період розгортання науково-технічної революції, коли наука стала безпосередньою продуктивною силою, а виробництво — технологічним застосуванням науки, аналіз об'єктивних законів розвитку науки є конче потрібним. Тому вивчення науки, наукової творчості, закономірностей її формування і розвитку, застосування їх у виробничій діяльності суспільства стає нині важливим завданням.

Теорія і методологія науки набувають особливої ваги у соціалістичному суспільстві, яке ставить своїм завданням всемірне використання можливостей науково-технічної революції для побудови комунізму. «Значення цього питання, — підкреслювалось на XXIV з'їзді КПРС, — визначається як насущними потребами нашої сьогодишньої господарської практики, так і вимогами завтрашнього дня. Прогрес науки і техніки — це головна підойма створення матеріально-технічної бази комунізму»¹.

Наука є особливим соціальним інститутом сучасного суспільства щодо здобуття й систематизації знання про навколишній світ, яке потрібне людству для його діяльності й розвитку. В умовах широкого розгортання наукових досліджень, втілення їх результатів у виробництво великого значення набуває розробка проблем діалектико-матеріалістичної теорії наукового пізнання. Це — запорака свідомого використання наукових досягнень у суспільному виробництві.

Одним із важливих завдань методологічного аналізу науки є вивчення функцій науки, способів її дії, зміни й розвитку її існування в системі суспільства, в яку вона входить як необхідний елемент та чинник соціального прогресу. В сучасній літературі розглядається низка функцій науки: інформативна, описова, передбачувальна, пояснювальна, систематизуюча та ін. Усі вони пов'язані між собою. Для того, щоб дослідити науку загалом, потрібно спочатку вивчити кожен з її функцій, потім виявити залежності між ними, пам'ятаючи, що перебільшення, абсолютизація одної з них призводить до неправильних висновків, іноді ідеалістичного гатунку.

Солідну історико-філософську традицію має питання про особливості систематизації знань.

Деякі важливі аспекти систематизації з'ясовано домарксівськими матеріалістами. Йдеться передусім про підкреслення залежності наукових понять і принципів від об'єктів пізнання. Однак, пам'ятаючи критику метафізичного матеріалізму, яка міститься, зокрема, в Марксових

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 65.

«Тезах про Фейербаха», слід зазначити, що до Маркса матеріалізм тлумачив систематизацію переважно крізь призму об'єкта, а не людської чуттєво-предметної діяльності, практики. Метафізичне розуміння специфіки людської діяльності призводило до недооцінки суб'єктивної сторони пізнавального об'єкта, до спрощених інтерпретацій складного, багаторівневого й опосередкованого практикою процесу відображення. «Порядок і зв'язок ідей,— писав Б. Спіноза,— ті самі, що й порядок і зв'язок речей»².

Ідеалістичні інтерпретації систематизуючої функції науки, хоч вони й були пов'язані з намаганнями дати розуміння дійсності крізь призму людської діяльності, мали іншу обмеженість. Вона зумовлювалась нерозумінням дійсної чуттєвої діяльності, яке зрештою зводилось до її абстрактного тлумачення.

Важливим етапом розвитку уявлень про систематизуючу функцію науки було з'ясування того, що наукою не можна вважати просто будь-яку сукупність знань. І. Кант, наприклад, писав: «Розглядаючи всі наші розсудкові знання у всьому їх обсязі, ми знаходимо, що те, чим розум зовсім окремо володіє і що він намагається здійснити,— це систематичність пізнання, тобто зв'язок знань відповідно до одного принципу. Ця єдність розуму завжди передбачає ідею...»³. Але суб'єктивно-ідеалістична система Канта не дає йому можливості визначити первинну основу систематизації — практику. Пояснюючи, що він розуміє під систематизуючими принципами, Кант пише: «Такі поняття розуму не черпаються з природи; скоріше, навпаки, ми задаємо питання природі відповідно до цих ідей і вважаємо наше знання недостатнім, поки воно не адекватне їм»⁴. Прагнення розуму до систематичності пізнання він вважає апріорною властивістю самого розуму.

Вже І. Г. Фіхте виступає проти деяких кантівських положень і вводить поняття «наука про науку», вважаючи, що кожна наука повинна мати основоположення. При цьому «достовірність основоположення системи не може бути доведена в її ж межах». «Загальне науковчення зобов'язане, отже, обґрунтувати систематичну форму для всіх можливих наук»⁵. Ф. В. І. Шеллінг у своїй системі трансцендентального ідеалізму заперечує твердження про первинність суб'єктивного й заявляє, що «об'єктивне й суб'єктивне так поєднані в самому знанні, що неможливо перше вважати більш первинним, ніж друге»⁶.

Логічним завершенням цієї тенденції були праці Гегеля, який, що правда, з ідеалістичних позицій, розкриває зміст систематизації. Він твердить, що філософія є науковим пізнанням у системі, що «філософствування без системи не може мати в собі нічого наукового»⁷, «істинною формою, в якій існує істина, може бути лише наукова система її»⁸. Якщо «перевернути» положення Гегеля «предмет, об'єктивний і суб'єктивний світ не тільки повинні взагалі збігатися з ідеєю, але самі суть збіг поняття й реальності; реальність, що не відповідає поняттю, є тільки явище, суб'єктивне, випадкове, довільне, яке не є істиною»⁹,— то дістанемо заперечення твердження, за яким поняття, методи, прийоми науки можуть бути не природними й залежати лише від людської волі. Особливо чітко ця гегелівська думка виступає в

² Б. Спіноза. Избр. произв., т. 1. М., 1957, стор. 402.

³ И. Кант. Соч. в шести томах, т. III. М., 1964, стор. 553.

⁴ Там же, стор. 554.

⁵ И. Г. Фихте. Избр. соч., т. 1. М., 1916, стор. 15—16.

⁶ Ф. В. И. Шеллинг. Система трансцендентального идеализма. Л., 1916.

⁷ Гегель. Соч., т. I. М.—Л., 1929, стор. 32.

⁸ Гегель. Соч., т. IV, стор. 3.

⁹ Гегель. Соч., т. I, стор. 216.

його вченні про метод. Широковідоме його положення: «Метод, отже, є не зовнішня форма, а душа й поняття змісту, від якого він відрізняється лише остільки, оскільки моменти поняття також і в собі самих приходять у своїй визначеності до того, щоб виступати як цілісність поняття»¹⁰.

Тільки зі створенням марксизму виникає діалектико-матеріалістичне розуміння систематизації в науці. Зразком наукового відображення дійсності в науковій системі є, зокрема, видатна праця К. Маркса «Капітал». Виступаючи проти спроб утворення численних «систем», які претендували на абсолютну завершеність, класики марксизму-ленінізму вимагали розрізняти систематизацію, яка виникає під час опису в науці нових фактів, від систематизації, котра є наслідком наукового дослідження. Водночас вони підкреслювали, що опис буде лише тоді науковим, якщо він є логічним висновком з наукового дослідження. К. Маркс писав, що дослідження має детально опанувати матеріал, проаналізувати різні форми його розвитку, прослідкувати їх внутрішній зв'язок. Лише після того як ця робота закінчена, може бути відповідно зображений дійсний рух¹¹. Ф. Енгельс, обстоюючи принцип діалектичного відображення, відзначав: «Гегель був ідеаліст, тобто для нього мислі нашої голови були не відображеннями, більш чи менш абстрактними, дійсних речей і процесів, а, навпаки, речі й розвиток їх були для Гегеля лише втіленими відображеннями якоїсь «ідеї», що існувала десь ще до виникнення світу». Викриваючи причини «невиліковної внутрішньої суперечності» гегелівської системи й діалектичного методу, Ф. Енгельс приходив до висновку: «Всеосяжна, раз назавжди закінчена система пізнання природи та історії суперечить основним законам діалектичного мислення, але це, однак, зовсім не виключає, а, навпаки, передбачає, що систематичне пізнання всього зовнішнього світу може робити гігантські успіхи з кожним поколінням»¹².

Г. В. Плеханов, полемізуючи з Е. Бернштейном, який заперечував можливість існування наукового соціалізму, також показував сутність систематизуючої функції науки на відміну від систематизації, яка може бути й ненауковою, довільною. Він писав: «Але хіба система думок не може бути наукою і хіба наука не є системою думок? Е. Бернштейн, мабуть, думає, що ні. Але він так думає просто через непорозуміння, просто тому, що в його власній «системі» думок панує дивовижне, повне безладдя. Що наука створює свою будову на основі досвіду, це відомо кожному тямущому школяреві. Але питання зовсім не в цьому. Воно в тому, що ж справді буде наука на основі досвіду? А на це можлива лише одна відповідь: на основі досвіду наука буде певні узагальнення («системи думок»), які в свою чергу лягають в основу певного передбачення явищ»¹³. Причину помилок Е. Бернштейна Плеханов убачає у помилковому прийомі дослідження, наслідком якого є «нескладна й непродумана «система думок».

Спроба заперечити вихідні методологічні настанови діалектико-матеріалістичної філософії, які застосовували до аналізу систематизації основоположники марксизму-ленінізму, або підмінити діалектико-матеріалістичні принципи ідеалістичними спричинюється до ненаукових інтерпретацій систематизації, зокрема, до її протиставлення відображенню.

¹⁰ Гегель. Соч., т. I, стор. 344.

¹¹ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 23.

¹² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 24.

¹³ Г. В. Плеханов. Избр. философ. произв., т. III. М., 1957, стор. 32—33.

Систематизуюча функція науки стала предметом спекуляції у сучасній буржуазній філософії, зокрема в позитивізмі. Систематизація була проголошена основним призначенням науки, а сам процес систематизації характеризувався як упорядкування відчуттів згідно з певним принципом, який вноситься пізнаючим суб'єктом. Відомо, як розв'язував це питання махізм. «Критерію об'єктивної істини,— писав Богданов,— ...у бельговському смислі не існує, істина є ідеологічна форма — організуюча форма людського досвіду»¹⁴. Структуралізм, «розвиваючи» тепер це положення, неправильно тлумачить ту обставину, що системно-структурний підхід набув загальнонаукового характеру.

Системно-структурний підхід відповідає об'єктивним вимогам сучасного етапу наукового пізнання. Проте структуралізм, пропагуючи системні прийоми дослідження, намагається поєднати їх з ідеалізмом, що імпонує ученим з буржуазним світоглядом. Така спекуляція буржуазної філософії на наукових засобах дослідження була викрита ще В. І. Леніним: «Власна теорія Маха є суб'єктивний ідеалізм, а коли потрібен момент об'єктивності,— Мах не соромлячись вставляє в свої міркування посилки протилежної, тобто матеріалістичної теорії пізнання»¹⁵.

Прикладом того, як сучасні буржуазні природодослідники обстоюють ідеалістичний підхід до питання систематизації в науці, може бути твердження відомого американського фізика Л. Бріллоена. «Наука становить відповідне логічне зведення людських знань, заснованих на спостереженні й досвіді людини, а останні завжди обмежуються відповідними рамками і винятковою точністю. Що стосується логіки, яка вноситься під час класифікації емпіричних фактів, то вона є типовим продуктом нашого розуму. Ми вибираємо експериментальні результати, які уявляються нам логічно пов'язаними між собою, і відкидаємо багато фактів, що не вкладаються в нашу «логіку». Такий штучний прийом є нашим винаходом, яким ми так пишаємось, що твердимо про визнання одержаних з його допомогою результатів як «законів природи»¹⁶. Австрійський фізик А. Марх, не знаходячи наукових доводів, що спростовували б матеріалізм, намагається апелювати до свідчень наших почуттів. «Кожна річ,— пише він,— є... більш або менш постійним зв'язком відомих чуттєвих переживань, які змушують думати, що за ними має бути щось таке, яке тримає їх разом. Але ця віра не є більш обґрунтованою, ніж віра дикуна, який думає що за громом і блискавкою має бути той, хто влаштовує ці явища»¹⁷.

Широке використання функції систематизації науки, абсолютизації її суб'єктивно-ідеалістичною філософією певною мірою зумовили те, що в нашій філософській літературі їй присвячено значно менше досліджень, ніж іншим функціям науки. А в низці праць, де аналізуються функції науки, наукової теорії, взагалі або минають проблеми, пов'язані з цією функцією, або ж заперечують її самостійність і потребу для науки. Наприклад, А. А. Печенкін у статті «Функції наукової теорії» зазначає: «Вирізняючи описову й пояснювальну функції наукової теорії, ми маємо право не розглядати як самостійну функцію теорії її систематизуючу (узагальнюючу) функцію»¹⁸.

У нашій літературі ґрунтовний аналіз систематизуючої функ-

¹⁴ Цит. за: В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 18, стор. 113.

¹⁵ Там же, стор. 55.

¹⁶ Л. Бриллоэн. Научная неопределенность и информация. М., 1966, стор. 9.

¹⁷ Arthur March. Die Physicalische Erkenntnis und ihre Gruzen. Brannschwlig, 1960, S. 57.

¹⁸ А. А. Печенкин. Функции научной теории. У кн.: Философия. Методология. Наука. М., 1972, стор. 210.

ції здійснив П. В. Копнін у книжці «Діалектика як логіка». Він подає процес систематизації не лише як опис і пояснення фактів, але і як принцип побудови наукових теорій. «Принцип,— підкреслює П. В. Копнін,— завжди встановлює необхідний загальний істотний зв'язок між явищами, предметами, їх властивостями, між властивостями явищ, процесів»¹⁹.

Проблеми систематизуючої функції науки розглядаються в низці філософських праць, що вийшли з друку останнім часом. Наприклад, в «Історії марксистської діалектики» теорія визначається як «логічне, систематично розвинене розуміння предмета на відміну від простого некритичного історичного опису»²⁰. І. І. Лейман пише, що «основна специфічна функція науки якраз і виявляється в тому, щоб озброїти людину об'єктивним і систематизованим знанням»²¹. За В. О. Штоффом, «всяка дійсна наукова систематизація фактів є не «суто емпірична процедура», а деяка безпередпосилочна комбінація випадковостей, а поєднання емпіричних і теоретичних моментів на основі емпіричних даних...»²². Питання систематизації аналізується і в інших працях радянських філософів²³.

На наш погляд, поняття «систематизація» та «систематизуюча функція науки» не тотожні. Систематизація залежно від мети може здійснюватись на будь-якій основі. Коли ж ідеться про систематизуючу функцію, то маються на увазі закономірності її розвитку по шляху дедалі повнішого і точнішого відображення дійсності. У науковому дослідженні систематизація відбувається, зокрема, через знаходження основи й форми систематизації елементів у цілісні системи для того, щоб внаслідок цього опис і пояснення як функції науки не були довільні, а спирались на особливості даного об'єкта пізнання. Ототожнення понять «систематизація» та «систематизуюча функція науки», як особливого соціального явища, в окремих випадках пов'язане з гносеологічними коріннями ідеалістичного трактування науки.

Систематизація науки — це не стільки процес створення каталогу знань, упорядкування їх, скільки процес приведення знань у відповідність з об'єктивною дійсністю та її законами на основі процесу відображення. Застосування положень лєнінської теорії відображення застерігає нас від односторонності, в тому числі й від сцієнтизму, бо вони враховують складну діалектику суб'єктивного й об'єктивного, притаманну процесові пізнання як процесу відображення. Гносеологічна природа науки нерозривно пов'язана з її соціальними функціями й роллю. Описова, пояснювальна, світоглядна, прогностична та інші функції науки не можуть розглядатись поза теорією відображення. Зв'язуючу роль тут і виконує систематизуюча функція.

Ф. Енгельс показав, що становлення науки як системи призвело до того, що знання зімкнулися, з одного боку, з філософією, з другого — з практикою. Розвиваючи цю думку, він підкреслював: «Емпіричне природознавство нагромадило таку неосяжну масу позитивного матеріалу, що в кожній окремій галузі дослідження стала просто-таки невідхильною необхідність упорядкувати цей матеріал систематично

¹⁹ П. В. Копнін. Диалектика как логика. К., 1961, стор. 392—393.

²⁰ Див.: История марксистской диалектики. М., 1971.

²¹ Див.: И. И. Лейман. Наука как социальный институт. Л., 1971.

²² Див.: В. А. Штофф. Введение в методологию научного познания. Л., 1972.

²³ Див.: Г. М. Добров. Наука о науке. К., 1966; Л. А. Друянов. Закон в системе философских категорий. М., 1973; М. И. Киссель. Идеализм против науки. Л., 1969; И. А. Майзель. Наука, автоматизация, общество. Л., 1972; И. С. Нарски й. Материалистическая диалектика как метод конкретного научного исследования. М., 1972; А. И. Ракитов. Анатомия научного знания. М., 1969; В. И. Столяров. Исторический метод познания в современной науке. М., 1973, та ін.

і відповідно до його внутрішнього зв'язку... Саме діалектика є для сучасного природознавства найважливішою формою мислення, бо тільки вона являє аналог і тим самим метод пояснення для процесів розвитку, що відбуваються в природі, для загальних зв'язків природи, для переходів від однієї галузі дослідження до іншої»²⁴. Діалектичний матеріалізм переконливо розкрив нерозривний зв'язок поняття «наука» з систематизацією знання, яке виникає внаслідок творчого відображення дійсності.

Якщо ідеалістична філософія вважає, що всяке зібрання фактів, систематизоване за певним принципом, введеним ученим, є наукою за умови опису та пояснення фактів, то діалектичний матеріалізм доводить, що критерії науковості не вичерпуються цими умовами. Лише та система фактів, знань може вважатися наукою, яка спрямована на дедалі повніше, глибше відображення об'єктивної дійсності. Мета науки — дати людству правильну картину світу для практичного опанування ним в інтересах людини. «Панування над природою, — писав В. І. Ленін, — яке проявляє себе в практиці людства, є результат об'єктивно-вірного відображення в голові людини явищ і процесів природи, є доказ того, що це відображення (в межах того, що показує нам практика) є об'єктивна, абсолютна, вічна істина»²⁵.

Науково-технічний прогрес сучасності змінює логіко-гносеологічну ситуацію у природознавстві. Ускладнюється аналіз зв'язку наукової теорії з дійсністю, посилюється значення суб'єктивних чинників у діалектичній єдності суб'єкта й об'єкта пізнання та ін. За таких обставин буржуазні філософи намагаються зробити нові наукові відкриття предметом ідеалістичної спекуляції. Та, незважаючи на їхні спроби, марксистсько-ленінська філософія лишається непохитною методологічною основою сучасної науки.

Аналізуючи систематизуючу функцію науки, не можна повністю виявити її суть та роль у соціальній системі суспільства, якщо не провести дослідження з позиції теорії відображення. Нині у різних визначеннях науки (а їх налічується понад сто п'ятдесят), як звичайно, наука вже не визначається лише як система здобутих знань; в них перелічуються її різні функції та сторони. «Філософська енциклопедія», наприклад, дає таке синтетичне визначення: «Наука — це важливий елемент духовної культури, вища форма людських знань; система знань, що розвиваються, знань, які досягаються за допомогою відповідних методів пізнання, виражаються в точних поняттях, істинність яких перевіряється й доводиться суспільною практикою. Наука — система понять про закони й явища зовнішнього світу або духовної діяльності людей, що дає можливість передбачення й перетворення дійсності в інтересах суспільства, форма людської діяльності, що історично склалася, форма «духовного виробництва», яка має своїм змістом і наслідком цілеспрямовано зібрані факти, вироблені гіпотези й теорії, в основі яких лежать закони, прийоми й методи дослідження»²⁶. У «Проекті основної термінології з проблеми сучасної науково-технічної революції» наука визначається так: «Наука є системою знань, що розвиваються, які досягаються через відповідні методи пізнання й виражаються в точних поняттях, істинність яких перевіряється практикою»²⁷.

Ми можемо констатувати, що систематизуюча функція з гносеологічного погляду нерозривно пов'язана з діалектикою відображення

²⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 344—345.

²⁵ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 18, стор. 181—182.

²⁶ Философская энциклопедия. М., 1964, т. 3, стор. 562.

²⁷ Проект основной терминологии по проблеме научно-технической революции (материалы к совещанию 5—7 июля 1968 г.). М., 1968, стор. 22.

дійсності у свідомості. Таке розуміння цієї функції науки спростовує спроби зведення її до функцій опису й пояснення. Систематизація становить об'єктивний закон розвитку науки, втілює принцип відображення дійсності і як така інтегрує її інші функції, зокрема опис та пояснення. Аналіз функцій опису та пояснення, як і розгляд систематизуючої функції науки, має бути тісно пов'язаний з принципом відображення.

Б. Г. Кузнецов у книжці «Ейнштейн», розкриваючи шляхи подолання великим вченим позитивістського розуміння теоретичних систем, вказує саме на принцип відображення як основу наукового аналізу системного пізнання. «У Ейнштейна,— пише він,— математична витонченість набуває гносеологічного смислу, витонченість теорії відображає її близькість до дійсного світу... Для Ейнштейна витонченість — симптом достовірності, об'єктивної достовірності теорії, тобто властивість, яка взагалі не може фігурувати в концепціях апіорного або ж конвенціонального походження науки... Упорядкованість, регулярність, раціональність, детермінованість світу — його об'єктивні властивості. Вони таяться в глибині явища, що б про це не думали прибічники «чистого опису». Вони — не апіорна рамка пізнання, в яку вкладаються сприйняття, вони є об'єктивними закономірностями, що б про це не думали прибічники апіорного походження наукових понять і законів»²⁸.

Діалектико-матеріалістична методологія потребує постійного поглиблення дослідження дійсності та її відображення в науковому знанні. Вагомий вклад у розв'язання цього завдання робить системно-структурний підхід, як теоретичне узагальнення того факту, що системна природа предмета та явища є законом об'єктивного світу. Системно-структурний підхід виявляє об'єктивну спрямованість науки до діалектики та відповідає вимогам науково-технічного прогресу, який потребує удосконалення методів наукового дослідження.

Прийоми системно-структурного вивчення забезпечують плідний пошук внутрішньої логіки науково-дослідної діяльності як за її змістом, так і за її організацією. «Логічна послідовність елементів предмета теорії,— пише І. С. Нарський,— виявляється відображенням, а тому аналогом історичного його розвитку й за змістом більш або менш повно збігається з останнім. Об'єктивною умовою даного співвідношення є те, що сам зрілий об'єкт в концентрованому вигляді начебто утримує в собі свою історію, а в деякій мірі навіть й передісторію, що й відображається в структурі будови знання про об'єкт»²⁹. Ось чому тепер, коли відбувається процес діалектико-матеріалістичного усвідомлення науки, системно-структурний метод, застосований для розв'язання цього завдання, дає значні позитивні наслідки.

Наука є певною цілісною системою, яка, будучи вторинною щодо дійсності, має свої закони. Коли мовити про функції науки, то це не тільки способи її дії та системної організації, а й форма її існування, що визначається місцем та роллю науки в системі суспільства. Коли ж говорити про мету науки, то вона повністю визначається потребами суспільства як соціальної системи, потребами теоретичного та практичного освоєння світу. «Говорити, що мета науки дати вірну... картину світу,— писав В. І. Ленін,— значить повторити матеріалістичне положення. Говорити це — значить визнавати об'єктивну реальність світу стосовно нашого пізнання, моделі стосовно картини»³⁰.

²⁸ Б. Г. Кузнецов. Эйнштейн. М., 1967, стор. 122—123.

²⁹ И. С. Нарский. Материалистическая диалектика как метод научного исследования. М., 1972, стор. 9.

³⁰ В. И. Ленин. Полное собр. тв., т. 18, стор. 161.

Будучи елементом соціальної системи, наука має власні системні якості, які слід вивчати з врахуванням тих чи тих зв'язків з іншими системами, конкретних історичних умов її існування й функціонування. У наведених вище визначеннях науки й робляться, на наш погляд, спроби більш-менш повно перелічити ці системні якості науки. Безперечно, ніяке визначення, створене таким чином, не може вичерпно відобразити складне системне явище, що перебуває в нескінченних зв'язках з іншими. Дослідження науки може бути успішно проведене лише за умови застосування того методу сходження від абстрактного до конкретного, який розробив К. Маркс для аналізу капіталістичної системи та таких її елементів, як праця, гроші, товар тощо. Наука як певний соціальний інститут повинна досліджуватись і сама по собі як система, і як функціональна частина суспільства. «Всяка система соціального гатунку,— пише В. Г. Афанасьєв,— активна, діяльна, що виявляється у функціях системи... Функціональна залежність спостерігається між окремими компонентами даної системи; між компонентами й системою загалом; між системою загалом і іншою, більш широкою системою, компонентом якої вона сама є... Функції компонентів щодо системи мають доцільний характер, в противному разі компонент випадає з системи, стає для неї інородним тілом»³¹.

Отже, і з позиції дослідження науки як елемента системи суспільства зрозуміло, що систематизуюча функція науки сприяє точнішому відображенню дійсності через створення певної системи понять і теорій. Без цього поглиблення знань суспільство розвиватися не може. Систематизуюча функція — один з важливих чинників розвитку науки.

«Наука взагалі» на кожному етапі розвитку суспільства дає правильну наукову картину світу, коли конкретні науки (її елементи як системи) правильно відображають предмети свого дослідження «як ціле», а не обмежуються лише випадковими фактами, тими чи іншими сторонами дійсності. «Наука взагалі» може систематизувати ці істинні факти, спираючись на принцип матеріальної єдності світу. Таким способом наука може створити відповідну картину світу, виробити погляд на «світ загалом». Коли ж філософський принцип, на основі якого проводяться узагальнення, систематизація, є довільним і суб'єктивним, то така картина світу втрачає науковість. Наукоподібність таких «картин світу», опора їх на певні, окремі розрізнені факти, на відповідні умоглядні логічні побудови понять тощо — ось ті риси, якими відзначається ідеалістична філософія, яка не може спиратись на науку, а водночас нездатна і заперечувати її. Серед її течій тепер мало таких, які б відверто виступали проти науки. Більше того, ідеалісти намагаються використовувати її досягнення у своїх цілях.

Систематизуюча функція, як ми вже зазначали, нерозривно пов'язана з принципом відображення. Тільки в цьому разі систематизація завершує процес перетворення певної сукупності знань у науку, а потім, розвиваючись разом з останньою, сприяє розвитку науки по шляху дедалі повнішого відображення об'єктивної істини.

Процес пізнання, як складний процес відображення, як вища його форма, має системний характер. Відображення в процесі пізнання відбувається в понятійній формі. Але ці абстракції самі по собі, відірвані від реальної історії, не мають аж ніякої цінності. Вони можуть придатися тільки для того, щоб полегшити впорядкування історичного матеріалу, намітити послідовність окремих його «шарів». «Там, де припиняється спекулятивне мислення,— перед лицем дійсного життя,— там са-

³¹ В. Г. Афанасьєв. О системном подходе в социальном познании. «Вопросы философии», 1973, № 6, стор. 104.

ме і починається дійсна позитивна наука, зображення практичної діяльності, практичного процесу розвитку людей. Припиняються фрази про свідомість, їх місце повинне заступити дійсне знання»³².

У процесі пізнання будується узагальнена теоретична схема об'єктів, для якої неістотні їх реальні характеристики, що не впливають на експериментально перевірені наслідки вивчення. Система знання, відображаючи об'єкт з певних позицій з достатньою точністю, водночас істотно від нього відрізняється. Для процесу пізнання важливо «сконструювати» таку структурно-логічну (понятійну або фізичну) модель, яка фіксує суттєві властивості об'єкта відповідно до людських потреб. Коли модель побудована, то це дає змогу простежити зміну, розвиток, поведінку її в різних умовах, а тому можна, переносячи здобуте знання з моделі на відображану систему, точніше судити про неї. Модель будують, виходячи з логічних чи методологічних вимог, а не з вимоги точного копіювання об'єкта в усіх деталях. Якщо ми маємо відображення в понятійній формі, то виникає можливість провести з ними логічні операції, їх систематизацію.

Наслідки логічних операцій з системами знань є відображенням тих змін, які могли б статися з самими системами, що досліджуються, за певних умов. Але, враховуючи високий ступінь абстрактності логічних понять, наприклад у математиці, не завжди можна виявити такий зв'язок. Поняття може бути не лише відображенням дійсності, але й відображенням зв'язку чи відношення таких понять, що самі є дуже високим ступенем відходу від дійсності. Вони можуть бути лише відповідними елементами системи, яка загалом відображає дійсність, але самі, взяті поза цією системою, втрачають такий зміст. Уся ця складність, відмінність систем знань від матеріальних систем також часто стає базою ідеалістичних спекуляцій або основою помилкових рішень в разі нерозуміння складних законів відображення дійсності у понятійній формі.

Розрізнення систем знань і матеріальних систем, що виступають як об'єкти знань, є обов'язковою умовою системно-структурного дослідження; воно впливає і з потреби врахування особливостей відображення дійсності в процесі пізнання; врахування специфічних засобів цього типу відображення. Закони об'єднання в систему самих реальних предметів та явищ у об'єктивній дійсності відрізняються від законів об'єднання понять в систему знань, яка відображає реальну систему. Система знань загалом є відображенням матеріальної системи, проте елементи системи знань не адекватні відображенням певних елементів матеріальної системи. «Відображення дійсності на теоретичному рівні,— пише В. О. Штофф,— має дуже складний характер й може бути зрозуміло лише на основі врахування взаємодії й ролі всіх структурних й змістових моментів, які беруть участь у цьому процесі. Тому зрозуміло, що відношення між відповідною предметною областю та її відображенням у теорії не зводиться до встановлення між ними відношень структурного збігу (тобто ізоморфізму чи гомоморфізму), бо структура дійсності принципово відрізняється від структури теорії... Але якщо шукати структурну подібність між дійсністю й тими чи іншими елементами нашого теоретичного знання, то така подібність може бути виявлена між об'єктом та його мисленою моделлю»³³.

Системи знань, будучи своєрідними копіями матеріальних систем, мають певну самостійність свого розвитку. Ця самостійність виражена

³² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 25.

³³ В. А. Штофф. Введення в методологію научного познання, 1972, стор. 171.

в законах логіки як науки. Подібність і відмінність матеріальних систем і систем знань про них визначається законами лєнінської теорії відображення. Структурність систем знань забезпечує можливість логічного, наукового аналізу й здобуття при цьому нового знання. В. І. Ленін висловив думку, що логіка є вченням не про зовнішні форми мислення, а про закони всіх матеріальних і духовних речей. «Пізнання,— писав він,— є відображення людиною природи. Але це не просте, не безпосереднє, не цільне відображення, а процес ряду абстракцій, формування, утворення понять, законів etc...»³⁴.

У наш час, коли ідеалістична філософія намагається заперечити теорію відображення, спекулюючи складністю математики як системи знань, передові учені навіть капіталістичних країн обстоюють зв'язок цієї науки з дійсністю. Наприклад, відомий американський математик Р. Курант пише: «математика повинна черпати свої стимули від конкретних окремих речей і мати на прицілі знову ж певний рівень «реальності». Політ в абстракцію має означати дещо більше, ніж простий зліт; відрив від землі й повернення на землю невіддільні один від одного, навіть якщо той самий пілот не зможе вести корабель на усіх фазах його траєкторії. Предмет самих абстрактних математичних операцій може бути зумовлений зовсім відчутною фізичною реальністю»³⁵.

Можна констатувати, що процес систематизації знань, згідно з розглядом науки як певного елемента суспільства, є тим вузлом, де нерозривно переплітаються наукові й філософські положення. Філософія виступає в цьому процесі як світогляд, як методологія науки і як сукупність певних критеріїв, що використовуються кожною наукою для побудови конкретних фізичних, математичних, біологічних та інших теорій; моделей та схем.

Системи знань є змістовими, такими, що розвиваються, і цей процес розвитку відбувається у напрямі до дедалі точнішого відображення ними законів об'єктивної дійсності. Суб'єктивна діалектика є відображенням об'єктивної діалектики і пов'язана із здатністю людини усвідомлювати процес відображення й організовувати та спрямовувати його згідно з об'єктивними законами матеріального світу та потребами суспільства, як соціальної системи, основним елементом якої є людина.

Мислення — це специфічна форма діяльності людини у справі виробництва ідей. Виробництво ідей, теорій, свідомості є ідеальним компонентом матеріальної діяльності людей, безпосереднім породженням їх матеріальних відносин у суспільстві. З цього боку процес пізнання ніяк не обмежується простим копіюванням об'єкта. Дуже важливим є й суб'єктивний чинник. Він полягає у спрямованому відборі інформації суб'єктом пізнання, у її переробці відповідно до внутрішньої моделі світу суб'єкта та мети пізнання. «Людина,— писав К. Маркс,— не тільки змінює форму того, що дане природою; в тому, що дане природою, вона здійснює разом з тим і свою свідому мету, яка як закон визначає спосіб і характер її дії і якій вона повинна підкоряти свою волю»³⁶. Пізнаючи дійсність і розвиваючи науку, вчений перероблює не лише певні природні сили, а виходить і з відповідних стосунків між людьми. Його класові інтереси соціалізують його суб'єктивну позицію в науці. Добір, систематизація фактів, а отже, і сама теорія залежать від «моделі світу», що нею керується науковець, від його філософських поглядів.

³⁴ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 29, стор. 152—153.

³⁵ Р. Курант. Математика в современной жизни. «Успехи физических наук», т. 85, вып. 2, 1965, стор. 348.

³⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. т. 23, стор. 176.

Розвиток сучасної науки відбувається по шляху дедалі точнішого відображення глибокої сутності окремих галузей дійсності конкретними науками й водночас по шляху інтегрування внаслідок застосування математики, методів формалізації, моделювання, кібернетики та ін. Нова науково-природнича єдина картина світу стає можливою лише за умови систематизації новітніх знань на основі діалектико-матеріалістичних принципів. Умовою цього і є високий рівень експериментальних досліджень та глибоке знання науковцями вимог матеріалістичної діалектики.

Розкриття функцій науки, їх відношення, значення й ролі в розвитку науки в тому напрямі, що його потребує розвиток суспільства, є нині настійним завданням. У цій статті немає можливості розглянути питання про історичне становлення процесу систематизації — відношення упорядкування, координації, субординації, періодизації, класифікації тощо. Все це, на наш погляд, серйозні завдання для подальшого наукового дослідження даної проблеми.

* * *

Систематизирующая функция науки не сводится к объяснительной или описательной функциям. Систематизация как закон развития науки выполняет задачу приведения знаний в научную форму, то есть в такую форму, когда бы они соответствовали природе отражаемого объекта. Систематизирующая функция рассматривается с позиций ленинской теории отражения, что дает возможность критически проанализировать положения сциентизма и позитивизма. Диалектический анализ теорией отражения взаимосвязи субъективных и объективных факторов систематизации в науке дает возможность осветить еще в одном аспекте проблему партийности в науке, вопрос об ответственности ученого за идеологическую направленность выдвигаемых им научных положений.

Історико-філософський процес у домарксистській історії філософії

В. С. ГОРСЬКИЙ

В обговоренні методологічних проблем взаємозв'язку науки і практики, яке розпочав з четвертого номера цього року журнал «Філософська думка», доцільною, з нашого погляду, була б і участь істориків філософії. Узагальнення досягнень і втрат, що мали місце в історії філософії, в усвідомленні різноманітних аспектів відносин між наукою і практикою, сприятиме глибшому розумінню самої проблеми, аргументованій критиці її трактування в сучасній буржуазній філософії.

Але є ще одна сторона питання, до якої хотілося б повернути увагу. Філософія є тією сферою суспільної свідомості, якій властиве не тільки пізнання, але й самопізнання, теоретичне осмислення розвитку філософської думки. Відтак співвідношення історико-філософського процесу і науки, що вивчає його, виступає як один з аспектів загальної проблеми взаємодії теорії і практики. Розгляд деяких особливостей історико-філософської науки, аналіз проблеми співвідношення історії філософії й процесу розвитку самого філософського знання і становить предмет цієї статті.

Треба зробити ще одне застереження. У тих місцях статті, де йдеться про певні особливості філософії та її розвитку, ми спираємось переважно на факти, що характеризують історію домарксистської філософії. Це слід враховувати, пам'ятаючи загальновідому в марксизмі-ленінізмі тезу про якісну відмінність діалектичного й історичного матеріалізму від усіх домарксистських філософських учень. Таке обмеження доцільне з кількох міркувань.

По-перше, оскільки в статті з'ясовується специфіка співвідношення історико-філософської науки з історією філософської думки, значне місце в ній приділене критиці помилкових уявлень про це співвідношення, наявних у буржуазних історико-філософських концепціях. Ці концепції якраз і ґрунтуються на узагальненні розвитку домарксистської філософії, в них виявляється неспроможність осягнути сутність революційного перевороту, здійсненого творцями діалектичного й історичного матеріалізму. Тому й критику таких перекручень доцільно вести, спираючись саме на ті факти, які здебільшого використовують буржуазні дослідники. По-друге, з'ясування особливостей розвитку домарксистської філософії дає змогу наочніше показати риси, які принципово відрізняють філософію марксизму-ленінізму від домарксистських учень.

Врешті, це дає змогу продемонструвати переваги марксистсько-ленінської історії філософії, котра єдина виявилася здатною збагнути характер співвідношення історико-філософської науки й історико-філософського процесу.

Термін «історія філософії» вживається принаймні в двох різних значеннях. Історією філософії називають і шлях, який прийшло у своєму розвитку філософське мислення, і науку про нього. Гадаємо, така термінологічна тотожність не є випадковою. Вона відбиває реальний взаємозв'язок між історико-філософською наукою й об'єктом її вивчення.

Давно помічено, що підвищений інтерес до самопізнання становить одну з типових рис філософії. Характерно також, що на питання «Що таке філософія?» філософи, як правило, відповідали кожен по-своєму, з позицій своєї філософської системи. Тому «у філософії... не може бути, природно, одностайності й у відповіді на питання. «Що таке філософія?»¹. Оскільки ж усі значні філософські вчення заперечують (чи то метафізично, чи діалектично) одно одного, реальне з'ясування сутності філософії з допомогою зіставлення різноманітних визначень її неможливе.

Більш плідним видається осмислення особливостей співвідношення філософської свідомості з повсякденним та історичним досвідом людей, з соціально-історичними потребами, наукою, мистецтвом, релігією, тобто її історико-філософський аналіз. Отже, наука історія філософії виникає з потреби пізнання сутності філософії — потреби, яка з'являється в процесі об'єктивного розвитку самого філософського мислення.

Разом з інтересом до вивчення і пояснення фактів, які характеризують розвиток філософської думки, в межах історико-філософської науки зростає й чимдалі актуалізується потреба встановлення природи й компетенції знання, спрямованого на вивчення процесу руху філософії. Розвиток історико-філософської науки, отже, вбирає в себе й критику «історико-філософського розуму» в специфічно кантівському розумінні цього слова. У сучасній буржуазній історико-філософській науці така критика має настільки радикальний характер, що проблематичним проголошується навіть саме існування науки історії філософії. Підставою для таких нігілістичних висновків проголошується одностороння інтерпретація певних особливостей, притаманних об'єктивному процесові розвитку філософії. Передусім сумніву піддається науковий характер історико-філософського процесу. Це видається дивним. Адже ще на світанку існування філософії вона сприймалася як синонім наукового знання.

Аж до початку XIX ст. філософія часто ототожнюється з теоретичним науковим знанням взагалі. Нагадаємо принагідно, що виклад відомих законів Ньютона містився в його книзі, що вийшла 1687 р. під назвою «Математичні начала натуральної філософії». Майже через 100 років, у 1751 р., К. Лінней розробляє свою класифікацію рослинного світу в праці «Філософія ботаніки», а ще через півстоліття, у 1809 р., вийшла праця Ламарка «Філософія зоології». Сучасну історико-філософську науку не задовольняє ототожнення філософії з конкретно-науковим знанням.

Коли йдеться про специфічні риси розвитку філософії, передусім підкреслюють дві з них. Перша констатує факт дивовижної живучості, якщо не сказати «вічності», фундаментальних філософських проблем. Ще Гегель відзначив, що в той час як природничі науки значною мірою розвиваються шляхом «прирощення» до вже розв'язаних проблем, до вже встановлених істин нових, історія філософії «...виявляється, мабуть, швидше як видовище завжди поновлюваних змін цілого»².

Справді, здається, важко відшукати у конкретна науковому знанні таку галузь, яка, розв'язуючи актуальні завдання, зверталася б до досвіду попередників, віддалених від сучасності, скажімо, на дві з половиною тисячі років. У філософії це явище досить типове. Подеколи усвідомлення цього факту виражається вкрай категорично. Згадаймо хоча б гегелівське: «Немає жодного положення Геракліта, яке б я не прийняв у свою «Логіку»³⁻⁴. В 20-і роки нашого століття у США виникає ці-

¹ Т. И. Ойзерман. Проблемы историко-философской науки. М., 1969, стор. 60.

² Гегель. Соч., т. 9, Л., 1932, стор. 17.

³⁻⁴ Там же, стор. 246.

лий напрям на чолі з Артуром Лавджоєм. Представники цього напрямку тлумачили всю історію філософії як «переміну місць» «атомарних» ідей, що їх висунули ще античні мислителі. У домарксистській і сучасній буржуазній історико-філософській думці ця особливість спричиняється до метафізичної концепції «незмінних філософських проблем».

Другою особливістю є те, що домарксистські дослідники характеризують як «анархію філософських систем», яка являє на їхню думку, специфічний спосіб існування філософії. Мабуть, першими на цю особливість звернули увагу ще античні скептики, які обґрунтовували неминучу й нездоланну багатоманітність філософських систем. Їхні критики пізніших часів прагнули довести, що численність філософських систем відбиває різні шляхи, якими йдуть заблудлі; істина ж — одна, і її втілення — певна філософська система. Такий погляд конкретизувався принаймні в двох концепціях, кожна з яких, зрештою, відбивала реальне місце її автора в історико-філософському процесі.

Згідно з однією, істина давно вже відкрита в минулому і подальший розвиток філософії дає змогу в кращому разі конкретизувати її. Це своєрідне обґрунтування догматизму, котре відбиває, як правило, нездатність творчо розв'язувати актуальні проблеми сьогодення, має своїх прибічників і в сучасній буржуазній історико-філософській науці (нагадаємо хоча б концепцію *philosophia perennis* в неотомізмі). Друга концепція — це погляд на власну оригінальну філософську систему як на втілену істину в поєднанні зі скептичною оцінкою попередньої історії як нагромадження фантастичних вигадок. Адже, як твердив Ф. Бекон, «скільки є прийнятих чи винайдених філософських систем, стільки поставлено й зіграно комедій, що подають вигадані й штучні світи»⁵.

З кінця XVIII століття, особливо в німецькій історико-філософській науці, робляться спроби подолати скептицизм щодо оцінки попереднього розвитку філософії. У 1794 р. Фюллеборн висловлює думку, що кожне філософське вчення відкриває принаймні один бік істини. Теннеман в 1829 р. заперечує погляд на історію філософії як на «галерею персоніфікованих помилок і односторонностей»⁶. А Громан 1797 р. писав, що плюралізм антагоністичних філософських вчень — явище тимчасове, що з часом настане «вічний мир» у філософії. Врешті, в історико-філософській концепції Гегеля, яка логічно завершувала пошуки його співвітчизників, оголошується, що цей жаданий час настав, а субстанціональним ґрунтом для укладення «вічного миру» є філософія самого Гегеля.

Час спливав, а ідея єдності знання в буржуазній філософії не знаходила свого підтвердження. Практика філософського життя демонструвала протилежне — зростання плюралізму філософських вчень, яке в буржуазній філософії ХХ століття досягло небачених раніше розмірів. Намагаючись узагальнити і пояснити зазначені особливості, сучасна буржуазна історико-філософська наука (а надто найпоширеніший суб'єктивістський її напрям) проголошує «вічність» філософських проблем свідченням принципної неможливості їх розв'язання і заперечує наявність будь-якого прогресу в історії філософії.

Плюралізм філософських вчень і «нерозв'язність» проблем філософії розглядаються як свідчення нездатності філософії досягнути наукову істину взагалі. «Філософія, — писав Дж. Льюїс, — самою суттю своїх устремлінь приречена вічно блукати заплутаним лабіринтом, де вузькі й звивисті ходи постійно виводять її потомлених ревнителів на уторова-

⁵ Френсіс Бекон. Соч. т. 2, М., 1972, стор. 20.

⁶ Цит. за: Б. Э. Быховский. Возможна ли история философии? «Философские науки», 1970, № 3, стор. 152.

ний шлях їхніх попередників, котрі, як відомо цим ревнителю, не могли знайти виходу»⁷.

Зазначені особливості інтерпретуються буржуазними вченими як свідчення виключно світоглядного характеру філософського знання. Ці твердження поєднуються з поглядом на суспільство як на конгломерат неповторних індивідуальностей, кожна з яких є носієм унікального світогляду. І робиться висновок: «Історія філософії, підтверджує, що історія є царство індивідуальностей, неповторних і відокремлених одиниць»⁸. Ця теза В. Віндельбанда беззастережно поділяється сучасними прихильниками різноманітних варіантів суб'єктивістського тлумачення історико-філософського процесу.

Що ж в такому разі зостається на долю історико-філософської науки? У сучасній буржуазній філософській літературі називають принаймні три шляхи її майбутнього розвитку, причому характерною особливістю їх є те, що всі вони так чи так виводять історико-філософське знання за межі актуальної науки.

Перший із цих шляхів, який методологічно обґрунтовується в інтуїтивізмі, закликає в поясненні різноманітних феноменів історії філософії обмежитись аналізом характеру, темпераменту та інших психічних ознак, що зумовлювали ритм мислення філософів минулого. Слід відзначити, передусім, непослідовність такої позиції. Якщо справді сутність філософського мислення з'ясовується лише з допомогою психологічних характеристик індивідів, які діяли в об'єктивній історії філософії, то доведеться відмовитися від спроб будь-якого пояснення феноменів історії філософії. Адже, за умовою, ці характеристики — індивідуально неповторні, отже, недоступні для розуміння стороннім дослідником.

Друга тенденція доволі яскраво виявляється в екзистенціалізмі, який виходить тут із принципу феноменології Гуссерля. Історикові філософії пропонується взагалі не надавати серйозного значення об'єктивним фактам, які характеризують рух філософського мислення. Справжня історія філософії, наприклад за Хайдеггером, можлива лише в кореляції з її дослідником. Що думав Платон, Арістотель чи Лейбніц, не дано збагнути істориком. Та й не в цьому його завдання. Сенс історії філософії як дослідження — в прилученні дослідників до руху філософської думки. Немов би відтворюючи себе в минулому, історик філософії осягає сенс «історичного буття». Абсолютизуючи реально наявний момент неповторності, притаманний філософським системам, екзистенціалісти закликають дослідника зовсім відмовитися від спроб відтворення й аналізу реального історико-філософського процесу, а зайнятись натомість створенням варіацій на тему власних філософських поглядів. Врешті, об'єктивний процес історії філософії проголошується невпізнаваним, а вивчення його як такого — непотрібним. До такого ж невтішного наслідку приводять історико-філософське знання й ті представники сучасної буржуазної філософської думки, які зовсім відмовились від пояснення історико-філософського процесу й займають позицію «безсторонньої» реєстрації фактів. Слід зауважити, що така позиція є насправді прихованою формою суб'єктивізму.

Історії філософії вона лишає, щонайбільше, право філологічної та історичної критики текстів. Хоч яка важлива ця процедура, такий підхід, по суті, означає відмову від наукового історико-філософського аналізу. «Філологічна й історична критика джерел і методика їх вивчення, — справедливо відзначає В. Ф. Асмус, — якої б досконалості вона не

⁷ Дж. Г. Льюїс. Історія філософії. Спб., 1897, стор. 3.

⁸ В. Віндельбанд. Історія філософії. СПб, 1898, стор. 12.

сягнула, не підносяться як такі навіть над порогом історичного знання. Якщо без історичної критики історія не може стати справжньою наукою, то умова ця, будучи необхідною, не є ще умовою достатньою. Справжні проблеми історичної науки починаються тільки за межами філологічної критики, обробки й оцінки джерел — там, де підрахунок, приведення до ясності матеріального складу джерел переходить у відтворення, характеристику й пояснення «матерії» того соціально-історичного процесу, що служить для них предметним ґрунтом»⁹.

Отож, в розумінні суті справи сучасна буржуазна історико-філософська наука виявляє свою методологічну безпорадність. Намагання теоретично обґрунтувати неможливість наукової історії філософії є ніщо інше як спроба виправдати й узаконити власну наукову неспроможність. Завдання, що стоять сьогодні перед історією філософії як наукою, успішно реалізуються з позицій марксистсько-ленінської методології, яка виходить із усвідомлення внутрішньо-суперечливого наукового і світоглядного характеру історико-філософського процесу.

Немарксистські історико-філософські концепції обмежувались і обмежуються донині однобічною абсолютизацією сцієнтистського або оціночно-світоглядного аспекту історико-філософського процесу. Перша тенденція переважала в домарксистській історико-філософській науці; сьогодні поширились різноманітні варіанти другої тенденції. Ключ до розкриття сутності процесу розвитку філософського мислення, взятого в діалектичній єдності притаманних йому суперечностей, дає марксистська філософія, яка обґрунтовує погляд на людину як на соціально-практичну, діяльну, творчу істоту, котра створює філософію як засіб пізнання і перетворення світу. Такий підхід відбиває відома теза К. Маркса: «Філософи тільки по-різному пояснювали світ, але справа полягає в тому, щоб змінити його»¹⁰. Ця теза означає, що домарксистська філософія обмежувалася лише функцією наукового пояснення світу, не виконуючи при цьому роль теоретичного ґрунту для світогляду певних класів.

Невірною є й інтерпретація цієї тези американським філософом Г. Д. Ейкіном: «Філософська проблема, говорить К. Маркс, полягає не в тому, щоб зрозуміти світ, а в тому, щоб його змінити»¹¹. Адже загальновідомо, що в марксисті пізнання й перетворення світу розглядаються як невід'ємні компоненти цілісного процесу взаємодії людини з навколишньою дійсністю. У марксистській філософії дістають своє раціональне пояснення й ті особливості історико-філософського процесу, про які йшлося вище. Так, щодо першої з них — «вічності» філософських проблем — слід, на нашу думку, бути дуже обережним стосовно абсолютизації цієї риси як виключної ознаки історії розвитку саме філософської думки.

Передусім, спіралеподібний рух мислення, який дає змогу в процесі його розвитку повертатися до давніх проблем на новому рівні, притаманний не лише філософському, а й науковому пізнанню загалом. Далі, не всі проблеми у філософії мають «вічний» характер. Багато з них виникло на різних етапах розвитку історії. Є такі, що назавжди поринули в минуле (наприклад, проблема одного закону, що лежить в основі буття, проблема першоруху тощо). І все ж, «концентричність» розташування матеріалу, що змушує повертатися до одних і тих самих проблем знов і знов, найбільше притаманна саме філософії, оскільки це зумовлено її світоглядним характером.

⁹ В. Ф. Асмус. Маркс и буржуазный историзм. «Избранные философские труды», т. II, М., 1971, стор. 352—353.

¹⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 4.

¹¹ H. D. Aiken. The age of ideology, N. Y., 1956, p. 185.

Породжена конкретно-історичною ситуацією, філософська система відображає її на гранично високому рівні абстракції. Індивідуальні, специфічні риси ситуації тут здебільшого втрачають значення. У філософії відтворюється лише найбільш узагальнена схема ситуації та можливих шляхів її аналізу. Все це сприяє відтворенню у філософії і тих моментів, які характеризують неперехідне в конкретному.

Такого типу явища, відбиваючись у філософських системах, зумовлюють сталість тематики філософії й її категоріального апарату. Категорії буття, субстанції, матерії, свідомості, пізнання, сутності, явища, закону, необхідності тощо через свою надзвичайну ємкість можуть наповнюватися широким змістом і, уточнюючись повсякчас, зберігатися протягом усієї історії філософського мислення. Зі світоглядного характеру філософії випливає і пояснення плюралізму філософських систем. Звичайно, і в історії прикладних наук точиться боротьба різноманітних шкіл, а поряд із справді важливими проблемами трапляються і псевдопроблеми. Врешті-решт це зумовлено суперечностями самого процесу осягнення об'єктивної істини. Однак зазначену особливість історико-філософського процесу навряд чи можна пояснити лише цим, бо вона, насамперед, є наслідком того, що в основі боротьби філософських учень лежить в остаточному підсумку антагонізм класів.

Грунтом узагальнень для філософа є результати всієї багатоманітної діяльності людей, закріплені в культурі. Проте філософ не може осягнути їх у всій повноті, і це спричиняє відносність знання, яке він продукує. Ця відносність властива і обґрунтуванню одержаних узагальнень. Тому особливого значення в процесі філософської творчості набуває інтуїтивна переконаність автора у справедливості власних висновків. Ця переконаність живиться світоглядним спрямуванням філософа, який зіставляє свої висновки не лише з фактами об'єктивної дійсності, але й зі світоглядним уявленням про світ, яке є, власне, проекцією його класово-зумовлених потреб. Внаслідок цього, знання, набуті філософом, втрачають у його свідомості гіпотетичний характер. «Філософські гіпотези,— справедливо відзначає Т. І. Ойзерман,— ніколи не були припущенням, тобто висловлюваннями, за істинність яких ніхто не ручиться. Навпаки, вони завжди виступали як переконання, психологічно абсолютно несумісні з уявленнями про їхню лише можливу істинність. Філософи ніколи не вживали формули «мені здається», їх твердження мали категоричний характер»¹².

В антагоністичному суспільстві вплив світоглядних переконань на сприйняття певних філософських положень як істинних спричиняє відродження і більш-менш тривале застосування положень, які вже спростовані самою суспільною практикою. Це характерно насамперед для тих філософських поглядів, які виправдовують існування в антагоністичних суспільствах історично віджилих суспільних класів. Характеризуючи цю особливість, К. Маркс і Ф. Енгельс підкреслювали: «Чим більше форма спілкування даного суспільства, отже і умови пануючого класу, розвивають свою протилежність у відношенні до продуктивних сил, що пішли вперед, чим більший внаслідок цього розкол у самому пануючому класі, як і розкол між ним і підлеглим класом,— тим неправильнішою стає, звичайно, і свідомість, яка первісно відповідала цій формі спілкування, тобто вона перестає бути свідомістю, відповідною цій останній; тим більше старі традиційні уявлення цієї форми спілкування, в яких дійсні особисті інтереси і т. д. і т. д. формульовані у вигляді загальних інтересів, спускаються до рівня пустих ідеалізуючих фраз, свідомої ілюзії, навмисного лицемірства. Але чим більше їх об-

¹² Т. И. Ойзерман. Проблемы историко-философской науки. М., 1969, стор. 108.

лудність викривається життям, чим більше вони втрачають своє значення для самої свідомості,— тим рішучіше вони обстоюються, тим усе більше лицемірною, моральною і священною стає мова цього зразкового суспільства»¹³. Це, безумовно, ускладнює протікання філософського процесу. Слід зважати на те, що труднощі, породжені цією особливістю, ліквідуються із знищенням антагоністичного суспільства.

Отже, «вічність» філософських проблем, множинність філософських учень складають справжню особливість об'єктивного процесу історико-філософського пізнання в минулому. І мають рацію ті, хто заперечує уявлення про цей процес як про однолінійний поступ.

І все ж, сказане не дає підстав для висновку, що в історії філософії немає спадковості й прогресу, для висновку про «непізнаваність» філософських проблем і неможливість наукового аналізу розвитку філософії. А саме цей висновок роблять прибічники поширених у сучасному буржуазному світі суб'єктивістських концепцій. Реальний розвиток філософської думки демонструє найрізноманітніші лінії спадкових зв'язків між попередниками і наступниками.

Можна назвати кілька типів таких зв'язків. Вони виникають на ґрунті спільності теоретичних і соціально-класових джерел, як це бачимо, скажімо, зіставляючи творчість К. Маркса й Ф. Енгельса, з одного боку, і В. І. Леніна, з другого.

В основі таких зв'язків можуть лежати потреби й інтереси певного суспільного класу, які виражали навіть дуже віддалені в часі мислителі. Саме в такому аспекті можна говорити про спадковий зв'язок філософсько-етичних концепцій Г. Сковороди й Л. Толстого як виразників інтересів селянства.

Спадкоємність може виявлятися й у вченнях філософів, що були виразниками інтересів різних суспільних класів. Подеколи субстанціональним ґрунтом такого зв'язку виступає аналогічна ситуація, в яку потрапляють окремі групи різних класів. Доволі типовою для історії класово-антагоністичного суспільства є ситуація, коли навколишня соціальна дійсність оцінюється негативно, але разом з тим сприймається як єдино можлива. Така ситуація живила протягом віків лінію наступницького зв'язку, що єднала різноманітні філософські вчення з філософією стоїків. Елементи стоїцизму співзвучні поглядам багатьох філософів епохи Відродження. У XVI ст. спробу відродити стоїцизм здійснює бельгійський філософ Юст Ліпсій; певні ідеї, в яких відлунується стоїчна філософія, висловлюють Б. Спіноза, Й. Фіхте, не чужі вони й нашій вітчизняній філософській думці XVII—XVIII ст.

Розмаїття ліній спадкоємного зв'язку, зумовлюючи на певних історичних етапах відродження одних та ігнорування інших ідей, аж ніяк не виключає прогресу в розвиткові філософії. Воно лише відбиває складність розвитку філософської думки. По-перше, повернення до ідей мислителів минулого ніколи не означало тупцювання на одному місці, простого відтворення думок філософів попередніх генерацій. Це зумовлено неминучими відмінностями особистостей наступника й попередника, і не тільки їхніх індивідуально-специфічних ознак, а, головне, неоднаковістю соціально-історичних умов, за яких створюється, а потім сприймається філософська ідея. Під час вивчення відношення «впливи — запозичення», в якому конкретизується, зокрема, уявлення про спадковість в історії філософії, слід обов'язково виходити з урахування активності обох компонентів відношення. І справа не обмежується лише тим, що від «наступника» залежить вибір з-поміж наявного матеріалу того, під «вплив» якого він віддається. Не менше важать і

¹³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 270.

ті зміни, яких зазнає матеріал в передачі наступника. Тому навіть повернення до ідей попередників означає розвиток філософського мислення.

По-друге, хоча цей розвиток через конкретно-історичні умови в окремих філософських вченнях може становити відступ від уже завоюваних і здобутих істин, сама наявність прогресивного нагромадження істини протягом історії філософського пізнання — очевидна. Прогрес цей виявляється і в нових підходах до проблем, що враховують незнаний раніше соціальний досвід, і в глибшому розумінні проблеми, яка дає змогу членувати її на низку нових питань, і в постановці нових проблем. І пізнання цього процесу — реальне завдання, яке покликана розв'язати історико-філософська наука. Цілком зрозуміло, що це складне завдання. До того ж слід зважати на різні напрями об'єктивного процесу розвитку філософської думки, що протікає з минулого до сучасного й майбутнього, та пізнання цього процесу, яке здійснюється від сучасного у минуле.

Сучасне, отже, виявляється точкою перетину об'єктивного процесу та його пізнання, що й накладає відбиток на характер історико-філософського знання, зумовлюючи труднощі, які постають перед наукою-історією філософії.

З одного боку, дослідник минулого змушений обмежуватись лише тими фактами, що дійшли до сучасного з доби, яка вивчається. Чим більша часова відстань, що відділяє досліджуване минуле від сучасності, тим відчутніші втрати фактів. Прагнучи певним чином компенсувати брак безпосередніх свідчень, історик філософії змушений залучати до аналізу всю сукупність матеріалу відповідної доби, щоб виявити відбитки тих явищ філософського життя, про які безпосередньої інформації немає. Це, до речі, виправдовує залучення до історико-філософського аналізу суспільно-політичного, конкретно-наукового, художньо-літературного та іншого матеріалу. Що й казати, ця процедура надзвичайно складна.

Та річ не тільки в цьому. В домарксистській історико-філософській науці гальмом виявляється хибність вихідних методологічних засад. Залучаючи до аналізу певні явища минулого, вчений не може здійснювати дослідження, абстрагуючись від власної ціннісної орієнтації, що відбиває зміст сучасного йому життя. Певні, часом дуже суттєві факти, що характеризують зміст філософського життя досліджуваної доби, не враховуються не тільки тому, що інформація про них не дійшла. На їх вибір накладає відбиток власне розуміння істориком філософії того, що є філософія. А відповідь на це питання дається з певних позицій сучасності, що й визначає як склад фактографічного ґрунту, так і зміст узагальнень, які робляться на підставі вивчення цього ґрунту.

Класики марксизму-ленінізму не раз відзначали, що домарксистська філософія являла собою розвиток матеріалізму та ідеалізму як двох протипоставлених філософій, кожна з яких розв'язувала основне питання філософії не лише з протилежних позицій, але й в різних аспектах. Якщо домарксистський матеріалізм абсолютизував відображальну функцію мислення, то ідеалізм творчу. Це створювало принципову неможливість адекватного відображення тих учень минулого, автори яких посідали протилежні позиції в розв'язанні основного питання філософії. Часто-густо такі вчення взагалі виводилися за межі історико-філософського дослідження. Відомо, що саме за це В. І. Ленін піддавав гострій критиці «Лекції з історії філософії» Гегеля. Тільки марксизм-ленінізм, спираючись на діалектико-матеріалістичне розв'язання основного питання філософії, створив достатні передумови для справді повного врахування фактів в історико-філософському дослідженні та їх належного осмислення.

Раціональне осмислення, оцінка й пояснення фактів можливі лише на ґрунті певної теоретичної концепції розвитку філософії. Концепція ж ця виробляється також на ґрунті сучасної філософії, на ґрунті її ставлення до попередньої традиції.

У домарксистській історико-філософській науці, мабуть, найглибше усвідомлення ролі теоретичних позицій дослідника для пояснення ним минулого міститься в гегелівській інтерпретації історії філософії. Гегель розглядав свою філософську систему як ключ до розуміння й оцінки філософії минулого. Саме гегелівська концепція робить явними як переваги, так і вади такого підходу.

Перевагою, з нашого погляду, є спроба здійснити аналіз сучасної Гегелю філософії з позицій історизму. Адже вичерпне пізнання явища неможливе без аналізу його генезису. Тому погляд, що осмислює минуле як передісторію сучасного, а сучасне розглядає як перетворене минуле, дає змогу зрозуміти саму сучасність як результат попереднього розвитку. Дотримання принципу історизму під час дослідження філософії минулого є засобом самопізнання сучасної філософії. Такий підхід корисний і у власне історико-філософському дослідженні, яке прагне не лише оцінити минуле з погляду сучасності, а й створити адекватне відображення об'єкта дослідження за «власною мірою» (К. Маркс). Але чи дістає вся попередня історія філософії своє наукове пояснення з допомогою такого підходу?

Певна епоха минулого містить у собі:

- а) зародки ідей, підходів, що розвинулися в наступному;
- б) певне коло проблем та способів їх розв'язання, які були відкинуті наступною добою і тому (принаймні на якийсь час) випали з поля дослідження наступників;
- в) елементи філософського знання, які перейшли до наступної епохи у вигляді атавізмів, пережитків минулого у свідомості філософів.

Зазначений підхід дає змогу пояснити першу з означених складових частин. Вона дає змогу виявити те спільне, що єднає різні філософські епохи. Але історико-філософський аналіз потребує й визначення того, що різнить одну епоху від іншої, що становить специфічну відзнаку кожного етапу розвитку філософської думки. У розв'язанні ж цього завдання теорія передісторії виявляється хоча й досить важливою, але недостатньою.

К. Маркс, критикуючи аналогічний підхід у дослідженнях буржуазних теоретиків політекономії, писав, що так званий історичний розвиток спирається взагалі на те, що остання за часом форма розглядає попередні форми як сходи до себе самої і завжди розуміє їх однобічно¹⁴.

Ось чому погляд на минуле як на передісторію сучасності доповнюється в марксистсько-ленінській історико-філософській науці аналізом своєрідності досліджуваної історико-філософської епохи порівняно з попередніми етапами. «Про історичні заслуги,— підкреслював В. І. Ленін,— судять не по тому, чого не дали історичні діячі в порівнянні з сучасними вимогами, а по тому, що вони дали нового в порівнянні з своїми попередниками»¹⁵. До речі, такий підхід уможливорює й глибше усвідомлення сучасного. Адже він дає змогу зрозуміти природу тих явищ, які у філософській свідомості сучасного виступають як пережитки старої доби, й усвідомити ту докорінну відмінність, яка притаманна сучасному порівняно з минулим.

Звичайно, такий всебічний аналіз можливий лише на ґрунті філософії, яка справді стає виразом загальнолюдської практики. Такою є

¹⁴ Див.: К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 46, ч. I, стор. 42—43.

¹⁵ В. І. Ленин. Повне зібр. тв., т. 2, стор. 173.

марксистсько-ленінська філософія, що становить теоретичне обґрунтування побудови безкласового комуністичного суспільства. І саме тому актуальною є потреба всебічного врахування й осмислення досвіду історико-філософської науки з марксистсько-ленінських методологічних позицій.

Дослідження історії історико-філософської науки корисне, оскільки дає змогу усвідомити не лише здобутки, а й реальні труднощі, в процесі переборення яких відбувається поступ історико-філософського знання. Це становить запоруку дальшого розвитку марксистсько-ленінських історико-філософських досліджень, що конче потрібно й для прогресу власне філософії.

* * *

В статье исследуются некоторые черты, присущие домарксистской историко-философской науке, в связи с особенностями процесса исторического развития философского познания, являющегося объектом ее изучения.

К числу этих особенностей относят крайнюю живучесть, если не сказать «вечность», кардинальных философских проблем, множественность философских учений, наблюдаемая на каждом этапе исторического развития. Односторонняя абсолютизация этих особенностей питает весьма распространенный в современной буржуазной философии скептицизм относительно возможностей историко-философской науки и правомерности ее существования вообще.

Критикуя подобные воззрения, автор статьи опирается на марксистскую интерпретацию развития философии, которая исходит, в частности, из учета единства познавательного и мировоззренческого аспектов, присущих философии.

В связи с этим подлежат рассмотрению различные типы преемственных связей в истории философии, особенности прогресса в развитии философского знания. При сопоставлении историко-философского процесса и процесса познания его отмечается их разнонаправленность: если развитие философии осуществляется в направлении из прошлого к современному и будущему, то познание этого развития идет от современного к прошлому. Современное, являющееся точкой пересечения историко-философского процесса и сферы познания, его изучающей, накладывает отпечаток на результаты, получаемые наукой историей философии.

Про оптимізацію „виробництва“ знань

М. Р. РАДОВЕЛЬ

В епоху науково-технічної революції аналіз наукової діяльності стає актуальним завданням з погляду як методологічних, ідеологічних, так і соціальних потреб комуністичного будівництва. Прогрес науки і техніки, як зазначалось на XXIV з'їзді КПРС,— це головна підойма створення матеріально-технічної бази комунізму. Відповідно до цього серйозного значення набуває проблема оптимального управління наукою, здійснення раціонального впливу на процес «виробництва» знань.

Можливі різні підходи до розв'язання цієї проблеми: вивчаються такі питання, як оптимальна організаційна структура наукової установи, розстановка кадрів, фінансове забезпечення наукових програм та ін., розглядається забезпечення індивідів і колективів науковими матеріалами, раціональне регулювання інформаційних потоків, автоматична обробка інформації тощо.

Кожний з підходів, безперечно, дає певну користь, сприяє удосконаленню керівництва суспільним пізнанням. Проте найбільшого ефекту можна досягти, очевидно, тоді, коли, застосовуючи їх, постійно брати до уваги соціальну природу наукової творчості. Саме ця вимога диктується конкретизацією щодо дослідження наукової діяльності вихідних положень діалектико-матеріалістичної методології.

Згідно з марксистською філософією розвиток науки (як і інших форм суспільної свідомості) визначається в кінцевому підсумку сукупністю матеріальних умов життя суспільства, соціально-економічними чинниками. Другою стороною і органічним доповненням цієї тези є положення про відносну самостійність науки, про те, що розвиток пізнання зумовлюється водночас його внутрішніми закономірностями. Марксистська концепція, як бачимо, поєднує в собі два моменти, дві сторони, без яких неможливо зрозуміти рушійні сили науки.

Нагальною потребою сьогодення є якомога докладніше розкриття зв'язків між двома цими сторонами, між «зовнішніми» і «внутрішніми» чинниками розвитку знання. Зокрема, конче потрібно конкретно розкрити, яким чином соціальні зміни впливають на будову мислення, змінюють логічні основи науки. Інакше кажучи, як соціальне включається в логічне і перетворює його. Ця проблема становить не лише теоретичний, але й великий практичний інтерес: адже, щоб із знанням справи ефективно керувати наукою, слід якнайглибше розуміти об'єктивний механізм зв'язку між широкими соціальними і власне науковими процесами.

Сплинимо головним чином на одному аспекті порушеної проблеми — на тому, як соціальні чинники діють на науку (у нашій статті маються на увазі в основному прикладні галузі знання).

Насамперед з'ясуємо, яке значення має в дослідній діяльності правильний світогляд, що, як відомо, є істотною проміжною ланкою між глибокими суспільними процесами і результатами наукового пізнання. Передове матеріалістичне світорозуміння, що відповідає інтересам більшості людей і їх прогресивному розвитку, безперечно, сприяє науковій творчості. Це красномовно доведено усією історією пізнання. Навпаки, реакційні і відсталі погляди науковця неминуче перешкоджають

дослідженню і обмежують творчі можливості навіть найвизначніших учених.

Вищі рівні систематизації знань — картина світу і світогляд — здатні виконувати важливі евристичні функції: «орієнтувати теоретичний пошук у певному напрямі, накладати обмеження і заборони на інші напрями, бути засобом теоретичного аналізу і джерелом нових ідей, стимулювати творчу активність дослідника та ін»¹. Як справедливо підкреслює В. П. Чорноволенко, звертаючись до «вищих горизонтів систематизації знань» (тобто до світогляду і картини світу), ми «компенсуємо недостачу емпіричного матеріалу (на даному етапі дослідження) посиленням на сукупний пізнавальний досвід усієї науки, всього людського пізнання. Якщо дослідник не має можливості перевірити свої теоретичні висновки в безпосередньому досвіді, в експерименті, він немов би апелює до більш широкої практичної основи, узагальнено відображеної в усій системі наукового знання (або в якійсь досить значній її частині). Отже, використання вищих рівнів систематизації знань (в процесі оцінювання тієї чи іншої наукової теорії) становить в кінцевому підсумку своєрідне звертання до сукупної суспільної практики, котра, як відомо, є єдиним і вирішальним критерієм істинності теорії»².

Звичайно, з'ясовуючи обставини, що впливають на наукову творчість, не можна обмежитись тільки аналізом світогляду. Існують й інші чинники, які пов'язані з ним, але становлять самостійний інтерес і привертають сьогодні увагу науковців.

Один з традиційних напрямів у вивченні наукової діяльності вченого — це дослідження таких її специфічних станів, моментів, які фігурують під назвами «осяння», «ага-переживання», «інтуїції», «інсайту» тощо. Зосередження уваги на цих психологічних феноменах пояснювалось тим, що саме з ними безпосередньо пов'язували відкриття, перехід до принципово нового знання. Та згодом виявились слабкі сторони такого підходу. З одного боку, стало відомо, що інсайт (інтуїція) є лише однією з ланок у великому і складному шляху до відкриття, оскільки останнє опосередковано й іншими, не менш важливими моментами. З другого боку, далеко не всяка інтуїція приводить до нового і соціально значимого, тобто не кожна інтуїція породжує наукове відкриття. І тому справді творчою особою треба назвати не ту, що безперервно «осяється» ідеями, а скоріше ту, якій вдалося прийти хоча б до кількох, або навіть однієї цікавої ідеї — але до ідеї глибоко виношеної, підготовленої, суспільно цінної. Коли постає питання про природу наукової творчості, обмеженими є не тільки вивчення феномену інтуїції, але й інші традиційно-психологічні підходи до творчості, — незважаючи на їх корисність і важливість. Тому й викликають стільки нарікань і критичних зауважень всілякі психологічні тести та випробування на «творчу здатність», на «рівень інтелектуальності» тощо.

Те, що іноді вважають творчим з психологічного погляду, є чимось зовнішнім щодо наукової творчості як такої. Так, здатність до «осявання» ще не гарантує здатності індивіда до наукової творчості, хоч така риса є, можливо, однією з психофізіологічних передумов для успішної діяльності людини в науці. «Існують різні сфери творчості, — зауважує Я. О. Пономарьов. — Психологічна сфера означає лише мож-

¹ Див.: В. Ф. Чорноволенко. Мировоззрение и научное познание. К., 1970, стор. 148.

² Там же, стор. 162.

ливість творчості у соціальній сфері. Перетворення такої можливості у дійсність залежить від низки специфічних умов соціальних відносин»³.

Отже, причиною певної обмеженості традиційно-психологічного вивчення творчості є те, що воно було індивідуально орієнтованим і лишало поза увагою соціальні основи творчого процесу. І цей недолік став особливо очевидним в умовах сучасної науково-технічної практики, коли на перший план висуваються не геніальні одинаки, не окремі учені, а цілі групи, великі колективи науковців і інших безпосередніх творців науково-технічного прогресу.

У цих умовах увага науковців (а серед них і психологів наукової творчості) переключається на новий об'єкт дослідження. Центральним об'єктом аналізу стає тепер не окремий творчий індивід сам по собі, з його здібностями, схильностями, талантами, а учений в організації. «Відповідаючи на вимоги сучасної соціально-історичної ситуації, психологічна і соціологічна наука звернулись до емпіричного вивчення того, як організаційні форми, що склалися в науково-дослідних установах, діють на різноманітні сторони особистої діяльності вченого, як особливості і вимоги організації впливають на спонукання вченого, мотиви дослідницьких дій»⁴.

Цей підхід, безперечно, точніше відповідає соціальному характеру наукової творчості й тому дозволяє отримати такі дані, що з більшою повнотою можуть бути застосовані в стимулюванні наукової діяльності і що вже сьогодні обіцяють безпосередню практичну віддачу.

Але обмежуватися лише таким, безумовно цікавим, підходом, звичайно, не слід. У ньому на першому плані — науковець як член певного колективу, тобто — вчений в порівняно вузькій системі суспільних зв'язків. А щоб глибше зрозуміти наукову творчість, треба, очевидно, мати на увазі найширші соціальні зв'язки. Адже вченого як такого формують суспільство в цілому, загальний характер життя, вся система організації науки і освіти. Саме ці обставини зумовлюють склад і напрям думок дослідника, його схильності та ін. Лише після цього він потрапляє в конкретну наукову організацію, у певний колектив з специфічними зв'язками і відносинами. Та, навіть перебуваючи в цьому колективі, науковець постійно зазнає безпосередньої дії ширших систем. І є підстави думати, що чим визначніший учений, тим сильнішим виявляється цей вплив на нього.

Отже, щоб глибше зрозуміти динаміку наукових ідей і винайти найефективніший інструмент впливу на науку, потрібно на перший план поставити навіть не «вченого в організації», а скоріше — «вченого в системі науки».

До висновку про потребу розглядати творчість у найширшому соціальному контексті так чи інакше підводять різні способи вивчення наукової діяльності. А якщо дехто зрештою висуває безпорадні твердження про відсутність адекватного способу визначення наукової продуктивності, або про ненадійність позитивної кореляції між здатністю і дослідницькою результативністю, або про залежність останньої не так від розумової обдарованості, як від мотивованості вченого, — всі вони засвідчують принципову обмеженість відомих напрямів, доводять на-

³ Я. А. Пономарев. Развитие проблем научного творчества в советской психологии (у кн.: Проблемы научного творчества в современной психологии, под ред. М. Г. Ярошевского. М., 1971, стор. 115—116).

⁴ Д. М. Гвишиани, С. Р. Миклулинский, М. Г. Ярошевский. Социальные и психологические аспекты изучения деятельности ученого. «Вопросы философии», 1971, № 3, стор. 87.

гальну потребу розсунути їх тісні рамки. Лише розглядаючи наукову творчість як щось органічно пов'язане з фундаментальними соціальними процесами, можна подолати всі ці труднощі.

Проте, як саме відбується об'єктивна дія суспільних відносин на науку, на процес творчості? Від того, як глибоко вдасться розібратися в цьому питанні, залежать наші можливості щодо раціонального управління сферою знань. С. Р. Мікулинський і Л. А. Маркова відзначають два способи впливу на неї. Перший спосіб «здійснюється передусім через дію безпосередніх конкретних запитів суспільства, яке вимагає в зв'язку з політичними, військовими або економічними потребами розв'язання тих чи інших науково-технічних проблем»⁵. Автори вказують на неможливість пояснити діалектику пізнання тільки цим способом. Безпосередні суспільні запити, зауважують вони, лише ставлять завдання, але не визначають конкретних способів їх розв'язання. Щоб пояснити розвиток знання, потрібно виявити ще внутрішні закони його функціонування. Неврахування їх призводить до вульгаризації у розумінні розвитку науки.

Згадані автори розглядають і інший спосіб впливу на науку, суть якого відомий історик науки С. Ліллі формулює так: «Загальні соціальні умови формують у вчених навички мислення, котрі вони самі не усвідомлюють, навички, що визначаються не так існуючим науковим знанням, як способом мислення і способом діяльності, типовим для суспільства, в якому вони живуть»⁶. Отже, навички мислення (або спосіб, лад, будова, структура мислення) науковців — це немов опосередковуюча ланка між соціально-економічними умовами і одержаними науковими результатами.

Такий підхід до пояснення процесу творчості, коли останню намагаються пов'язати з найширшою соціальною основою, з фундаментальними суспільними зв'язками і відносинами, має значні переваги порівняно з двома вищезгаданими (назвемо їх умовно «психологічним» і «організаційним» напрямками).

Але, скільки б ми не говорили про визначальну дію суспільних потреб на науку, вибір напрямку теоретичних досліджень «ґрунтується головним чином на висловлюваннях авторитетних осіб, на офіційних чи неофіційних обговореннях під час особистих зустрічей вчених»⁷. Отже, далі перед нами постають конкретні практичні питання: за яких умов наука здатна задовольняти справжні актуальні потреби суспільства? Що їй сприяє і що заважає? Нерозгорнутого твердження про велику роль суспільних потреб тут недостатньо.

Спинимось на такій ідеї. Результати пізнавальної діяльності залежать від способу мислення науковців (який і собі визначається фундаментальними суспільними чинниками). Який висновок звідси можна зробити? Очевидно, слід якось прискорювати перебудову мислення наукових працівників відповідно до прогресивних змін у суспільстві. Але тут виникає чимало перешкод. З'ясувати ж відразу істинну цінність нового результату, напрямку, підходу, перспективність нового працівника науки вдається дуже рідко. Наука поки що не може з певністю вказати на відмінні, розпізнавальні ознаки «видатних» ідей (або людей), коли вони тільки-но з'являються в ній.

⁵ Див.: С. Р. Мікулинський, Л. А. Маркова. О различном понимании движущих сил развития науки. «Вопросы философии», 1971, № 8, стор. 109—110.

⁶ Цит. за: С. Р. Мікулинський, Л. А. Маркова. О различном понимании движущих сил развития науки, стор. 109.

⁷ В. І. Куценко. Про наукове управління творчим процесом. К., 1971, стор. 75.

Щоправда, дещо стосовно цього відомо. Ось лапласівський вислів «геній — це інстинкт» можна, скажімо, уточнити так. Геній — це надзвичайно розвинена чутливість до суспільно значущого. Він глибоко відчуває саме ті шляхи пошуку, що найбільше відповідають потребам науки і суспільства. Таке розуміння цілком узгоджується із згадуваною раніше і досить поширеною думкою про те, що високопродуктивні науковці відрізняються від інших насамперед мотивацією (а не особливою розумовою обдарованістю). Виходячи з цього, припускають, що до успіху скоріше приходить той, в кого мислення найбільш соціально умотивоване, найточніше орієнтоване на суспільно значиме.

Та чи можна на такій підставі сподіватися, що ми здатні наперед передбачити, від кого вірогідно чекати щось цінне, що виявлено потрібні ознаки для вибору? Нелегко наважитись на позитивну відповідь. Психологія визначних людей дуже складна: «Нехай ви пригадаєте того, хто на питання, для чого він витрачає стільки зусиль, намагаючись збагнути мистецтво, з яким все рівно не зможе познайомити людей, відповів: «З мене досить зовсім небагато, з мене досить і одного, з мене досить, якщо навіть не буде жодного»⁸.

Здається, на перший погляд, що перед нами верх байдужості до суспільно важливого. Але самі «монтенівські» настрої талановитих людей пояснюються тим, що в історії суспільства бувають періоди, коли видимі «цінності», які визнаються більшістю людей, різко протистоять справжнім цінностям, глибоким, ще не усвідомлюваним потребам суспільства.

Як відомо, нові, прогресивні ідеї нерідко затверджуються в науці, долаючи опір з боку панівного способу мислення, а також і спосіб мислення навіть визначних людей. Більше того, інколи сам першовідкривач досить нелегко сприймає власну нову ідею, далеко не відразу погоджується з нею. Лише дещо сильніше за нього вимушує його ламати свої попередні погляди.

Ось чому ідеєю про те, що навички або спосіб мислення є ланкою, через яку соціальні умови впливають на результати пізнання, досить важко поки що скористатись на практиці.

Спробуємо тепер дати таке пояснення розвитку знання, яке б, враховуючи певну обмеженість попередніх підходів, було їх доповненням і продовженням. Природно припустити, що в науці існує об'єктивна, незалежна від чиеїсь волі і іноді взагалі неусвідомлювана, система регуляції ідей. Будь-які зміни в знаннях залежать від співвідношення думок, гіпотез тощо з цією системою. Одні нові ідеї узгоджуються з нею, інші суперечать їй; є й відносно нейтральні. Відповідно до цього відбувається, так би мовити, «природний добір» ідей, програм, напрямів: одні з них відкидаються, не сприймаються, відмирають, інші — поширюються, розвиваються, закріплюються. Звичайно, і сама система згодом змінюється і починає регулювати по-іншому. Але протягом якогось проміжку часу, коли вона досить певно визначає долю великої кількості ідей, що взаємодіють із нею, її правомірно розглядати як незмінну⁹.

⁸ М. Монтень. Об уединении. «Опыты», кн. 1, гл. XXXIX. АН УССР, 1958, стор. 310.

⁹ Відзначимо, що думка про існування якогось об'єктивного механізму регуляції знань не нова в наукознавстві. Так, С. Р. Микунський і М. Г. Ярошевський кажуть про прагнення «з'ясувати, що ж являє собою незримий, але могутній, такий, що безперервно працює, оцінний апарат науки, проаналізувати будову і функціонування цього апарата, що робить такий глибокий вплив на науку...» (С. Р. Микунський, М. Г. Ярошевський. Восприятие открытия как науковедческая проблема У кн.: Научное открытие и его восприятие. М., 1971, стор. 6.

Система регуляції ідей складна за своєю будовою. Насамперед до неї входить механізм, який останніми роками почали вивчати спеціалісти з економіки науки¹⁰. Він полягає в тому, що фундаментальні економічні відносини суспільства по-особливному виявляються у сфері наукової діяльності. Відносини між людьми в процесі виробництва знань (між окремим ученим і колективом дослідників, між адміністратором і дослідником, між авторитетними і ще не відомими в науці та ін.) мають певну незалежність, самостійність, специфічність, якщо зіставити їх з економічними відносинами у матеріальному виробництві. Хоч в кінцевому підсумку останні є визначальними.

Економічні за своєю природою зв'язки і стосунки всередині кооперації науковців є проміжною ланкою між економічним фундаментом суспільства і, так би мовити, плинним світом наукових знань. Ця проміжна ланка потребує сьогодні окремого вивчення.

Важливою частиною системи регуляції ідей є моральні відносини між науковцями, які теж мають певну специфіку порівняно із загальними нормами моралі¹¹. Разом з певними естетичними нормами, що діють у науці¹²⁻¹³, вони становлять специфічне стійке середовище, в якому розгортається творча праця і від якого істотно залежать її результати.

Крім економічного, етичного, естетичного, регуляційна система включає в себе й інші компоненти. Усі вони (і це особливо слід підкреслити) не є чимось «навколонуковим», якимось зовнішнім фоном для розвитку науки, а становлять неодмінну внутрішню умову наукової творчості. Вони не просто «впливають» на процес пізнання, але визначають самий зміст суспільного знання, тобто виконують безпосередню пізнавальну, «інформаційну» функцію.

Розглядувана регуляційна система є механізмом «селекції» ідей. Від її характеру і рівня досконалості залежить не тільки те, з якою швидкістю відмиратиме старе і народжуватиметься нове в пізнанні, але й те, яке саме старе відійде і яке саме нове затвердиться. Система не тільки гальмує або прискорює, але й визначає напрями гальмування або прискорення і зрештою генеральну лінію розвитку знань.

І нема нічого дивного в тому, що система відносин в науці здатна діяти саме так: адже вона не є щось зовсім чуже щодо ідей, а споріднена з ними за своєю природою. Сукупність різноманітних відносин у науці є своєрідним підсумком усіх попередніх знань і навичок людства, становить втілення їх «інобуття», є загальною результуючою здобутих раніше успіхів і тому має безпосередній вплив на наступні досягнення. Думки, висловлені в минулому, впливають на формування майбутніх не так самі по собі, як через своє сьогоденне буття — систему відносин у науці.

Ця система, що складається значною мірою стихійно, може функціонувати з різною ефективністю, тобто сприяти дальшому розвитку людських знань краще або гірше і в кінцевому підсумку більше чи менше відповідати справжнім потребам суспільства.

Отже, її потрібно вивчати і свідомо удосконалювати, що, на нашу думку, заслуговує пильної уваги наукознавців. Саме на цьому шляху

¹⁰ Див.: А. Б. Николасов. Наука в системе общественных отношений. «Вопросы философии», 1967, № 2.

¹¹ Див. про мораль у науці: А. Ф. Шияшкин. Об этике ученого. «Вопросы философии», 1966, № 2; Наука и нравственность. М., 1971.

¹²⁻¹³ Про естетичне в науці див.: А. Пуанкаре. Математические открытия (Зб.: «Математики о математике». М., 1967, стор. 32); П. Дирак. Эволюция взглядов физиков на картину природы. «Вопросы философии», 1963, № 12, стор. 86.

відкриваються найкращі можливості розробки адекватних способів впливу на науку.

До системи регуляції ідей у науці слід залічити і такі фактори, як традиція, авторитет, мотиваційні обставини, стандарти викладу та пояснення тощо. Зокрема, «науковий авторитет» був у всі часи одним із найвпливовіших чинників об'єктивної регуляційної системи (звичайно, він змінювався за своїм характером на різних етапах розвитку науки і суспільства).

Відомо, що доля ідей багато в чому залежить від впливовості і загального визнання їх автора або того, хто їх підтримує. І це зрозуміло і виправдано, якщо зважити на те, що в основі розвитку науки лежить спадкоємність, що нагромадження знань можливе лише завдяки уважному ставленню до здобутків попередніх поколінь. Об'єктивна виправданість, необхідність «авторитет-фактора» безперечна.

Проте він має і негативну сторону. Адже загально визнано, що можлива така ситуація, коли переконання впливового вченого виявляється грубою помилкою. У такому разі розвиток його галузі науки буде затриманий на десятки років. Не випадково стільки видатних учених і філософів минулого присвятили багато зусиль боротьбі проти сліпого схиляння перед авторитетами.

Коли йдеться про авторитет-фактор, то слід мати на увазі не лише безпосередній його вплив, що виявляється, наприклад, у перевазі, яку віддають ідеям більш відомого і солідного автора. Головне значення скоріше має прихована, опосередкована дія цього чинника. Він визначає долю не тільки тих ідей, що вже втілені у друкованих працях, але й тих, які ще перебувають на шляху до цього. Від нього залежить поява, розвиток, затвердження або загибель ще не народжених, потенціальних ідей. Звідси постають цікаві проблеми, пов'язані з пошуком оптимальних відносин між головою наукової школи і його послідовниками, керівником і учнем, адміністратором і вченими та ін.

Глибоке дослідження кожної з них, безперечно, має бути корисним. Проте створити загальне, синтетичне уявлення про функціонування об'єктивного механізму регуляції в суспільному пізнанні можна, лише врахувавши усі разом узяті чинники, що діють на науку.

Уважно аналізуючи поширені сьогодні в наукознавстві погляди (які так чи інакше стосуються регуляційного механізму), неважко помітити між ними деякі невідповідності і суперечності. Якщо ж висувати нові гіпотези і пояснення, зіставляти їх з фактами, відкидати зайве і нарощувати потрібне, то кінець кінцем можна дістати найбільш вдалу модель функціонування науки або окремих її блоків.

Наведемо як приклад сучасне розуміння так званої інформаційної кризи. (Зауважимо, що від пояснення суті її залежать засоби боротьби з нею, а також інформаційна стратегія загалом. Отже, питання досить важливе). Звичайно воно зводиться до того, що виробництво інформації набагато випереджає можливості її обробки. З цим можна погодитись. Проте навряд чи це буде досить глибоке проникнення в природу інформаційного процесу, яке має дати нетривіальні і корисні висновки.

Поки що розуміння кризи становить лише констатацію фактів, що лежать на поверхні. Відзначають, наприклад, що кожний науковець встигає опрацювати лише мізерну частину продукції, яку має опанувати. Вимірюють, який саме процент матеріалів у своїй галузі здатен подолати фахівець. З сумом визнають наявність так званого макулатур-фактора, ту частину матеріалів, яку ніколи і ніхто навіть не запитує з сховищ.

Щоб довести слабкість такого розуміння, звернемо увагу хоч на дві такі обставини.

1. Якщо вважати, що криза полягає в неможливості для індивіда опанувати весь той обсяг даних, що стосуються сфери його інтересів, тоді доведеться визнати, що вона існує дуже давно і безперервно, а з розвитком людських знань має дедалі загострюватись. Адже дослідникові стає у пригоді не тільки значна кількість сучасних йому праць, але й багато творів написаних у минулому. Більше того, деякі ідеї і думки, висловлені колись, бувають набагато кориснішими порівняно з якимись сучасними концепціями. Отже, чи можна вважати кризою явище, що є цілком природним наслідком досить природного процесу — процесу, який постійно і нормально розгортається у часі?

2. Історики науки наводять чимало прикладів, коли винятково плідні вчені значною мірою поступалися своїм колегам в охопленні наявної літератури, навіть в так званій ерудиції з певного наукового питання¹⁴. Чи можна вважати, що ці особи перебували в більш кризисному інформаційному стані, ніж їх сучасники? Якщо ні, то мусимо погодитися, що не зовсім правильно вбачати кризу в незначній кількості обробленої спеціалістом літератури з тієї чи іншої проблеми порівняно з необробленою. Можливо, навпаки, одним із виявів кризи є якраз те, що дослідники надто перевантажують себе вивченням величезного обсягу матеріалів, не вмючи винайти простіші способи одержання цінних результатів. Може, ті, кого звать геніями, інтуїтивно спираються на якісь не відомі ще закони «інформаційної динаміки» і завдяки цьому здатні працювати, так би мовити, на мінімумі «інформаційного палива», їх інтелект становить найбільш економну, рентабельну систему обробки інформації. Саме це і дозволяє їм позбавитись значної кількості зайвої роботи. «Усі ми знаємо,— писав Пуанкаре,— що дослідники бувають хороші й погані. Нагородження поганих дослідів цілком марне; нехай їх буде сотні тисячі — все рівно, досить з'явиться одиній праці справжнього майстра, яким був, наприклад, Пастер, щоб всі вони потонули у забутті»¹⁵.

Звичайно, все щойно сказане нами — лише початок серйозної розмови про певну обмеженість деяких поширених нині уявлень про інформаційну кризу і про потребу пошуку більш вдалого її пояснення.

На наш погляд, інформаційна криза є не що інше, як порушення певних законів функціонування знань. Відповідно до характеру цього порушення і його глибини, можна вирізнити кілька різновидів кризи¹⁶ і зафіксувати різні ступені її розгортання. Така конкретизація має допомогти виробити адекватні способи боротьби з кризою. Зрозуміло,

¹⁴ Ось, для прикладу, одне з характерних щодо цього висловлювань Лейбніца: «Дві речі дали мені велику користь, хоч звичайно вони завдають шкоди. По-перше, я був, власно кажучи, самоучкою, по-друге, в деякій науці, як тільки я одержував про неї перші поняття, я завжди шукав нового, часто просто тому, що не встигав достатньо засвоїти звичайне». Цит. за кн.: М. Філіппов. Етюди прошлого. М. 1963, стор. 72.

¹⁵ А. Пуанкаре. Наука и гипотеза. М., 1969, стор. 157.

¹⁶ Корисно розрізняти, наприклад, «кризу дивергенції» (неутримуване і невинувдане «розбігання», «розповзання» знань, загрозливе і неконтрольоване зростання ізоляції, взаємонерозуміння в науці та ін.) і «кризу конвергенції» (надмірне «сходження» знань, недостатність розгалуження і спеціалізації, повторюваність того самого, торжество загальної місць та ін.). Якщо в першому випадку інтелектуальний потенціал суспільства значною мірою витрачається даремно, без усякої надії на використання, то в другому — цей потенціал недовикористовується, гасить. А втім, за певних умов один різновид кризи породжує другий і тоді виникає складна «дивергентно-конвергентна» патологія з переважанням тієї або іншої сторони у певних галузях, в окремі моменти.

що розкриття і обґрунтування висловлених думок потребує окремої розмови.

На закінчення скажемо, що розв'язання всіх порушених питань потребує глибоко соціального, філософського підходу. Перед нами один з тих випадків, стосовно яких можна зауважити словами В. І. Леніна: «...хто береться за часткові питання без попереднього розв'язання загальних, той неминуче буде на кожному кроці несвідомо для себе «натикатися» на ці загальні питання»¹⁷.

* * *

В решении проблемы стимулирования научной деятельности возможны различные подходы, направленные на усовершенствование процесса научного творчества. Рассматривая их, автор подходит к понятию «объективная система регуляции знаний». Изучение и овладение последней позволит, по его мнению, добиться наибольшего эффекта в управлении «производством» знаний. В статье раскрываются некоторые компоненты системы регуляции знаний, а также ее взаимодействие с непосредственным познавательным процессом. Высказываются соображения относительно действия в науке «авторитет-фактора» — одного из частных механизмов регуляционной системы. Делается попытка, с учетом развиваемой концепции, несколько уточнить и углубить понятие «информационный кризис».

¹⁷ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 15, стор. 350.

Методологічні проблеми субординації категорій психології

О. М. ТКАЧЕНКО

Загальний процес теоретизації, формалізації і математизації наукових знань, характерний для сучасної науки, мало зачепив одну з важливих людинознавчих дисциплін — психологію. На адресу психології роблять закиди, нерідко справедливі, щодо незадовільної її теоретичності. Справді, зміна співвідношення емпіричного і теоретичного знання в сучасних наукових дослідженнях на користь теоретичних елементів належним чином не відбилася в науковій і науково-методичній літературі з психології. Тим часом нині психологія як ніколи потребує системних теоретичних узагальнень: надто зросла диспропорція між її емпіричним і теоретичним рівнями. Можна сказати, що перед сучасною психологією постало завдання категоріального синтезу знань. Успішне вирішення цього завдання залежить від уміння дослідників у конкретних своїх методиках реалізувати основні принципи марксистсько-ленінської методології.

В історії науки основні методологічні проблеми психології вирішувалися в лоні філософської системи знань і в наш час те чи інше їх розв'язання визначається ідейно-філософськими та науково-методологічними позиціями дослідників. Психологія утвердила свою незалежність як самостійної науки спершу — від філософії, потім — від фізіології. Нині її поступ триває — завдяки, а не всупереч міцним контактам як з філософією, так і з природознавством. Найглибший зв'язок марксистської психології з філософією діалектичного матеріалізму простежується у сфері методології і методики наукового дослідження. Впливаючи на методи всіх конкретних наук, філософська методологія важливу роль відіграє і в психології — через близьку спорідненість психологічної і філософської проблематики. Так, під час становлення психології як самостійної науки її основним методологічним інструментом був філософський метод інтерпретації психологічної термінології. З розвитком психології як експериментальної, генетичної і прикладної науки метод інтерпретації поступився провідним місцем задля експериментального, клінічного і кількісного методу. Філософський метод інтерпретації наукових понять необхідний у психології і нині під час аналізу її понять.

На вищих рівнях аналізу і систематизації психологічних категорій психологія значно збагатить свій теоретичний потенціал, застосувавши інший філософський метод — метод сходження від абстрактного до конкретного. Зокрема, цей метод, за яким будується система категорій діалектичного матеріалізму, може бути успішно застосований і для побудови системи психологічних категорій. Методологія діалектичного матеріалізму є важливим знаряддям в аналізі і субординації основних методологічних проблем психології та її категорій. Останнім часом у радянській психології помітні певні зрушення в дослідженні її теоретичних основ. Помітну роль в цьому відіграє і наукознавська орієнтація психології. Дослідження категорій як найбільш загальних понять, які утворюють категоріальний каркас психологічної науки, ста-

новлять наріжну проблему наукознавчої психології. Вичленування категорій на відміну від конкретних понять зробилося можливе завдяки розподілу категорій в сучасних наукознавчих дослідженнях на філософські і конкретно-наукові.

Розробка вчення про категоріальну будову психології (і не тільки психології) потрібна для з'ясування багатьох феноменів наукової діяльності вченого.

Радянська психологія з допомогою марксистської методології в процесі історико-наукознавчого аналізу вирізила психологічні категорії і показала шляхи їх формування в історії психологічної думки. Це категорії «образу», «дії», «мотиву», «спілкування» (психосоціальні стосунки), «особистості». Категорія «образу» фіксує інформаційний, пізнавальний аспект психічної реальності. Регулятивний аспект психіки відбиває категорія «дії». Спонукальна «енергетична» сторона психіки знайшла вияв в категорії «мотиву». Категорія «спілкування» (психосоціальні стосунки) розглядається як така, що показує обумовленість змісту і механізму певних рівнів психічного життя людини соціальними факторами. Стійкі властивості людини, в яких вона постає в своїй соціально неповторній цінності зафіксовані у категорії «особистості»¹.

Разом з тим у психології вичленувані й описані такі її методологічні проблеми, як психофізіологічна (відношення психічних і нейрофізіологічних процесів), психогностична (питання про співвідношення психічного образу і відображеної в ньому дійсності), психопраксична (дослідження регулятивної функції дії в психічному відображенні), психоактиваційна (питання про рушійні сили психічного життя), психосоціальна (вивчення наявності соціального в психіці індивіда). Однак, зазначені методологічні проблеми не мають чіткої субординації і нерідко аналізуються ізольовано одна від одної. Тим часом, те чи інше підпорядкування методологічних проблем може стати основою систематизації психологічних категорій. Постановка питання про категоріальну будову психологічної науки і розгляд історичного генезису вичленуваних категорій: «образ», «дія», «мотив», «психосоціальні стосунки» («спілкування»), «особистість» — безперечно, значний внесок в розробку теоретичних основ психології. Проте ці категорії не субординовані. Для систематизації психологічних категорій, поглиблення й уточнення їх змісту можуть мати суттєве значення відзначені М. Г. Ярошевським різні рівні взаємодії людини з навколишнім середовищем: організм-індивід — особистість². Змістовий аналіз трьох згаданих рівнів — справа майбутнього. Але вже тепер вони можуть становити певну евристичну цінність під час систематизації психологічних категорій.

Субординація методологічних проблем та категорій психології, різних рівнів взаємодії людини з навколишнім середовищем потребує творчого застосування філософської методології. Отже, перед сучасною теоретичною психологією стоїть багато відповідальних завдань, а саме: а) з'ясувати підпорядкування методологічних проблем психології; б) простежити зв'язок певної методологічної проблеми з конкретним філософським принципом; в) проаналізувати історичний генезис тієї чи іншої категорії у зв'язку з дослідженням певної методологічної проблеми; г) визначити конкретний підхід до систематизації психологічних категорій і вихідну ланку системи; д) розкрити дидактично-практичне значення аналізу і систематизації категорій, принципів і методологічних проблем психології для практики життя. В даному разі ми обмежилися

¹ Див.: М. Г. Ярошевский. Психология в XX столетии. М., 1971.

² М. Г. Ярошевский. Зан. книжка, стор. 362.

лише розглядом зв'язку філософської методології з розв'язанням питання субординації методологічних проблем і категорій психології.

Розробка методологічних проблем психології спирається на певні принципи наукового дослідження — принципи детермінізму, відображення, практики, історизму. Вони становлять методологічну основу дослідження психофізіологічної, психогностичної, психопрактичної та інших проблем. Уся «мережа» принципів має накладатись на будь-яку методологічну проблему, але для певної проблеми наріжним, базисним, є один з цих принципів. Так, принцип відображення є визначальним у розробці психогностичної проблеми. Застосування принципу практики — обов'язкова умова для успішного аналізу психопрактичної проблеми. Принцип детермінізму є вихідним у дослідженні психоактиваційної проблеми. Для відомого радянського психолога С. Л. Рубінштейна вчення про мотивацію виступало «як конкретизація вчення про детермінацію»³.

Аналіз показує, що в межах згаданих методологічних проблем психології вивчались і викристалізовувались конкретно-наукові психологічні категорії. Формування категорій здійснювалось в рамках певних методологічних проблем. Так, дослідження психогностичної проблеми сприяло формуванню категорії образу, в якій фіксувався пізнавально-інформаційний аспект психіки. Вивчення психопрактичної проблеми неминуче вело до вирішення категорії дії, яка охоплювала іншу — регулятивно-практичну — сторону психічного життя. Категорія мотиву сформувалась як результат розробки психоактиваційної проблеми — питання про «психодинаміку», про «психоенергетику» поведінки. Психосоціальна проблема пов'язана з дослідженням соціопсихічного рівня поведінки людини, цей рівень обіймається в категорії «психосоціальних стосунків» («спілкування»). Категорія «особистості» сформувалась як результат синтезу розробок ряду методологічних проблем психології.

Психологічні категорії діставали в історії психології різне трактування залежно від пояснювальних принципів, якими керувались дослідники. Так, правильно схоплений один з аспектів психіки — практичний — набув спотвореної інтерпретації в біхевіоризмі, бо спирався на філософський принцип прагматизму. Феноменологія Е. Гуссерля через складні опосередкування знайшла свій вияв в трактуванні категорії образу гештальтпсихологами. Принципи механістичного детермінізму, які в їх послідовній реалізації ставали індетерміністичними, лягли в основу розробки З. Фрейдом категорії «мотиву». Сказане свідчить, що категорії психології невідривні як від методологічних проблем психології, так і від принципів, на основі яких вони розробляються.

Справді наукового трактування набули категорії в психологічних дослідженнях, які спираються на марксистську методологію. Категорія «образу», як і психогностична проблема продуктивно досліджуються на базі марксистського принципу відображення вкупі з іншими принципами.

Аналіз категорії «дії» разом з психопрактичною проблемою набув діалектико-матеріалістичного характеру завдяки використанню принципу єдності структури діяльності і структури психіки. Категорія мотиву і психоактиваційна проблема вповнюють конкретно-наукового змісту завдяки застосуванню в конкретних дослідженнях діалектико-матеріалістичного принципу детермінізму. Цей міцний зв'язок категорії, мето-

³ С. Л. Рубінштейн. Человек и мир. У кн.: Методологические и теоретические проблемы психологии. М., 1969, стор. 369.

логічної проблеми і принципу їх дослідження дає підставу думати, що вони утворюють немов би «вузол» в системі психологічних знань. Цей «вузол» вплетений в єдину систему і безліччю ниток зв'язаний з іншими її елементами. Так, категорія «дії», психопраксична проблема, принципи практики як єдине «ядро» структури наукової психології пов'язані з іншими структурними угрупованнями, зокрема, категорією «образу», психогностичною проблемою, принципом відображення. Отже, трактування як методологічних проблем, так і категорій психології залежить від пояснювальних принципів. Але в якому відношенні між собою перебувають методологічні проблеми і психологічні категорії? Яка категоріальна будова психологічної науки?

Виходячи з принципів положень діалектичного матеріалізму про залежність пізнання нижчих форм від осягнення природи вищих форм («Анатомія людини — ключ до анатомії мавпи»⁴) можна з певністю говорити про можливу субординацію методологічних проблем психології, зокрема про особливе місце психосоціальної проблеми. Психосоціальна проблема, аспектами якої виступають: а) питання про відношення соціального і біологічного в структурі психіки людини; б) про відношення колективного й індивідуального в психіці людини; в) психокібернетичне (психо-інструментальне) питання, — через природу об'єкта свого дослідження домінує поміж інших методологічних проблем. Від характеру розв'язання психосоціальної проблеми залежить спосіб розв'язання психофізіологічної, психогностичної, психопраксичної проблем.

Визначивши відносне підпорядкування психосоціальної проблеми інших методологічних проблем психології, ми маємо і категорію психосоціальних стосунків (яка розробляється в рамках психосоціальної проблеми) розглядати як нерядоположну категоріям «дії», «образу», «мотиву». Але мова про це далі.

Субординація методологічних проблем психології є важливою передумовою створення системи психологічних категорій. Ця система, як уже відзначалося, може бути побудована лише на основі методу сходження від абстрактного до конкретного. Під час побудови системи психологічних категорій за вказаним методом слід адекватно вичленувати її вихідну «ланку».

Важливість такого вичленування зумовлена тим, що вибір тієї чи іншої вихідної «ланки» системи визначить послідовність і закономірний зв'язок психологічних категорій. Зміна ж вихідної категорії викликає зміщення всієї категоріальної будови конкретної психологічної концепції. Вибір вихідної категорії — це вибір відповідної «системи координат» для розташування психологічних понять.

Про що свідчить історичний досвід вичленування вихідного поняття психології? Спроби поставити в центр тієї чи іншої психологічної концепції поняття «рефлекс» виявлялись непродуктивними, оскільки рефлексорна концепція психіки охоплювала лише одну, хоча й важливу, рису психічної реальності. Відомо, С. Л. Рубінштейн в центр своєї психологічної концепції поклав категорії «образу» і «рефлексу». Вихідна ланка в побудові системи психологічних категорій має охоплювати не тільки відображувальний, гностичний, а й мотиваційний та дійовий (праксичний) аспекти психіки. Проте ці аспекти психіки в історії психології нерідко діставали невірну інтерпретацію і розглядалися ізольовано. Так, у психологічних концепціях біхевіоризму (Б. Скіннер та ін.), а також у концепції відомого сучасного вченого

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, стор. 688.

Ж. Піаже вихідною є категорія «дії», яка тлумачиться однобічно і дещо спрощено. Грузинські психологи за вихідну категорію беруть поняття «установки». Психоаналітичні концепції висувають на перший план іншу категорію, яка трактується в них неадекватно — категорію «мотиву».

Історично дискредитували себе ті наукові напрями, які ігнорували взаємозв'язок і взаємозумовленість категорій «образу», «дії», «мотиву» і намагались пояснювати всю багатоманітність виявів психіки з допомогою лише одної з названих категорій. Відомо, що біхевіоризм, розробляючи категорію дії, знехтував інші категорії — «образу» і «мотиву». А психоаналіз під час розробки категорії «мотиву» недооцінив значення практичного і гностичного аспекту психіки.

Жодна з названих категорій не може розглядатись як вихідна під час систематизації психологічних понять. Можливо, такою вихідною категорією має виступити поняття «психічне», «психічний акт», чи «чутливість», які інтенсивно розробляються в радянській психології у зв'язку з аналізом психофізіологічної проблеми.

Але одно безперечно: ця вихідна категорія — «психічне», «психічний акт» чи якась інша — має розкриватись через категорії «образу», «дії», «мотиву», які є загальнопсихологічними, оскільки вони стосуються як психіки людини, так і психіки тварини. «Образ», «дія», «мотив» є специфічними категоріями, що описують людину як психофізіологічний організм.

Різним рівням дослідження людини, які є водночас відображенням різних рівнів її взаємодії з дійсністю, що зафіксовані в поняттях «організм», «індивід», «особистість» відповідає своя категоріальна «мережа». Ці рівні фіксують процес переходу із простого до складного, від абстрактного до конкретного. На рівні організму людина досягається в категоріях «дії», «мотиву», «образу». Одиницею аналізу поведінки людини на цьому рівні є психофізіологічна реакція, що є виявом біопсихічних детермінант у діяльності суб'єкта. Категорії «дії», «мотиву», «образу» не підкреслюють специфічності людської психіки на відміну від психіки тварини.

У сукупності понять, які впливають з категорії «психосоціальних стосунків» («спілкування»), людина описується як індивід, як член реальної чи референтної соціальної групи. Належність до тієї чи іншої групи виявляється в безпосередньому або опосередкованому спілкуванні через наукові, художні, ділові (технічні) тексти і продукти та знаряддя праці. Імовірно, ця сукупність «психосоціальних стосунків» розкривається через поняття «психосоціальної дії» («співробітництва»), «психосоціального мотиву», «психосоціального образу», які починають відрізняти в сучасній психології. Незадовільний аналіз категорії «психосоціальних стосунків» і понять, в яких вона описується, пов'язаний з недостатньою розробленістю психосоціальної проблеми та її основних аспектів, що якоюсь мірою пояснюється недосить широким використанням психологами методології історичного матеріалізму. Відомий французький філософ-марксист Л. Сев у книзі «Марксизм і теорія особистості» зазначає: «Варто поміркувати над тим фактом, що до цього часу можливий вклад марксизму в психологію розглядався головним чином як вклад діалектичного матеріалізму — який, безсумнівно, не можна недооцінювати, — і значно меншою мірою як вклад історичного матеріалізму, який, проте, ще важливіший: це недвозначний вияв тенденції уявляти собі концептуалізацію в психології як залежну від категорії «матерії» — що правильно, — але менше як пов'язану з категоріями «історії»; так що навіть для марксистів, обов'язково нале-

жить це сказати, «Капітал» не постав ще як свого роду ключ до теорії особистості і через це надміру великі надії покладали на фізіологію Павлова»⁵. Ширше застосування принципів історичного матеріалізму разом з принципами діалектичного матеріалізму в розгортанні конкретних психологічних досліджень справді сприятиме змістовному аналізу вищих рівнів детермінації поведінки людини.

Окремі аспекти категорії «психосоціального образу» висвітлюються психологічними напрямками, які спинялись на об'єктивації психічного в продуктах культурної творчості (Г. Штейнталь, О. Потєбня), а також французькою соціологічною школою. Категорія «психосоціальної мотивації» у спотвореній формі виступила в концепції присвоєння індивідами соціальних цінностей (В. Дільтей, Е. Шпрангер), у якій дістала фальсифікованої інтерпретації мотивуюча роль соціальних цінностей у психічному житті індивіда. П. Жане у низці праць торкається питань, пов'язаних з категорією «психосоціальної дії». Його положення про «соціальну абулію», про «співробітництво», про місце «дії» у структурі психічних функцій дають певний матеріал для змістовного наповнення категорії «психосоціальної дії». П. Жане показав соціальний характер механізмів психічного, тобто соціальну природу регулятивного, практичного аспекту психічного життя людини.

Критичний аналіз цих досліджень, здійснений Л. С. Виготським та його послідовниками, сприяв зміні погляду на загальнопсихологічні категорії «образу», «дії», «мотиву». Було показано залежність змісту і динаміки мотивів від соціальних факторів, проаналізовано процес переходу від соціальних факторів, «інтерпсихічних» структур до індивідуальних, «інтрапсихічних». Усе це уможливило припущення, що на рівні індивіда слід оперувати термінами «психосоціальний образ», «психосоціальна дія», «психосоціальна мотивація», які вже зараз виповнюють конкретного змісту, що дозволяє розуміти їх як специфічні психологічні категорії.

Але й категорія «психосоціальних стосунків» («спілкування») і поняття «індивід», що фіксує певний рівень взаємодії людини з навколишнім середовищем, описуючи соціальну за походженням і структурою психіку людини, не розкривають в ній індивідуально неповторне, своєрідне. Соціальність ще не робить людину особистістю: в докомуністичних формаціях людина, будучи соціальним індивідом, як правило, не підносилась до рівня особистості. Поява особистості виступала не як закономірність, а як випадковість. Особистість висовувалась не в згоді з обставинами життя, а всупереч їм. Тільки новий, неексплуаторський лад створює умови розквіту людини як гармонійно розвиненої особистості.

Диференціація понять «індивід» та «особистість» має свою історико-філософську традицію. Дослідники відзначають, що «вже в класичній німецькій філософії проведено чітку межу між «індивідом» і «особистістю». Саме з індивідом, чи емпіричним суб'єктом, в кантівських термінах пов'язується каприз і сваволя. Особистість же виявляється на рівні не нижче трансцендетального суб'єкта, наділеного могутністю створювати об'єктивне»⁶.

В результаті сходження від абстрактного до конкретного найбільш конкретною, змістовно виповненою психологічною категорією має виступити саме категорія «особистості», в якій фіксується вищий рівень взаємодії людини з наколишнім середовищем. Слід відзначити, що ця ка-

⁵ Л. С. в. Марксизм и теория личности. М., 1972, стор. 334—335.

⁶ «Буржуазная эстетика сегодня». М., 1970, стор. 52.

тегорія може продуктивно розроблятися лише на основі філософського принципу комуністичного ідеалу і принципу історизму. Базуючись тільки на даних констатуючого експерименту чи об'єктивного спостереження, ми не зможемо «змоделювати» гармонійно розвинену особистість. Лише виходячи з принципу історизму, з історичної перспективи, комуністичного майбуття, ми зуміємо розкрити суттєві сторони категорії особистості.

Саме під час визначення природи особистості нагромадилось безліч питань, які викликають найгостріші наукові дискусії. У своїх міркуваннях дослідники виходять з марксистської тези, що «сутність людини є не абстракт, властивий окремому індивідові. У своїй дійсності вона сукупність усіх суспільних відносин»⁷, але вони по-різному конкретизують цю тезу в психологічному плані. Схематично можна виділити основні три її трактування. Ряд учених, і зокрема відомий психолог К. К. Платонов гадає, що «особистість — це людина як носій свідомості». Ще Л. С. Виготський відзначав те, «що прийнято звичайно називати особистістю є ніщо інше як самосвідомість людини», а «самосвідомість і є соціальна свідомість, перенесена всередину»⁸. Ця загалом правильна, але дещо однобічна думка набула поширення в наукових колах.

На противагу цій «свідомісній» концепції особистості Л. Божович, М. Неймарк стверджують, що головним в особистості є система потреб і мотивів. Спрямованість виступає для згаданих авторів стрижневою для утворення особистості. Роль системи спрямованості в структурі особистості підкреслюють грузинські психологи («теорія «установки»»), В. Н. Мясичев у концепції відношень, Н. Ф. Добринін у висунутому ним принципі значущості та ін. Нерідко акцентують значення творчої мотивації в структурі особистості.

Третє трактування сутності особистості полягає в тому, що наголошують не на мотиваційній чи інтелектуальній стороні особистості, а на її активно-перетворюючій природі. Зокрема Б. Ф. Поршнев основу особистості вбачає у функції вибору⁹. М. С. Каган твердить, що «в фундаменті особистості лежить свобода»¹⁰.

Ряд зарубіжних вчених схильні у функції вибору проекту (Ж.—П. Сартр), у свободі (К. Ясперс) бачити сутність особистості, ігнорувати такі її підструктури, як свідомість і спрямованість. Спробуємо визначити, яке місце можуть зайняти висунуті ними положення в психологічній теорії особистості. За всієї однобічності цих підходів до природи і сутності особистості, вони все ж схоплюють окремі суттєві сторони особистості, правда, відособлюючи їх від інших сторін. Постає питання про шляхи подолання цього відособлення з тим, щоб забезпечити цілісне відображення універсальності людського відношення до світу.

Аналіз цих підходів висуває припущення, що категорія «особистість» має описуватись через категорії: а) свідомість, б) творчість, в) свобода¹¹.

Кожна з названих категорій, що може розглядатись як відтворен-

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 2—3.

⁸ Л. С. Виготський. Педология подростка. М.—Л., 1929, стор. 487, 501.

⁹ Див.: Б. Ф. Поршнев. Функция выбора — основа личности. У кн.: Проблемы личности. Мат. симп. М., 1969, т. 1.

¹⁰ М. С. Каган. К построению философской теории личности. «Философские науки», 1971, № 6, стор. 19.

¹¹ Безумовно, «творчість», «свобода», «свідомість» є водночас філософськими термінами (поняттями), і практика показала, що терміни, наприклад, «мислення», «свідомість» можуть без зайвої аберації застосовуватись і в психології і в філософії. Уся річ — в конкретній змістовій наповненості термінів у цих науках.

ня на вищому рівні вихідних психологічних категорій — «образу», «мотиву», «дії».

«Свідомість» як одна з категорій, що описує особистість, є діалектичним зняттям категорії «образу», оскільки вона фіксує інформаційно-пізнавальний аспект діяльності людини на вищому рівні. Свідомість особистості слід розглядати як єдність іносвідомості (знання про зовнішні, об'єктивно існуючі предмети і явища) та самосвідомості (знання про зміст і механізм власного духовного життя). Бо ж у свідомості представлені не тільки знання про зовнішній, а й про внутрішній світ. Знання про себе спираються на розвинутий механізм самовідображення. Єдність категорії «свідомості» і категорії «образу» конституюється і тим, що вони розробляються на основі принципу відображення.

Категорія «творчості» є однією з тих, у яких розкривається категорія «особистості». Справді, «самобутність і неповторність особистості дістає концентрованого виразу в її творчості»¹². Саме творчим потенціалом і творчою мотивацією особистість відрізняється від індивіда.

Особистості притаманне прагнення до самоактуалізації, до самореалізації своїх здібностей в соціально-цінних продуктах. Творчість виступає вищою формою мотивації поведінки в діяльності людини, специфічним детермінуючим фактором її поведінки. Категорія «творчість» пов'язана з вихідною категорією «мотиву», і може розглядатись як її діалектичний розвиток. На рівні особистості у людини домінуючою мотивацією стає як потреба творення суспільно корисних зовнішніх предметів, так і прагнення «творення» самої себе (самовдосконалення). Творення об'єктивних предметів невід'ємне від творення самої себе, тому творча мотивація становить єдність прагнення до іно- і самотворення. Творчий підхід є обов'язковою умовою спілкування (психосоціальних стосунків) особистостей. Оскільки людина як особистість є не уніфікований, стандартизований індивід, а неповторна, унікальна суспільна істота, то і розуміння неповторної своєрідності (соціальної за походженням і структурою) неможливе без творчого осягнення її сутності. Це осягнення зумовлюється, поряд з пізнавальними факторами, і відповідними мотиваційними установками особистості. Вищою формою мотивації поведінки людини є мотиви творення суспільно-цінних продуктів, мотиви самовдосконалення. Тому принцип детермінізму лежить в основі психологічного аналізу як категорії «мотиву», так і категорії «творчості».

Категорія «свободи» — це діалектично виповнена і розвинута категорія дії. Саме в свідомій, творчо-перетворювальній соціальній дії, що є зняттям сліпої необхідності, особистість утверджує себе як вільна. Дія, що здійснюється внаслідок усвідомлення необхідності, є вільною дією. Вона дає людині можливість, з одного боку, виразити свою індивідуальність, тобто утвердити себе як особистість, а з другого — реалізувати в акті діяльності ту сукупність суспільних обставин, які зумовлюють існування людини як вільної істоти. Кожний окремий вид діяльності має конкретно-історичний характер, оскільки визначається відповідними соціальними умовами. Тому вибір дії, яка б відповідала логіці предмета і суспільних відносин, можливий лише тоді, коли індивідуальна праця є безпосереднім виявом праці колективної, суспільної. Отже, вибір дії, спрямованої на реалізацію самосвободи людини, можливий лише в тому разі, коли сама ця дія матиме загально-суспільне значення. Принцип практики є наріжним в розробці як категорії дії, так і категорії свободи.

¹² С. Р. Микulinский, М. Г. Ярошевский. Восприятие открытия как науковедческая проблема. У кн.: Научное открытие и его восприятие. М., 1971, стор. 16.

«Свідомість», «творчість», «свобода» — це три єдині сутнісні сторони, три єдині субстаціональні визначення особистості. Кожна з цих трьох категорій є результатом сходження від абстрактних до конкретних визначень вихідних категорій — «образу», «мотиву», «дії».

Ці три категорії взаємопов'язані. Так, свобода вибору є можливою за усвідомлення суб'єктом особливостей ситуації діяльності і своїх можливостей. Вибір дій має вільний характер, якщо особистість творчо підходить до наявних обставин, ставить за мету реорганізувати, перетворити ситуацію, самоактуалізувати свої здібності.

Внаслідок аналізу трьох циклів категорій, які описують різні рівні детермінації поведінки, можна ставити питання про найпростішу одиницю аналізу цих рівнів. Вірогідно, що стосовно особистості лише вчинок, а не психофізіологічна реакція чи стандартизований соціопсихічний акт є об'єктивним її виявом. І одиницею аналізу поведінки людини на рівні особистості може бути вчинок, що носить перетворюючий, свідомий, вільний характер. Психофізіологічна реакція є об'єктивацією певного шабля взаємодії людини з дійсністю, і вона служить елементарною одиницею аналізу властивостей людини як організму. Тут поведінка є продуктом біопсихічних детермінант. Уже на рівні індивіда поведінка визначається соціопсихічними детермінантами. Соціопсихічний акт як дія, що звершується тільки в площині функціонування необхідності, може бути тою одиницею, з якої слід виходити у дослідженні індивіда. Вчинок є діалектичною єдністю свободи і необхідності і як свідоме творче діяння є утвердженням людиною себе як особистості, він може служити одиницею аналізу вищого шару соціопсихічної детермінації поведінки людини. Отже, не всі властивості людини є особистісними. Деякі властивості характеризують людину як психофізіологічний організм і соціальний індивід.

Абсолютно не аргументованими видаються і спроби включати до структури особистості біологічні підструктури (К. К. Платонов), і тим більше — припущення, «що певний комплекс корельованих властивостей індивіда (статеві-вікових, нейродинамічних, конституціонально-біохімічних) входить до структури особистості»¹³. Адже неповторність якостей конкретної особистості, що є однією з суттєвих її ознак, залежить від соціальних, а не від біологічних факторів. «Якщо до індивідуальної своєрідності підійти серйозно, як до найважливішої реальності особистості, доведеться погодитись, що як сутність особистості вона в основі своїй є фактом соціальним. Так, тільки розподіл праці дає змогу зрозуміти, яким чином своєрідність і соціальність можуть збігатися... яким чином людина може індивідуалізуватись саме тою мірою, якою вона соціалізується»¹⁴.

Як бачимо, немає підстав залічувати до структури особистості біологічні підструктури, або чинники, або компоненти. Лише на рівні організму домінують біологічні детермінанти, але вже в «розвиненого індивіда навіть організм зробився значною мірою продуктом особистості в історико-матеріалістичному значенні цього слова»¹⁵.

Запропонована нами субординація методологічних проблем і категорій психології має попередній, пошуковий характер. Потрібна ще значна дослідницька робота, щоб на базі марксистсько-ленінської методології розробити завершену систему психологічних категорій. Дослідження поставлених проблем виступає як важливий момент у роботі категоріальної структури сучасної психологічної науки.

¹³ Б. Г. Анан'єв. Человек как предмет познания. Л., 1968, стор. 308.

¹⁴ Л. Сэв. Марксизм и теория личности. М., 1972, стор. 400—401.

¹⁵ Там же, стор. 313.

* * *

Субординація методологічних проблем і категорій психології представляється можливою на основі марксистсько-ленінської методології. Одним із методологічних принципів, який може бути взят за основу цієї субординації, являється принцип восходження від абстрактного до конкретного. Ісходя з цього принципу, аналізується можливий спосіб сопордчинення методологічних проблем (в частині указується на особе місце психосоціальної проблеми) і категорій психології. Категорії психології розглядаються на трьох рівнях восходження від абстрактного до конкретного. Определяються ісходні одиниці аналізу поведінки людини на різних рівнях: організму — психофізіологічна реакція; індивіда — соціопсихічний акт; людини — поступок. В зв'язі з цим дається критика біологізаторських тенденцій в трактовці природи і структури людини. Ізучення субординації категорій і методологічних проблем психології — одне із важливих напрямків в розробці учення о категоріальному строє психологічної науки.

Етапи становлення еволюційної теорії

П. П. БОБРОВСЬКИЙ

Ідея еволюції як уявлення про розвиток живої природи існує у філософії біології з давніх часів¹. У XVIII — на початку XIX ст. вона набрала форми розсудкового поняття в еволюційних ученнях Ж. Бюффона, Ж.-Б. Ламарка, Ж. С. Ілера, К. Рулье і, тільки досягнувши найбільшої зрілості, перетворилась в наукову теорію в ученні Ч. Дарвіна про закономірний процес еволюції живої природи.

Гносеологічні передумови появи еволюційної теорії Ч. Дарвіна складалися за двома основними лініями: 1) досягнення відповідного ступеня розвитку ідеї еволюції в еволюційних ученнях на рівні розсудкових понять (Бюффон, Ламарк, Рулье) і 2) певний, порівняно високий рівень розвитку загальнобіологічних концепцій, тобто утворення біологічної теорії, що ґрунтувалася ще на метафізичній ідеї постійності і незмінності живої природи. Таку універсальну систему родо-видового поділу рослинної і тваринної різноманітності висунув К. Лінней. Ця теорія разом з так званою теорією єдиного плану організації (Ш. Бонне, Ж. Жюсьє, Ж. Бюффон, Ж. Б. Ламарк) своїм позитивним змістом переросла вузькі рамки метафізичної ідеї незмінності і підготувала ґрунт для впровадження еволюційної ідеї в основу біологічних знань. «Опосередковано,— зауважує Е. Майр,— Лінней, підготувавши ґрунт для еволюційної теорії, зробив для неї не менше, ніж коли б він запропонував таку теорію сам»².

Підготовка нового етапу розвитку біологічної теорії полягала, на нашу думку, ось у чому. К. Лінней показав, як поділяється рослинна і тваринна багатоманітність за координатою спільності (відмінності) ознак (родо-видовий розподіл) і за координатою ускладнення (спрощення) морфологічної будови організмів (система «єдиного плану організації» відповідно до принципу «вихідної точки»). Із самої цієї констатації «як» природно виникло питання «чому саме так». Не випадково Ч. Дарвіна захоплював і водночас запалював на дальші наукові пошуки той факт, що всі тварини і рослини в усі часи і усюди пов'язані в групи, підпорядковані одна одній.

Доповнюючи дві існуючі координати (принципи) побудови теоретичної системи в біології і спираючись на них, Ч. Дарвін ввів третю — координату часу і тим самим дав «пояснення» системи біовидового поділу і всього емпірично нагромадженого морфологічного матеріалу, на якому ґрунтувалася ця система. «Основний факт,— пише Ч. Дарвін,— що всі зниклі істоти можуть бути класифіковані в одній спільній системі з тими, що нині живуть, природно випливає з того, що й існуючі і зниклі істоти походять від спільних предків»³. Головна праця визначного вченого «Походження видів» становить судильний аргумент на доказ того, що всі нагромаджені на середину XIX ст. порівняльно-анатомічні, ембріологічні, палеонтологічні і біогеографічні дані

¹ Див.: История эволюционного учения в биологии. М.—Л., 1966.

² Э. Майр. Зоологический вид и эволюция. М., 1968, стор. 19.

³ Ч. Дарвін. Происхождение видов. М., 1937, стор. 557.

і встановлені на їх основі емпіричні закономірності універсально пояснюються на підставі походження тваринних і рослинних форм від спільних предків. Оскільки етапи розвитку від спільного прабатька визначають міри розбіжності (і спільності) ознак, то класифікація на основі ідей еволюції перетворюється в родовідне дерево.

Цікаво, що загальна смислова структура «загального аргументу» на доказ еволюційної теорії зводиться до того, що езотерично Ч. Дарвін скрізь і всюди прагне емпіричні факти і емпіричні закономірності використати для того, щоб довести еволюційну ідею, а езотерично дає всьому цьому матеріалові загальнотеоретичне обґрунтування в душі еволюційної ідеї і тим самим виконує важливе гноссологічне завдання — створення еволюційної теорії на основі нової ідеї.

Потрібно брати до уваги факт складної взаємодії в механізмі обґрунтування нижчих емпіричних і верхніх теоретичних «поверхів» у науці. Ідея і принципи теорії вводяться в науку, щоб пояснити і обґрунтувати емпіричні закони фактів. Але водночас сама теорія не вичерпується лише наявними емпіричними фактами, інакше вона не змогла б виконувати функцію витлумачення одержаних і — ще більшою мірою — очікуваних емпіричних даних і закономірностей, які впливають із її принципів. Тому еволюційну теорію Ч. Дарвіна слід розуміти як таку, що має значення для з'ясування не ретроспективи, а насамперед перспективи розвитку наукових знань. Вона сприяла новим відкриттям, які і мали забезпечити природничонаукову основу її дальшого розвитку.

Звільнена еволюційною ідеєю від пут метафізичного і механістичного методу мислення, біологія в другій половині XIX і напочатку XX ст. зазнає бурхливого процесу переосмислення всього наявного матеріалу на основі еволюційної ідеї. Здійснюються всебічні пошуки ланок, яких не вистачає в генеалогічному дереві, даються передбачення знахідок, що випливають із цієї ідеї. Е. Геккель відкриває біогенетичний закон і створює деревоподібну модель еволюційної картини вимерлих і тих форм, що нині живуть. Брати Ковалевські виявляють проміжну форму між безхребетними і хребетними (ланцетник). О. М. Северцев здійснює порівняльний аналіз морфогенезу еволюції, Енглер втілює еволюційну ідею в розроблену ним таксономічну систему видів. Лавина нових відкриттів була тріумфом еволюційної теорії Дарвіна.

Але, раніше чи пізніше, досягнення природознавства переростають межі певного стану його розвитку і створюють умови для переходу до нового стану, а отже й нового етапу розвитку теорії.

Щоб з'ясувати питання про стани розвитку еволюційної теорії, слід використати семантичний критерій: розуміння тієї чи іншої теорії у вузькому і широкому значенні слова. Еволюційна теорія Ч. Дарвіна, або дарвінізм, у вузькому розумінні — це власне вчення Ч. Дарвіна, викладене в його працях і розширене у фактажі і інтерпретації його сучасниками, тобто це класична теорія еволюції (КТЕ). У широкому значенні еволюційна теорія — це всі етапи її розвитку і кожний зокрема. За рамками КТЕ не виправдано вважати будь-яке еволюційне вчення еволюційною теорією Ч. Дарвіна чи дарвінізмом як таким. Хоча, зрозуміло, на будь-якому наступному післядарвінівському етапі розвитку еволюційної теорії слід казати про використання і дальший розвиток ідеї і принципів еволюції Ч. Дарвіна.

Відомо, що існує не тільки КТЕ, а й так звана синтетична теорія еволюції (СТЕ). Принципово важливо для природознавства і філософії піддати аналізу процес перетворення КТЕ в СТЕ, дослідити і зіставити обидві теорії, щоб визначити тенденції, форми і методи роз-

виту еволюційної теорії як фундаментальної теорії в біології. Завдання філософського дослідження в цій галузі полягає в тому, щоб здійснити аналіз тих методологічних, гносеологічних і логіко-структурних основ, які вирішально мірою визначають етапність у розвитку теорії на основі нових ступенів становлення ідеї еволюції.

Як виглядають стосовно цих вимог СТЕ і стан сучасних еволюційних учень взагалі? Тут ми спробуємо лише зачепити питання про особливості сучасної гносеологічної ситуації в біології у зв'язку з деякими провідними тенденціями розвитку біологічних знань.

Звернімо увагу насамперед на те, що в XIX ст., особливо в його другій половині, розвиток біології зводився в основному до створення еволюційної теорії Ч. Дарвіна, тоді як у XX ст. зростання знання в цій науці забезпечується головним чином розвитком хромосомної, потім молекулярної і популяційної генетики. Досягненнями останньої і збагачується в своєму дальшому розвитку еволюційна теорія, лишаючись в методологічному розумінні провідною теорією в біології.

Внаслідок великого синтезу еволюційної ідеї КТЕ і здобутків генетики почав здійснюватись перехід класичної еволюційної теорії на новий, сучасний етап, тобто в СТЕ. Гносеологічний зміст цього етапу полягає насамперед у тому, що СТЕ відповідає на кардинальні питання самої КТЕ. Так, завдяки обґрунтуванню корпускулярної теорії матеріальних носіїв спадкових ознак розвіяно «страхіння Дженкінса», встановлення імовірнісного характеру мутаційного процесу пояснило «невизначені спадкові зміни», проголошені в теорії Ч. Дарвіна та ін. Корінне зрушення в розвитку теорії еволюції полягає, проте, в тому, що СТЕ перетворила теоретичне обґрунтування еволюції в теорію, що доводиться експериментально. Ч. Дарвін будував свою теорію еволюції, як і геологічні міркування, на інтерпретації даних про життя зниклих організмів (палеонтологічний матеріал) у порівнянні з тими, що нині існують. Поза палеонтологічними даними еволюційний процес лишався незрозумілим. Через велику тривалість макроеволюційних процесів живого безпосередньо їх спостерігати неможливо. Проте СТЕ відкрила спосіб непрямого спостереження цих процесів, виявляє підходи до упорядкування макроеволюцією через розкриття механізму мікроеволюції. Встановлено первинне елементарне еволюційне явище на рівні популяцій, яке можна безпосередньо спостерігати і експериментально перевіряти.

Зрушення у змісті теорії було таке значне, що викликало злам у розумінні еволюційного процесу. «Заміна типологічного мислення популяційним,— зазначає один із активних творців СТЕ Е. Майр,— це, мабуть, найвизначніша ідейна революція у біології»⁴.

Хоча Ч. Дарвін і обґрунтував ідею еволюції, визначив її провідний чинник — природний добір, проте, як підкреслює Д. Бернал, «суть цього механізму... лишалась незрозумілою протягом понад 50 років після Дарвіна. А оскільки досліди Менделя і встановлені ним закони успадкування ознак були невідомі до 1900 р., то і значення відкриття Дарвіна стало зрозумілим лише в наші дні»⁵.

Так само, як межі застосовності і обсяг пізнавально минушого у фізиці Ньютона ми розуміємо тільки з позиції фізики Ейнштейна, так і значення КТЕ стає зрозумілим лише з позиції досягнень СТЕ. Звичайно, щоб досягнути горизонти СТЕ, слід якоюсь мірою вийти за її межі.

⁴ Э. Майр. Зоологический вид и эволюция, стор. 8.

⁵ Д. ж. Бернал. Возникновение жизни. М., 1969, стор. 44.

Щоб глибше з'ясувати значення СТЕ у розвитку теорії еволюції, на нашу думку, слушно ввести поняття «сучасне еволюційне учення» (СЕУ), яке охоплює, крім СТЕ, не інтегровані ще в єдину теорію різні еволюційні концепції про розвиток живої природи на різних рівнях її організації і на різних етапах її історичного становлення. Як відомо, в ХХ ст. успішно подолано організоцентричну обмеженість біології попередніх століть. Нині досліджуються всі досягнуті в сучасній біології і біофізиці глибинні системно-структурні рівні живого, вивчаються всі етапи його розвитку, від передбіологічної еволюції первинних органічних молекул до походження людини.

Щоб визначити міру загальнобіологічної значущості будь-якого досягнення в біології, звичайно «досліджуються» всі його здатності мати еволюційний «вихід». Як відзначають автори «Короткого начерку теорії еволюції», «будь-яке біологічне дослідження виявляється виправданим лише в тому разі, коли воно має, близький чи далекий, але обов'язковий еволюційний «вихід»⁶. Сукупність цих еволюційних висновків із сучасного біологічного знання і становить, за нашим розумінням, СЕУ, в системі якого особливе місце належить СТЕ.

Поряд із СТЕ сучасне еволюційне учення (СЕУ) охоплює низку порівняно самостійних теоретичних концепцій з еволюційним «характером». До них належать: теорія походження життя в найширшому розумінні, теорія біохімічної еволюції на всіх етапах передбіологічної і біологічної еволюції, теорія еволюції клітини, теорія індивідуального розвитку організму від заплідненої клітини до природної смерті, теорія виду, або ейдологія, теорія еволюції біогеоценозів, теорія розвитку біосфери, еволюційна фізіологія, теорія походження людини і, нарешті, теорія розвитку життя в космосі. Цей перелік можна значно продовжити, якщо врахувати і окремі вузькогалузеві концепції, подібні до теорії фотосинтезу, теорії стадійного розвитку організмів та інші, які, хоч і мають важливі еволюційні «виходи», але більш спеціальні стосовно СЕУ.

Усі гіпотези і теоретичні концепції, що характеризують СЕУ, перебувають в повному об'єктивно існуючому корелятивному зв'язку як по лінії позитивного природничонаукового матеріалу, так і по лінії методологічній. Предметом глибоких філософських досліджень має стати розкриття характеру цих зв'язків на шляху розвитку сучасних біологічних знань у цілісну, інтегративну і ширшу, ніж СТЕ, еволюційну систему в біології.

Хоча серед перелічених теоретичних концепцій з еволюційним «виходом» СТЕ виступає як найбільш (і навіть як єдина) дозріла і її цілком можна тлумачити як новий етап у розвитку еволюційної теорії взагалі, проте вона є синтетичною лише в тому розумінні, що розкриває морфологічні і генетико-екологічні зміни популяційного структурного рівня живої природи.

У розумінні розвитку живої природи має методологічне, а отже теоретичне, значення та обставина, що популяційні зміни є первісно-елементарною еволюційною зміною в загальній еволюції видів. Проте, незважаючи на все принципове значення розкриття механізмів первинно-елементарних еволюційних процесів для загальної теорії розвитку живої природи, СТЕ все ж збагачує її лише щодо популяційного структурного рівня живого (спираючись на генетику мікрорівнів). При цьому популяційна (синтетична) теорія еволюції, по суті, абстрагується від досягнень вивчення інших рівнів живої природи і всіх історичних

⁶ Н. В. Тимофеев-Ресовский, Н. Н. Воронцов, А. В. Яблоков. Краткий очерк теории эволюции. М., 1969, стор. 9.

етапів її генезису і розвитку. Тільки на шляху синтезу всіх основних напрямів дослідження таємниць життя можлива поява сучасної (в розумінні не дуже далекого майбутнього) синтетичної теорії еволюції (ССТЕ), яка, мабуть, міститиме в собі як окремі (або конечний) випадок і СТЕ. При цьому, зрозуміло, не знижується, а, навпаки, зростає значення філософського дослідження способів перетворення КТЕ в СТЕ, оскільки в них є щось методологічно і логічно загальнозначуще і для перетворення сучасного еволюційного вчення (СЕУ) в інтегральну, загальну для сучасної біології теорію еволюції (ССТЕ). Щоб підтвердити цю думку, доцільно як на своєрідну ілюстрацію вказати на логіко-методологічне значення таких важливих для розвитку СЕУ концепцій, як теорія (гіпотеза) походження життя і теорія походження людини.

Відомо, що одна із вимог діалектичної логіки, сформульована В. І. Леніним, полягає в тому, що в цілісне розуміння того чи іншого явища потрібно включати аналіз етапів його генезису і розвитку аж до перетворення цього явища в якісно інше. Цей підхід має дуже важливе значення і для розуміння еволюції живої природи, бо принцип розвитку і системно-рівневої організація є її атрибутивними характеристиками.

Звичайно, еволюційна теорія на першому етапі її виникнення, тобто на рівні КТЕ, не могла охопити всіх вирішальних етапів еволюції живої природи, як і всіх основних системно-структурних рівнів її буття. Щоб якось визначити основні напрями перспективного розвитку СЕУ, потрібно з сучасного погляду проаналізувати основні моменти історично зумовленої неповноти КТЕ.

Насамперед зазначимо, що КТЕ цілком абстрагувалась від проблеми походження життя. Не можна сказати, що в ХІХ ст. цю проблему не було поставлено, проте матеріалу, щоб її розв'язати, ще не було. Тому Ч. Дарвін вважав, що за його часу навіть розмірковувати на тему про виникнення життя просто безглуздо.

Уже ця обставина поставила КТЕ в гносеологічному плані в суперечливу ситуацію. З одного боку, система теорії обмежувала розвиток живого еволюційним ланцюгом від первинного одноклітинного до людини. Внаслідок цього еволюційна теорія закріплювала перепону між живим і неживим. З другого боку, обгрунтована КТЕ ідея еволюції живої природи не допускала одвічної давності еволюційно початкових одноклітинних. Більше того, теорія походження видів з найпростіших утворень уточнювала важливість проблеми про походження життя: стало зрозуміло, що ставити питання про виникнення живого з неживого треба не взагалі, а аналізуючи генезис передбіологічних передумов у біологічні.

Якщо зважати на те, що період, протягом якого формувалися основні характерні для всього живого ознаки і властивості, тривав значно більше і багатий на менш важливими подіями, ніж еволюція об'єктів, які звичайно вивчає дарвінізм, то можна зрозуміти, якою неповною є КТЕ. Принципове значення теорії походження життя для теорії еволюції впливає з того, що перша розкриває еволюційний процес у пункті, що визначає всю дальшу еволюцію. Як ембріональна стадія організму визначає характер постембріональний, так і особливості передбіологічної еволюції в найістотнішому моменті визначили весь її дальший хід.

Не слід забувати і того факту, що еволюційне дерево КТЕ було позбавлене тієї ланки, яка увінчувала собою еволюцію,— вчення про походження людини, теорії якісного перетворення біогенезу в соціогенез. Ч. Дарвін лише впритул підійшов до проблеми антропогенезу, але так і не зрозумів соціального аспекту цього процесу.

Процес висхідного розвитку живої природи виглядає як стихійне формування біологічних передумов виникнення людини, тобто має певну спрямованість на «підготовку» біологічних форм до появи початкових ланок антропогенезу. Як відзначають природознавці-еволюціоністи (М. В. Тимофеев-Ресовський, К. Х. Уоддінгтон), нічого фаталістичного або телеологічного в такому факті немає. Об'єктивно еволюційний процес загалом, як і індивідуальний розвиток організму, має статично детерміновану спрямованість. Зрозуміло, це не спрямованість до ідеальної «внутрішньої мети», а зумовлений механізмом природного добору процес зміни певного речовинно-енергетичного і інформаційного динамічного комплексу біологічних систем у ході їх еволюції. «Очевидно, — пише Уоддінгтон, — що він (еволюційний процес — П. Б.) характеризується програмою, яка міститься в теорії природного добору. Цього вже достатньо, щоб якоюсь мірою визначити природу кінцевого стану, до якого йтиме еволюція; вона має привести до піднесення ефективності біосистеми загалом, що виявляється в знаходженні способів до відтворення... Зрозуміло, сам по собі він не більше цілеспрямований, ніж процес утворення міжатомних хімічних зв'язків. Та подібно до того, як цей останній процес лежить в основі білкових синтезів, які й собі об'єднуються в квазітелеологічний механізм зародкового розвитку, природний добір становить основний механізм другого квазітелеологічного процесу — еволюції»⁷.

Цей принцип розвитку зумовлює широко використовуваний у науці «функціонально-цільовий підхід», за якого наукове дослідження нижчих форм здійснюється змістом кінцевого результату процесу, виходячи з якого встановлюють причини за їх наслідком.

Як відомо, Ч. Дарвін у тлумаченні передсоціальних етапів еволюції свідомо на цей принцип не спирався. Він прагнув дати об'єктивну картину еволюційного процесу незалежно не тільки від людської здатності активно впливати на неї, а навіть і від самої біологічної присутності в ньому людини. Основне завдання творця КТЕ полягало в тому, щоб показати історичне минуле еволюції. Історично це зрозуміло. Внаслідок відсутності діалектико-матеріалістичної інтерпретації такі складні проблеми, як спрямованість еволюції, функціонально-цільовий підхід співвідношення біогенезу і соціогенезу, дискредитувалися різними спекуляціями в дусі телеології, віталізму і соціал-дарвінізму.

Сучасна теорія еволюції, відкидаючи ідеалістичні спекуляції, виходить із врахування і аналізу вищої точки розвитку живої природи — людини. В неї мають увійти як усвідомлені принципи її побудови «функціонально-цільовий» підхід, принцип вирішального значення присутності і діяльності людини для темпів, спрямування і виявлення діючих чинників еволюції життя на Землі і в космосі. Не випадково останнім часом до праць з теорії еволюції вводять проблеми розвитку біогеоценозів і біосфери загалом у зв'язку з всеохоплюючою, вирішальною для долі живого діяльністю людини. Така комплексна постановка питання ще раз засвідчує, що тільки в світлі марксистсько-ленінської філософії теорія еволюції дістає своє наукове методологічне обґрунтування.

* * *

Достиження біології XVIII — начала XX в. (система К. Линнея, система «единого плана организации», эволюционные учения Бюффона, Ламарка, Рулье) сделали

⁷ Комментарии К. Х. Уоддингтона. Зб.: На пути к теоретической биологии. М., 1970, стор. 89.

возможным создание стройной эволюционной теории, каковой является классическая теория эволюции (КТЭ) Ч. Дарвина. Последняя раскрыла действие механизма естественного отбора в эволюции видов. Однако десятки лет оставалась непонятной «суть этого механизма» (Дж. Бернал). Элементарные основы элементарного (первичного) эволюционного явления раскрыла синтетическая теория эволюции (СТЭ) или популяционная генетика.

Прогресс современных биологических знаний охватывает все основные системно-структурные уровни живого (от атомно-молекулярного до космического) и все исторические этапы его происхождения и развития, включая возникновения человека. Как известно, ни КТЭ, ни даже СТЭ такой полнотой не обладают. Поэтому сложившуюся СТЭ можно считать синтетической лишь в узком (генетико-популяционном) смысле слова, хотя она, по-видимому, является наиболее зрелой среди ныне существующих теорий в биологии и действительно представляет новый этап в развитии эволюционной теории. Современная синтетическая теория эволюции в широком смысле слова возможна лишь на основе синтеза всех ныне складывающихся «частных» теорий об этапах и уровнях развития живого. Современное эволюционное учение (СЭУ), представляющее еще неинтегрированную совокупность этих теорий, постепенно должно перерасти в современную синтетическую теорию в широком смысле слова. Выяснение логико-методологических тенденций возможности такого перерастания — актуальная задача философского исследования.

Історичні тенденції становлення науково-атеїстичного світогляду

О. С. ОНИЩЕНКО

Соціальний і науковий прогрес сучасної епохи формує в масовій свідомості новий історичний тип світогляду — світогляд науковий. Однією з найважливіших його рис є те, що в ньому наукові знання стають переконаннями, і це дає можливість правильно визначити практичну орієнтацію людини, її поведінку, ставлення до навколишньої дійсності, мету і смисл життя та діяльності, способи боротьби за розв'язання поставлених завдань. Перетворюючись на провідний елемент світогляду, наукові знання раціоналізують світосприйняття, витісняють із свідомості всілякі ілюзорні погляди і уявлення, забобони і передсуди.

Раціонально-логічне мислення є основним способом освоєння дійсності у науковому світогляді. Тому його фундамент складають ідеї і погляди наукової, діалектико-матеріалістичної філософії, хоча система світогляду обіймає не тільки філософські, але й конкретно-наукові, політичні, моральні та естетичні погляди, принципи і переконання. Світогляд являє собою гранично узагальнений, упорядкований підхід до навколишнього світу, своєрідну контурну схему світу і місця в ньому людини, він виконує роль призми, через яку сприймаються і переломлюються всі зовнішні дії¹. Відтак саме філософії, яка дає теоретичне осмислення об'єктивної дійсності і суб'єктивного світу людини, належить у науковому світогляді провідна роль. Вона об'єднує наявні у світогляді елементи інших форм суспільної свідомості в єдину цілісну систему. «Світогляд, — пише О. Г. Спіркін, — є певна концепція світу і концепція людини, знання того й іншого, яке має смисл соціальної, моральної, естетичної, теоретичної орієнтації у зовнішньому світі і у внутрішньому світі людини»². У науковому світогляді всі ці види орієнтації ґрунтуються на раціонально-логічному мисленні.

Саме такий, послідовно раціонально-логічний характер мислення якісно відрізняє науковий світогляд від усіх інших типів світогляду. Історія світогляду розпочинається з міфології. Міф, за визначенням Ф. Х. Кессіди, «особливий вид світовідчуття, специфічне, образне, чуттєве, синкретичне уявлення про явища природи і суспільного життя, найстаріша форма суспільної свідомості»³. Будучи синкретичною, міфосвідомість поєднувала в собі ілюзію, віру і знання, суттю її є, за словами К. Маркса, «несвідомо-художня переробка природи (тут під природою розуміється все предметне, отже і суспільство)»⁴. Через це міфологічна свідомість не могла служити надійним джерелом пізнання світу, хоча в ній, як підкреслює Ф. Х. Кессіда, «і відбилися первісні наукоподібні (донаукові) знання, філософські уявлення та історичні відомості»⁵.

¹ Див.: А. Г. Спіркін. Сознание и самосознание. М., 1972, стор. 267—270.

² Там же, стор. 270.

³ Ф. Х. Кессіди. От мифа к логосу. Становление греческой философии. М., 1972, стор. 417.

⁴ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, стор. 693.

⁵ Ф. Х. Кессіди. От мифа к логосу, стор. 42.

Взагалі, у міфосвідомості теоретико-пізнавальна сторона не була головною. У ній чуттєво-емоціональні компоненти переважали над інтелектуально-пізнавальними, і тому її основна функція була інтеграторською. Вона служила передусім об'єднанню первісного колективу в єдине ціле шляхом санкціонування певних норм мислення і поведінки.

Але світогляд людини за своєю специфікою завжди є суспільною формою її самосвідомості, способом її самовизначення у світі⁶. Звичайно, свідомість і самосвідомість людини розвивається разом з розвитком суспільства і в гносеологічному механізмі цього процесу беруть участь як чуттєво-образне так і понятійно-логічне відображення. У першому, з погляду історії, міфологічному світогляді переважають чуттєвий образ і чуттєве бачення, бо міфосвідомість відобразила той стан людини, коли вона ще не усвідомлювала протилежності духу і матерії. Виділившись із природи, вона не виділяла себе з неї теоретично, а уособлювала і одухотворяла природу. «Теоретично не виділяючи себе з природи, людина, — пише В. І. Шинкарук, — не відокремлювала і суспільного від природного, мислила природне категоріями суспільного (категоріями родо-племінних зв'язків). Тому в міфологічному світогляді взаємозв'язки між природними явищами в їх відношенні до людини відображались безпосередньо через суспільні родо-племінні відносини. Формою цього відображення і був міф»⁷.

Корінні зміни у суспільному бутті, спричинені розкладом первісного ладу з його родо-племінними зв'язками і відносинами і становленням класово-антагоністичного суспільства, суттєво вплинули на зміну самосвідомості людини, що і привело кінець кінцем до формування в масовій свідомості релігійного типу світогляду. Хоча у первісній свідомості міфічна вигадка і релігійна віра переплітаються, все ж міфологічний і релігійний світогляди — різні, відмінні історичні типи світогляду. Якщо у міфологічній свідомості реальне і фантастичне, матеріальне й ідеальне, природне і надприродне, віра і знання не відокремлюються, то в розвинутому релігійному світогляді вони не тільки відрізняються, але й протиставляються. У цьому протиставленні духа і природи, ідеального і матеріального і полягає корінна гносеологічна відмінність релігійного типу світогляду від міфологічного. Тому можна погодитися з Ф. Х. Кессіді, що «міф сам по собі не релігійний: міф є уявлення, образ, переказ і слово, а не релігійне вірування»⁸. У релігійному світогляді, як зазначає В. І. Шинкарук, відбулось остаточне виділення людини з природи — уже не тільки практичне, але і «теоретичне», у самосвідомості⁹.

Є суттєва відмінність між міфологічним і релігійним світоглядами і щодо їхнього соціального змісту. Міфологія відбивала колективістську родо-племінну свідомість. Міфологічна картина світу і людини зв'язувала індивід з колективом і природою нерозривними узами. Боги, демони і герої також не були протиставлені людині. Релігійний світогляд, спотворено відображаючи класово полярну диференціацію суспільства, уже відбиває індивідуалістичну і класову свідомість і служить її джерелом. Причому, як форма ідеології, релігія виражає і захищає інтереси експлуататорських класів.

Як і в міфа, в релігії також пізнавально-теоретична функція не є основною. Але якщо у міфа основною функцією була соціально-інте-

⁶ Див.: В. І. Шинкарук. Марксистсько-ленінська філософія і світогляд. «Філософська думка», 1969, № 1, стор. 10.

⁷ Там же.

⁸ Ф. Х. Кессіді. От мифа к логосу, стор. 52.

⁹ Див.: «Філософська думка», 1969, № 1, стор. 10.

граторська, то для релігії такою функцією є ілюзорно-компенсаторська. «У будь-якій соціальній системі,— відзначає Д. М. Угринович,— в різних історичних умовах релігія завжди виконувала і виконує роль особливого (ілюзорного) компенсатора людської слабкості, безсилля. При цьому мається на увазі не індивідуальна людська слабкість, а слабкість соціальна, слабкість людства, яке ще не зуміло практично оволодіти природними і соціальними силами»¹⁰. Соціальні функції релігії такі, що вона не може бути реалістичним світоглядом, тобто дати таку систему поглядів, принципів і переконань, яка правильно спрямує пізнавальну і практичну діяльність людини. За своєю суттю релігія є ніщо інше як фантастичне відображення у головах людей тих зовнішніх сил, які панують над ними в їхньому повсякденному житті, відображення, в якому земні сили набирають форми неземних. Тому релігія являє собою фантастично-ілюзорну суспільну самосвідомість людини, спотворений тип світогляду, в якому картина світу і людини перевернена.

Проте пізнавальна і трудова діяльність вимагають від людини адекватного відображення дійсності і створення на цій основі вірної картини світу. Вироблення наукового світогляду є тому об'єктивною необхідністю. До нього в цілому і ведуть історичні тенденції розвитку суспільної свідомості. Зародки наукових знань наявні вже в первісній свідомості, і прогрес пізнання зростає разом з розвитком цивілізації. У нинішній час людство нагромадило величезні наукові знання про природу і самого себе. Але для того, щоб наукові знання визначали історичний тип світогляду, потрібні відповідні соціальні умови. Лише соціалістична революція і соціалістичні перетворення у сфері суспільних відносин створюють усі необхідні умови для формування масового світогляду на науковій основі. Саме таким світоглядом є світогляд комуністичний. Звичайно, комуністичний світогляд виникає в досоціалістичну епоху. Ще за капіталізму ідеологи пролетаріату, науково узагальнюючи розвиток пізнання і соціальної практики мас, створюють діалектико-матеріалістичний погляд на світ і місце в ньому людини. Під впливом класової боротьби в авангарду робітничого класу формується науковий світогляд.

Але оскільки суспільне буття визначає суспільну свідомість, то її генезис, зміст і зміни будь-якого історичного типу світогляду врешті решт визначаються змінами у змісті соціального буття. І для утвердження в масовій свідомості того чи того типу світогляду потрібне передусім утвердження відповідного типу суспільного буття. Останнє, впливаючи на свідомість загалом, спричиняє зміни і на її найвищому рівні, котрим і є світогляд. Соціалістичне суспільне буття, яке позбулося експлуататорських відносин, протиставлення індивідуума суспільству, в якому створена морально-політична єдність і гармонійне поєднання суспільних і особистих інтересів, визначає таку суспільну самосвідомість людини, котра вільна від спотвореного відображення дійсності. Утверджується тип світогляду, в якому загальна картина світу і людини виходить з даних всього комплексу наук. Якщо міфологічний і релігійний світогляди при зіставленні їхніх ідей, поглядів і уявлень з дійсністю виявлялись фантастично-спотвореним, ілюзорним її усвідомленням, то науковий світогляд в цілому виходить з її адекватного відображення. У цьому його корінна гносеологічна відмінність від усіх інших історичних типів світогляду.

¹⁰ Д. М. Угринович. Введение в теоретическое религиоведение. М., 1973, стор. 99.

Специфічною якісною характеристикою наукового світогляду порівняно з його попередніми історичними типами — міфологічним і релігійним — є те, що він принципово змінює своє ставлення до людини. Міфологічний і релігійний світогляди ставлять людину у залежність від якихось надприродних і надлюдських сил і цим обмежують її втручання в соціальну і природну дійсність, орієнтують її діяльність не на пізнання і перетворення світу згідно із своїми потребами, а на завоювання благосхильності надприродної сили. Науковий світогляд, виходячи з адекватного відображення реального світу, з цілковитою підставою бачить тільки в самій людині творця своєї долі, суб'єкта історії. Принцип, погляди, переконання, що випливають з наукового світогляду, орієнтують на активне, творче ставлення до дійсності, покладають на суспільство та індивіда відповідальність за стан справ у суспільстві і в особистому житті.

Це вносить істотні зміни і в розуміння відносин «людина — природа», «індивід — суспільство». Міфологічний світогляд вбачав надприродне, поряд з людиною, і в них самих. Релігія йде ще далі. Вона ставить надприродне над людиною, суспільством і природою, і вважає його роль визначальною. Наука неспростовно довела принципову неможливість існування будь-чого поза світом і над ним, і цим переконливо показала, що відносини людини до навколишньої природи і соціальної дійсності не мають надприродного опосередкування. Природне і соціальне середовище розглядається в науковій картині світу як поле матеріальної і духовної діяльності людини і тільки її одної. Такий підхід до пояснення навколишньої дійсності формує і принципово відмінну спрямованість соціальної практики, завданням якої є пізнання і підкорення природних і суспільних сил та здійснення на цій основі наукового управління процесами матеріального і духовного життя. Прогрес пізнання створив, отже, наукову основу для формування в масовій свідомості нового історичного типу світогляду, що ґрунтується на адекватному відображенні дійсності. За цих умов всілякі ілюзорні форми свідомості, в тому числі і релігія, позбавляються живильного джерела.

З іншого боку, до цього ж веде і зростаюча соціальна активність мас, викликане нею розширення соціальних зв'язків особи. Постійне ускладнення і вдосконалення виробничого процесу, безпосереднім виконавцем якого є трудящі маси, включає у сферу їхнього пізнання і усвідомлення дедалі більше коло предметів, процесів, явищ, розкриває перед людьми їхню природну сутність і зумовленість. Отож, у поглядах на природу в масовій свідомості чимдалі менше місця залишається для ілюзій надприродного. Практична участь трудящих мас у зміні одних соціальних порядків і у формуванні інших виявляє можливості підкорення і розумного використання дії суспільних сил, переконує у безпідставності тверджень про надприродну зумовленість суспільних процесів. Відтак соціальний прогрес у поєднанні з прогресом науковим руйнує традиційні історичні типи світогляду і формує новий тип — науковий. У різних соціальних системах ці фактори, безумовно, діють з неоднаковою силою і, відповідно, процес зміни типів масової свідомості проходить неоднаково.

У докласовому, первісно-общинному суспільстві масовим світоглядом є світогляд міфологічний, у класово-антагоністичних суспільствах — релігійний, а в соціалістичному суспільстві, яке усуває класові антагонізми і веде до створення соціальної однорідності суспільства, найпоширенішим світоглядом стає світогляд науковий, який принципово заперечує можливість надприродного і через це є за своєю суттю атеїстичним. Це, звичайно, деякою мірою спрощена схема. У

ній виділені найпоширеніші в ту чи ту епоху типи світогляду. Безперечно, у зазначених суспільно-економічних формаціях названі типи світогляду не є єдиними. Вони є тільки превалюючими. Адже в кожному епоху поряд з панівним типом світогляду існують також елементи минулого і майбутнього типів світогляду. У первісному суспільстві, за панування міфології, зберігались елементи і доміфологічної свідомості, яка була безпосередньо вплетена в матеріальну дійсність і не знала ідеї надприродного, а також елементи релігії, що народжувалась, й елементи реалістичних знань, добутих у процесі життєвого досвіду. У класово-антагоністичних суспільствах поряд з релігією зберігаються елементи міфосвідомості, а з розвитком цивілізації чимдалі більшого значення набирають наукові знання. За соціалізму протягом якогось часу певна частина населення не звільнилася ще від релігійних забобів. Однак панівне становище у суспільній свідомості вже посідає наука. Соціалізм створює небувалі в історії соціальні умови для становлення наукового світогляду в масовій свідомості. Тому СРСР — перша країна розвинутого соціалізму — увійшов в історію і як перша країна масового атеїзму.

Релігія — соціально-історичне явище. Вона виникає й існує лише на певному, історично обмеженому етапі розвитку людства. За сучасної доби вона з необхідністю породжується тільки умовами експлуататорських соціальних відносин, які пригнічують, сковують людину. Як уже зазначалося, релігія є лише фантастичним відображенням у свідомості людей тих зовнішніх сил, що панують над ними в їхньому повсякденному житті. Соціалізм ліквідував експлуататорські соціальні відносини і усунув ті форми соціального буття, які неминуче породжують релігійне відображення. Наш час є часом переходу до соціалізму чимдалі нових і нових народів, саме тому він становить добу формування у всесвітньо-історичному масштабі тих форм соціального буття, які не породжують релігійного спотворення дійсності і не потребують його для свого пояснення. Отож, епоха утвердження принципово нового типу соціального буття є водночас і епохою формування нового історичного типу масового світогляду, яким є науковий світогляд.

Міфологічний світогляд як фантастичне відображення дійсності з гносеологічного боку споріднений зі світоглядом релігійним, хоча, звичайно, між цими типами світогляду існує і певна відмінність, про що йшлося вище. Але водночас їх об'єднують уявлення про надприродне. Міфологічний світогляд передував релігійному і послужив одним з джерел його формування. Міфологічне уявлення про надприродне мало зародки релігії, які потім розвинулись у цілісний світогляд. Заступивши у масовій свідомості міфологію, релігія не відкинула, а асимілювала її, зробила міф одним з основних своїх елементів. Міф продовжував існувати в релігії і поряд з нею. Зовсім інше ставлення наукового світогляду до світогляду релігійного. Міфологія і релігія були сумісні, остільки їм притаманне фантастичне пояснення світу, тимчасом науковий світогляд докорінно протилежний релігійному, як протилежні вигадка і дійсність. Релігія не може не тільки поєднатися з цим типом світогляду, а й мирно співіснувати з ним. У науковому світогляді не залишається місця для віри в надприродне. Утвердження наукових поглядів у масовій свідомості посилює загальну кризу релігії, розклад релігійної свідомості, занепад усіх форм релігійності. За умов життя, які складаються за соціалізму, релігія уже не може виконувати функції масового світогляду. Із сфери суспільної свідомості вона переходить у сферу індивідуальної свідомості окремих людей, перетворюється на поступово відмираючий пережиток, руйнується як цілісна система.

Отож, робиться очевидним, що релігія як форма суспільної свідомості уже вичерпала всі можливості для свого дальшого розвитку. Давно закінчилась і еволюція основних конкретно-історичних типів релігійного світогляду. Типізація релігійних світоглядів — складна справа, бо кожен з них не є чимсь однорідним, а являє собою синкретичне переплетіння елементів різних типів і форм. У найбільш розвинутих релігійних системах, як наприклад монотеїстичні, зберігаються елементи первісних тотемістичних, фетишистичних і анімістичних вірувань. Останні, у свою чергу, мали зародки абстрактних уявлень про божество, з яких розвинувся згодом монотеїзм. Але за характером уявлень про надприродне, ідея якого є визначальним елементом будь-якої релігії, можна виділити два основні типи релігійного світогляду — теїстичний (релігія особистого бога) і негеїстичний (релігія безособового бога). Кожен з цих типів також має низку різновидів. Нетеїстичний тип релігійного світогляду бере початок від первісних релігійних вірувань і дістає вираження в тотемізмі, фетишизмі, анімізмі (особливо ранньому), а також в багатьох сучасних невіресповідних формах релігійної містики. Характерним для нього є приписування надприродних властивостей, здібностей, відносин конкретним людям, тваринам, рослинам, речам, явищам. В основі теїстичного типу релігійного світогляду лежить уявлення про існування надприродної істоти, яка протистоїть природі і людині, створює все існуюче і управляє ним. На відміну від останнього, для нетеїстичних форм релігійного світогляду ідеї креаціонізму і супранатуралізму здебільшого не характерні. Надприродне тут найчастіше міститься у природному, не створює світ, а лише фантастичним чином впливає на хід тих чи тих його явищ. Слід зазначити, що під впливом соціального життя та розвитку науки теїзм певною мірою еволюціонував. Конкретними етапами цієї еволюції були політеїзм, генотеїзм (національний монотеїзм), універсальний монотеїзм. Своєрідним вираженням теїзму є також релігійний дуалізм, пантеїзм, деїзм. Пантеїзм і деїзм, крім того, мають і тенденції, які виводять їх за межі теїстичних форм релігійного світогляду.

Однак нині настав такий історичний період, коли релігія як система і тип світогляду вичерпала внутрішні можливості свого розвитку. Перед лицем соціального і наукового прогресу обидва історичні типи релігійного світогляду зазнають занепаду і руйнації. Звичайно, цей процес відбувається не прямолінійно і не скрізь однаково. Суттєва різниця у темпах секуляризації залежить від того, в якій соціальній світовій системі — соціалістичній чи капіталістичній — вона відбувається. За умов соціалізму, коли відсутні експлуататорські класи, зацікавлені у підтримці і збереженні релігії як ідеологічного інструменту свого панування, релігія перетворюється на пережиток і поступово відмирає. У капіталістичному світі процес секуляризації гальмується справами панівних класів гальванізувати релігію, зміцнити позиції релігійних організацій, всілякими засобами нав'язати масам антинауковий світогляд.

І все ж занепад релігії помітний у всьому світі. Але оцінка цього процесу, природно, не однозначна. У богословській думці дискутується питання: зникає при цьому релігія взагалі чи відмирають лише її традиційні форми і нова релігія тільки народжується. Щодо питання про можливість виникнення нової релігії найчастіше висловлюється два припущення: вона нібито може виникнути або шляхом інтеграції наявних релігій, або шляхом синкретизації існуючих уявлень про бога. У першому випадку нова релігія мислиться як конгломеративне об'єднання, в середині якого співіснуюватимуть попередні релігії, так само як

у сучасних світових релігіях співіснують їхні різні течії. У другому — передбачається, що на основі існуючих ідей бога виникне якісно нова його ідея і на цій основі сформується якісно нова релігія.

Звичайно, нові релігії ніколи не виникали на голому місці, їхній ґрунт становили попередні релігійні уявлення. Але це відбувалося не внаслідок механічного злиття старих вірувань, а на основі видозміни або виникнення нових уявлень про надприродне. У новому уявленні про божество нерідко синкретизувались і старі уявлення. Водночас нова релігія долучала до поняття бога щось своє, а загальний процес розвитку цього поняття рухався від конкретно-чуттєвого до фантастично-абстрактного. У наш час малоімовірно виникнення якісно нової релігії, відмінної од відомих історичних типів, з допомогою інтеграції церков чи синкретизації існуючих ідей бога, так само не має ґрунту виникнення цілком нових уявлень про божество. Оскільки релігія — фантастично спотворене, ілюзорне відображення дійсності, поява такої форми свідомості була можливою тільки на конкретному історичному щаблі розвитку людського пізнання, коли людство було ще безсиле перед законами природи і суспільства, не могло адекватно відобразити у свідомості об'єктивну дійсність.

Отже, на сучасному етапі розвитку людства прогрес пізнання і практики досяг такого рівня, коли виникненню якоїсь нової форми суспільної свідомості, в якій людина, природа і суспільство відображались би у неправильному фантастично спотвореному вигляді, тобто якогось цілком нового типу релігійного світогляду, протистоять могутні фактори секуляризації. Це, звичайно, не означає, що неможливе відтворення або видозміна існуючих форм релігійної свідомості. Але вся сума знань, що нагромаджуються у поступальному розвитку пізнання, з необхідністю веде до витіснення з масової свідомості релігійного типу світогляду. У гносеологічному арсеналі релігії уже немає можливостей для створення її нових типів. Усі нові течії і напрями, які виникли після сформування так званих світових релігій, мають однотипний характер об'єктивного ідеалізму і загалом не виходять за гносеологічні рамки монотеїзму. Нині натрапляємо лише на спроби богословів і віруючих поєднати універсальний монотеїзм з дуалізмом, деїзмом і пантеїзмом. Мішана теїстично-дуалістично-деїстично-пантеїстична картина світу, в якій пантеїзм посідає чільне місце, становить тільки перехідний етап до атеїстичного світорозуміння.

Водночас, внаслідок внутрішнього розпаду традиційних форм релігії, виникають і виникатимуть різні модерністські, побудовані на спробах синтезу науки і релігії, матеріалізму та ідеалізму, форми релігійних вірувань. «Ще можуть бути і будуть,— відзначав свого часу Г. В. Плеханов,— ймовірно, пережитки, які породять половинчаті, напівматеріалістичні, напівспірітуалістичні концепції світу»¹¹. Такий характер мають нині, наприклад, різні богобудівничі концепції. Крім того, через неоднозначність процесу переходу від релігійного до наукового типу світогляду можуть виникати і в капіталістичному світі уже виникають різні світські форми ілюзорної свідомості, які інколи служать проміжними ланками між релігією і атеїзмом.

Слід також зазначити, що теологічні спроби знайти вихід із кризи релігійної свідомості породжують різні богошукацькі концепції, які претендують на створення «нових» моделей релігії. Сучасне богошукування багатоліке, але найпоширеніші його варіанти ґрунтуються

¹¹ Г. В. Плеханов. Избранные философские произведения, т. III, М., 1957, стор. 105.

або на надто вузькому, або на розширювальному тлумаченні релігії. Концепції, які виходять з вузького тлумачення релігії, намагаються звести її до інтимної сфери особи. Бог переноситься з надприродної, надсвітової сфери у сферу людських почуттів і переживань. На противагу теїстичним концепціям, поняття бога суб'єктивізується, проголошується змістом внутрішнього світу людини, її моральних принципів.

Звичайно, таке десупранатуралізоване, деантропоморфізоване і деперсоналізоване тлумачення поняття бога робить це поняття менш вразливим для традиційної критики ідеї бога, де заперечувалась можливість його існування як понадсвітової особи. Це може живити ілюзію вічного укорінення релігії в інтимній сфері людини. Однак від такого тлумачення образ бога не стає більш переконливим і менш уразливим для наукової критики взагалі. Зображення бога як сутності людини таке ж безпідставне, як і зображення його супранатуралістичною особою. Сутність людини, як переконливо доведено марксизмом-ленінізмом, не є якимсь абстрактом, чимсь трансцендентним, а становить врешті решт сукупність суспільних відносин. Суспільні відносини, в свою чергу, складаються об'єктивно на основі матеріальної практики людей і не криють у собі нічого надприродного, божественного. Людські почуття детермінуються кінцем кінцем реальними соціальними чи ідеологічними чинниками. Тому у внутрішньому світі людини, в її почуттях і переживаннях немає місця нічому надприродному. Людські почуття, де богошукачі намагаються відкрити «нового» бога, таке ж для нього ненадійне місце, як і «потойбічний» світ, куди одсилають його теїстичні концепції.

Але справа не тільки в цьому. Обоження людських почуттів може бути основою теологічних концепцій, але не основою релігії. Релігія, яка зведена до одного почуття, по суті перестає бути релігією, бо остання становить комплексне явище, що неодмінно вбирає три головні елементи — уявлення про надприродне, викликані цими уявленнями почуття і відповідні культові дії. Жоден з цих елементів сам по собі не може виконувати функцію релігії. І спроби сучасних богошукачів створити нову релігію на ґрунті обоження почуттів — це не тільки розрив з традиційним християнством, але і спроби вкласти в поняття релігії невластивий цьому поняттю зміст. Звідси може випливати тенденція до виникнення нових варіантів теології, напіврелігійних і світських варіантів ілюзорної свідомості, але не нової релігії. Хоча релігійні почуття і консервативніші, ніж релігійні ідеї, однак існування цих почуттів пов'язане з наявністю у свідомості людини релігійних уявлень і вони так чи так мають поділити долю цих ідей. Г. В. Плеханов писав про релігійне почуття, що воно зникає разом з розкладом релігійної ідеї. «Прогрес людства, — підкреслював він, — несе з собою смертний вирок і релігійній ідеї і релігійному почуттю»¹².

Поміж сучасних богошукачів популярні спроби розширювального тлумачення релігії, які проголошуються новими моделями релігії. Це, приміром, намагання надати ідеї бога і релігії загалом раціоналістичного змісту, широкого соціального звучання, зобразити богошукання як шлях і спосіб розв'язання злободенних соціальних проблем сучасності, поєднати релігійну активність з активністю соціальною, з боротьбою трудящих за ліквідацію всіх форм соціального зла. Такі ідеї і спроби характерні для «християнського комунізму», «теології революції», «теології надії», «теології смерті бога», «безрелігійного християнства», «лівого католицизму» тощо. У прагненні соціалізації і раціо-

¹² Г. В. Плеханов. Избранные философские произведения, т. III, стор. 105.

налізації релігії відбилися настрої сучасних віруючих, які здебільшого не поділяють ідеології пасивності, орієнтації на внутрішній інтимний або зовнішній «потойбічний» світ, а волюють брати активну участь у боротьбі за перебудову і вдосконалення форм соціального життя. Сучасні богошукачі і намагаються зобразити релігію як ідеологію такої боротьби, видати її за носія соціального прогресу. Отож, відповідно коригуються віровчення, переглядаються і видозмінюються, аж до вилучення за межі традиційних повчань даного віросповідання, основоположні релігійні ідеї — бога, приречення, смислу і цінності життя, призначення і ролі церкви, «царства небесного» та ін.

Найрадикальніші із сучасних богошукачів, і поготів, закликають до корінної реформації християнського віровчення. Англіканський єпископ Джон Робінсон, наприклад, закликає до нового обґрунтування релігії, переосмислення її основоположних понять. На його думку, потрібна така їх переробка, «у процесі якої в переплавку треба пустити найфундаментальніші категорії нашої теології — категорії бога, надприродного і самої релігії»¹³. Основне в його концепції — відмова від традиційної християнської (і теїстичної загалом) ідеї супранатуралістичного бога. Його вихідна теза — що над світом і поза ним не існує жодного бога¹⁴.

Слід зазначити, що відхід від супранатуралізму і антропоморфізму у тлумаченні бога є однією з основних тенденцій у спробах сконструювати нові моделі релігії. Бог тут зводиться до безликого, соціального, морального, психічного та ін. активного начала. Щоб зобразити релігію як ідеологію соціальної дії, а це створювало б видимість її живучості, один з проповідників «теології надії» Юрген Мольтманн навіть закликає до «революції в богослов'ї». На свій кшталт перекожуючи одинадцяті тезу К. Маркса про Фейербаха, де сказано, що філософи лише по-різному пояснювали світ, а справа полягає в тому, щоб його змінити, він пише: «Для теології мова йде не про те, щоб світ, історію і людину тільки по-різному тлумачити, а щоб у чеканні божественних змін їх змінити»¹⁵. Релігія, на його думку, і повинна стати ідеологією таких змін світу і людини, тобто ідеологією соціальної дії.

Але за такого підходу поняття релігії стає по суті безмежним. Релігійне безпідставно ідентифікується з соціальним, релігія отожднюється з загальнозначущими моральними і культурними цінностями, з регулятивними, інтегруючими та ін. соціальними механізмами. Усе зображується так, начебто основою релігійного світогляду є ідея соціального, а не надприродного. Однак у такому разі релігія перестає бути тим, чим вона є насправді — специфічною формою суспільної свідомості, в якій реальний світ відображається спотворено. Та чи та система світогляду залишається релігійною доти, поки вона виходить з ідеї первинності надприродного щодо всього іншого. Тому спроби теологів-модерністів, богошукачів і філософських апологетів релігії з числа ідеалістів з допомогою розширення поняття релігії привіряти її до всякого світогляду, духовності взагалі є неправомірними. До релігії належать тільки ті погляди, уявлення, ідеї, які ґрунтуються на вірі у примат надприродного.

Отже, богослови-модерністи, намагаючись врятувати релігійну ідею, розчиняють релігійне у соціальному, припасовують надприродне до людського. На цій основі мислиться оновлення релігії, аж до ви-

¹³ J. Robinson. Gott ist anders. München, 1964, S. 7.

¹⁴ Ibid., S. 21.

¹⁵ J. Moltmann. Theologie der Hoffnung. München, 1965, S. 74.

никнення нових конфесій. Західнонімецький теолог Губертус Гальбфас, скажімо, виступає за створення «нової конфесії», до якої слід залучити як християн усіх церков, так і атеїстів¹⁶. «Не культ чи система догм, — пише він, — мають для загальної віри нормативне значення, а примат людського. І всі, хто ввійде у проголошену ним «нову конфесію», будуть нібито одностайні «у вірі в цей примат»¹⁷.

Слід відзначити, що спроби побудувати загальнозначущий світогляд на вірі у примат людського виходять за межі релігії, в тому числі і християнства, бо всяка релігія ґрунтується, як уже було сказано, на вірі в примат надприродного. Однак криза ідеї надприродного змушує шукати нових способів її обґрунтування, нових, сказати б, варіантів релігії без надприродного, без бога — «безрелігійного християнства». Дехто з-поміж сучасних богошукачів серйозно намагається довести безрелігійний характер християнства. Західнонімецький теолог Курт Люті, наприклад, розглядаючи питання, чи є християнство релігією, робить такий висновок: «На мій погляд, велич християнської віри полягає в тому, що вона дає можливість і намагається сформулювати своє «ні» світові релігії»¹⁸. Натрапляємо й на парадоксальні твердження: «Тільки атеїст може бути хорошим християнином»¹⁹. А вже згадуваний Юрген Мольтманн додержується протилежної думки: «Тільки християнин може бути хорошим атеїстом»²⁰.

І це не тільки гра слів. Богослови-модерністи роблять спробу обґрунтувати тезу, що атеїзм нібито спростовує не релігію взагалі, а тільки спотворений образ бога, ідолослужіння, і тому він відіграє «очищувальну» роль для християнства, допомагає виявити його справжню суть, яка, мовляв, не в «релігії потойбічного», а в «поцейбічній» турботі про благо людини. Вони воліли б запевнити, начебто процес секуляризації руйнує лише традиційні форми вияву релігійності, а не саму релігію. «Секуляризований світ і релігія, — пише, наприклад, Зігфрід фон Кортцфляйш, — не є протилежностями, що виключають одна одну»²¹. І шукачі нової релігії «знаходять» нові форми її вираження, або цілком секуляризовані, аж до атеїстичних, або ж цілком містифіковані, аж до сучасно ірраціоналістичних. Певна річ, і те й те певною мірою живить видимість, що релігія нібито соціально недетермінована і суть її не залежить від конкретно-історичних змін, що вона з плином часу лише змінює форму вираження.

Звичайно, під впливом змін в умовах життя релігія змінює форми свого вираження. У буржуазному суспільстві помітні тенденції до виникнення нових соціальних форм релігії, що не збігаються з традиційними конфесіями²². Зустрічаються також пошуки позацерковних форм релігійних вірувань. Суть цих пошуків влучно висловив нідерландський соціолог П. Вріхоф: «Ми шукаємо релігії, яка згідно з попередніми уявленнями, не є релігією»²³. Справді, позацерковні форми релігійності можуть розширюватись внаслідок того, що частина віруючих, пориваючи з релігійними організаціями, ще не переходить цілком на безрелігійні позиції. Це може служити і причиною виникнення нових течій всередині існуючих конфесій або релігійних напрямів міжконфесіо-

¹⁶ Див.: "Stern", 1970, Heft N 27, S. 113.

¹⁷ Ibid., S. 117.

¹⁸ "Wort und Wahrheit", 1969, Heft N 2, S. 111.

¹⁹ Див.: "Ernst Bloch. Religion im Erbe. München und Hamburg, 1967, S. 17.

²⁰ Ibid.

²¹ S. von Kortzfleisch. Religion im Säkularismus. Stuttgart—Berlin, 1967, S. 10.

²² Див.: Д. М. Угрюнович. Введение в теоретическое религиоведение, стор. 160.

²³ Цит. за зазнач. працею, стор. 173.

нального характеру. Можливі синкретичні форми, де переплітаються релігійні і світські ілюзії. Однак, відмітною ознакою нових соціальних форм релігії, що з'являються нині, є те, що вони не становлять якогось якісно нового історичного типу релігії, а являють собою лише різновиди існуючих теїстичних або нетеїстичних типів релігії, або ж мішанину тих чи тих з світськими формами ілюзорної свідомості. Можна зробити висновок, що нові форми релігії не містять у собі якісно нової ідеї надприродного. Те, що є в них справді новим, виходить за межі власне релігії. І це є ще одним свідченням розкладу релігійної свідомості. До того ж, поява, внаслідок розкладу релігійної свідомості, нових форм вираження релігійності аж ніяк не заперечує загальної тенденції розвитку суспільної свідомості, що полягає у прогресуючому занепаді релігійного типу свідомості і встановленні в масовій свідомості безрелігійного типу мислення. Розклад релігійної ідеї, як слушно підкреслював Г. В. Плеханов, є «природним кінцем її еволюції»²⁴. Еволюція історичних типів світогляду, що довела закономірність зміни міфології релігією, свідчить також про закономірність зміни релігійного типу світогляду науковим.

* * *

Эволюция исторических типов мировоззрения представляет собой последовательную и закономерную смену мифологического мировоззрения религиозным, а религиозного — научным.

Мифологическое мировоззрение, будучи фантастическим отражением действительности, в гносеологическом отношении родственно религиозному и генетически предшествует ему. Заменяя мифологию в массовом сознании, религия не отбросила, а ассимилировала ее. Научное мировоззрение противоположно религиозному, как адекватное отражение действительности — отражению иллюзорному. Религия не может ни соединиться с этим типом мировоззрения, ни превзойти его, ни продолжать независимое существование. В условиях широкого распространения научного мировоззрения она утрачивает свои прежние функции массового мировоззрения и разрушается как целостная система общественного сознания. В различных социальных системах этот процесс, естественно, происходит не одинаково.

Со времени своего возникновения религия прошла сложную эволюцию и уже исчерпала все свои внутренние возможности для дальнейшего развития. Уже после появления универсального монотеизма процесс новообразования типов религиозного мировоззрения окончился. В наше время существуют лишь попытки соединить универсальный монотеизм с дуализмом, деизмом и пантеизмом. Смешанная теистически-дуалистически-деистически-пантеистическая картина мира, в которой пантеизм занимает главенствующее место, представляет собой лишь переходной этап к атеистическому мировоззрению. Эволюция исторических типов мировоззрения, показавшая закономерность смены мифологии религией, свидетельствует также о закономерности смены религиозного типа мировоззрения научным.

²⁴ Г. В. Плеханов. Избранные философские произведения, т. III. М., 1957, стор. 104.

Соціальний зміст апологетики іудаїзму

Т. К. КИЧКО, І. І. МИГОВИЧ

На XXIV з'їзді КПРС підкреслювалось, що сучасний капіталізм знає загальної кризи, що поглиблюється. За цих умов буржуазія і її розгалужений пропагандистський апарат всіляко прагнуть пристосовуватись до мінливого світу, шукають нових шляхів і методів духовного гноблення трудящих, намагаються протидіяти ідеям соціалізму і комунізму, які оволодівають свідомістю мільйонів і мільйонів людей. Поряд з лобовими атаками на марксизм-ленінізм і комуністичний світогляд апологети капіталізму дедалі частіше застосовують замасковані форми й прийоми боротьби, продукують і поширюють реакційні соціальні доктрини, ідеологічні міфи, покликані компенсувати брак позитивної програми суспільного розвитку.

Ця тенденція в галузі філософії породжує численні ідеалістичні школи і течії, що пропагують релігію, проповідують соціальний песимізм та індивідуалізм. Чимало буржуазних ідеологів намагаються видати релігію за вічний і незмінний супутник людства, вважають релігійну віру умовою соціально-психологічної стабільності особи і суспільства, джерелом духовного розвитку людей. Такі теорії мають на меті «оживити релігію, підняти попит на релігію, вигадати релігію, прищепити народові або по-новому зміцнити в народі релігію»¹.

В даному разі мова піде про іудаїзм як систему релігійних поглядів, догматів, культу і віровчення.

Слід зауважити, що більшість єврейського населення СРСР вихована в науково-матеріалістичному дусі. Так, поміж громадян єврейського походження в нашій країні віруючі становлять лише 5—7 процентів². Процес секуляризації активно відбувається також і в капіталістичних країнах. У США, наприклад, за даними обстеження інституту Геллапа, тільки 40 процентів описаних євреїв країни заявили про свою належність до іудаїзму. Навіть у сучасному Ізраїлі, де іудаїзм проголошено державною релігією, віруючі становлять не більше третини єврейського населення³. За цих умов іудейські богослови та деякі буржуазні філософи, прибічники сіонізму, прагнуть заміни «засобів одурення народу, надто грубих, надто застарілих, надто ветхих, не досягаючих мети, — більш тонкими, більш удосконаленими засобами»⁴.

Іудаїзм, як і інші релігії, є пережитком антинаукового світогляду, приреченого на загибель. Але в країнах капіталу, разом з іншими релігіями, іудаїзм лишається ідеологічною зброєю в руках експлуаторських класів, він освячує соціально-політичні відносини, що склалися в буржуазному суспільстві, а значить, врешті-решт, і практику

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 28.

² Див.: Советские евреи: мифы и действительность. М., 1972, стор. 33—34.

³ Див.: «Наука и религия», 1969, № 10, стор. 73.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 370.

антисемітизму. Так, протягом останніх років у США, наприклад, майже щодня вибухають синагоги, відбувається дискримінація єврейської меншості, погіршуються умови життя трудящих євреїв. Та рабини разом з сіоністами роблять вигляд ніби не помічають цього. У рішеннях XVII національного з'їзду компартії США відзначалося, що мільйони американських євреїв терплять від антисемітизму в його різноманітних виявах: дискримінація у пошуках роботи, обмеження у вступі до навчальних закладів і в питаннях місця мешкання; дедалі зростає число випадків опоганення і зруйнування синагог. До того ж у США, де сіоністи складають численну організацію, 800 тисяч євреїв, тобто кожний сьомий єврей цієї країни, отримує річний прибуток на офіційному «рівні злиднів» або навіть нижче його. Таке ж становище трудящих євреїв в Ізраїлі. На «землі обітованій» панують злидні і безробіття. Як зазначає Генеральний секретар ЦК КП Ізраїлю М. Вільнер, з трьох мільйонів населення Ізраїлю 750 тисяч чоловік животіють⁵. Та особливо потерпають там трудящі араби і євреї-сефарди. У країні процвітає шовінізм і засилля іудейських клерикалів, які пролізли в кожну клітинку ізраїльського суспільства. В Ізраїлі діє близько 6 тисяч синагог, панує іудейський рабинський суд, навчання і виховання дітей відбувається в іудейському дусі. І це за тих умов, що переважна більшість євреїв не вірить в бога, хоч і змушена виконувати приписи талмуду. Маючи на меті посилити вплив іудейської релігії, її проповідники вдаються до ідеалістичної філософії, прагнуть надати філософського обґрунтування релігійним ідеям.

Загальновідомо, що ідеалізм завжди брали на озброєння класи, що відживали. Не становлять винятку і філософські підвалини сіонізму як реакційної, буржуазно-націоналістичної течії. Сучасні іудейські теоретики гадають, що і в наш час «узгоджені філософські зусилля, здатні по-новому орієнтувати людину у всесвіті, можуть реставрувати релігійну віру»⁶. Сучасний союз іудейської теології та ідеалістичної філософії свідчить про те, що ідеалізм завжди був і залишається теоретичною основою релігії, чистісінькою філософією попівщини.

Активна філософська апологетика іудаїзму була започаткована у XIX ст. в Німеччині. Вона розвивалась у річищі неокантіанства і у такому вигляді потрапила до США, де її поступово заступив екзистенціалістський ірраціоналізм і неприхована містика. Взаємовплив іудейської релігії та ідеалістичної філософії спричинив виникнення своєрідного філософсько-теологічного симбіозу, характерним зразком якого є теологічний екзистенціалізм Мартіна Бубера (1878—1965).

Рабини й єврейські багатії з допомогою проповіді концепцій іудаїзму намагались і намагаються зміцнити у свідомості експлуатованих єврейських мас ідею «богообраності» як гарантію їхньої соціальної покірливості і класової ізоляції від трудящих інших національностей. Теоретики сіонізму прищеплюють євреям «національну ідеологію», що ґрунтується на «спільності крові» і ненависті до гоїв (іновірців). Вони повчають, що за вченням Тори, «люди інших національностей повинні бути рабами євреїв», бо євреї — «еліта людства». М. Бубер силкується довести елітизм з допомогою догмату «богообраності» євреїв, править, що євреї є «народом-священником», місією якого було і лишається збереження й поширення іудейського монотеїзму в світі.

Суміш хасидської містики й сіонізму, що викладена в його книжках, він волів би видати за справжній шлях життя єврейського народу,

⁵ Див.: «Радянська Україна» від 4 липня 1971 р.

⁶ J. Cohen. The case for religions naturalism. N. Y., 1958, p. 78.

за універсальний засіб розв'язання проблем особи і суспільства. Оця так звана «діалогічна філософія» відверто богословського характеру має свияти утвердженню іудаїзму. Філософські погляди Бубера міцно пов'язані з ідеями засновника екзистенціалізму Кіркегора, представників «філософії людини», а також з релігійно-філософськими вченнями хасидизму і каббали. Як відомо, характерною ознакою «філософії людини» є зображення людини як ірраціональної істоти.

Ця тенденція характерна також і для сучасного релігійного екзистенціалізму. Заперечуючи єдність світу, екзистенціалісти ділять його на недійсну, ілюзорну наявність буття і справжнє існування, внутрішній суб'єктивний світ «екзистенцій» та божественного одкровення.

Зміст цієї концепції полягає в тому, що особа тільки тоді набуває, мовляв, справжнього людського існування, коли вона вступає у внутрішній діалог з богом. Як неодмінний засіб досягнення такого стану іудаїсти висувують хасидську вимогу освячення життя, в основі якої лежить неоплатонічне за своїми джерелами вчення каббали про світ як еманацию божественної сутності. Зустріч людини з «вічним Ти», тобто з богом, не є у Бубера наслідком якихось зовнішніх подій чи розумових кроків людини — це внутрішнє озаріння, суб'єктивний стан, в якому людина ніби виходить за рамки свідомості і пізнає ірраціональні глибини своєї сутності.

Буберівська «діалогічна» філософія, створена на основі синтезу екзистенціалістських ідей, ірраціоналізму «філософії життя» і хасидсько-каббалістичної містики, має на меті повернути сучасну людину до віри в бога, перетворити релігію на головну ідеологічну силу суспільства⁷. Отож, М. Бубер оголошує «Тору» єдиною книгою, головний зміст якої полягає у зустрічі єврейського народу з богом. Своім трактуванням усякого релігійного міфу як містичного відображення в людській свідомості історичного минулого Бубер силкується довести імовірність «Тори» і висвітлених в ній подій, обгрунтувати націоналістичні тези «всесвітньої єврейської нації», «винятковості» єврейського народу, ідеї іудейського месіанізму та інші постулати сучасного сіонізму.

Від самого початку ідея «богообраності» в іудаїзмі була переплетена з месіанізмом, у якому вона діставала своє завершення. Саме прихід месії мав «реалізувати» цю теорію, утвердивши панування єврейства в рамках «рах Juidaica» — світу іудаїзму.

Сучасна інтерпретація догмата «богообраності» полягає в намаганні сіоністів обгрунтувати «особливу» місію єврейського народу у прогресі людства. Причому самий «прогрес» з погляду апологетів іудаїзму і сіоністів означає ніщо інше, як увічнення системи найманного рабства. Догмат «богообраності» продовжує служити реакційно-політичним цілям сіонізму, прищеплюючи єврейським трудящим примарні ідеї «єдності» нації, унікальної ролі євреїв у встановленні єврейської «правди і справедливості» в світі.

Вершиною духовного розвитку єврейства в умовах діаспори, на думку Бубера, є сіонізм і хасидизм. «Я вважаю правду хасидизму, — писав М. Бубер у вступі до американського видання своєї книги, — життєво важливою для євреїв, християн та інших людей... Нині такий час, коли ми стоїмо перед небезпекою забути мету нашого існування на землі, і я не знаю іншого вчення, яке нагадувало б нам про це так настійно»⁸. Отже, пропагандою хасидської містики, всепрймаючого

⁷ Див.: Г. Л. Б а к а н у р с к и й. Религиозно-философская концепция Мартина Бубера. «Вестник Московского университета». Вып. VIII, 1968, № 3, стор. 51—55.

⁸ M. Buber. The Origin and Meaning of Hasidism. N. Y., 1960, p. 22.

«усебожжя» і посиленої внутрішньої релігійності М. Бубер прагне перетворити іудаїзм на спосіб життя євреїв і всієї «цивілізації».

Разом з Бубером всіляко популяризують хасидизм А. Веффель, Ш. Городецький, І. Кук, М. Маркус, М. Майер, М. Унгер, З. Рабинович⁹ та інші сучасні філософи і теологи іудаїзму. Обстоюючи одвічність трансцендентного світу, який начебто формує моральне обличчя людини, І. Кук, наприклад, силкується довести «маленькій людині», що вона має хвалити бога за те, що становить втілення його волі, тобто закликає трудящих в експлуататорському суспільстві радіти з свого принизливого становища. Вищим виразником «народного духу» теолог М. Майер проголошує засновника хасидизму І. Бешта за те, бачте, що той відкинув значення розуму і палко закликав любити бога, злитися зі світовою надчуттєвою силою. «Будь-яку пристрасть, — повчає Майер, — людина повинна звиряти з почуттям любові до бога. Воно повинно стати мірилом поведінки індивіда». Як і Бешт, він учить, що з усіх незгод вихід один: злитися в екстазі з божеством. Молитовний пафос і принцип бештіанства про повну віддачу себе богові пропагують сьогодні І. Бергман і багато інших послідовників М. Бубера.

На підтримку філософів-екзистенціалістів лунають голоси так званих іудаїстів-реконструктивістів. Неабиякий «внесок» у філософське обґрунтування іудаїзму зробив реконструктивізм в особі його лідера Мордохая Каплана та його наступників. Запозичивши філософію неокантіанства, прагматизму, а останнім часом і «аргументи» буржуазної соціологічної школи Е. Дюркгейма, реконструктивісти, згідно з теорією «подвійної істини» в її сучасному теологічному варіанті, твердять про однакову цінність наукових знань і релігійної віри. Наука, мовляв, вивчає тільки явища і тому не може ні заперечити, ні довести об'єктивного існування бога, що становить виключно прерогативу релігії. За реконструктивістами, бути євреєм означає бути прихильником іудаїзму, який втілює сутність «цивілізації» євреїв. Каплан вважає іудаїзм — цього ворога трудящих — дуже корисним, потрібним, а тому закликає зберегти його і достосовувати до умов життя не лише євреїв, але й усіх американців. На думку Каплана, слід визнати «священним» тільки те, що вигідно сучасній буржуазії, і вилучити з іудаїзму все застаріле і непотрібне, тобто «влити в старі посудини новий зміст». А незгоду релігійної віри з науковим знанням найліпше затушкувати — так гадають і так і чинять ці філософи, зокрема, Моріс Фабрідж. Для врятування іудаїзму він пропонує відмовитись від буквального розуміння біблійних міфів і тлумачити їх як алегорії. «Біблія дана людям не для того, щоб вивчати за нею геологію чи фізику»¹⁰ — пише Фабрідж. Однодумець Фабріджа автор книги «Іудаїзм у війні ідей» Г. Штерн намагається зобразити «конфлікт» між наукою і релігією як прикре непорозуміння між священниками і упертими вченими: вчені не хочуть зважити на те, що біблія написана з урахуванням низького рівня знань у древніх людей, а священники не згодні з тим, що біблійні перекази — алегорія. Штерн силкується довести, ніби біблія не суперечить еволюційній теорії Ч. Дарвіна.

Для досягнення «гармонії» між синагогою і наукою іудейські фідеїсти намагаються будь-що залічити в свої лави всіх видатних учених світу єврейського походження. Іудейські філософи запевняють, що вся «християнська цивілізація» спирається на іудаїзм: філософія виникла, мовляв, із мудрості Соломона, мистецтво — з псалмів Давида, навіть

⁹ Див.: «Наука и религия», 1969, № 12, стор. 26—30.

¹⁰ M. Fabridge. Judaism and the modern mind. N. Y., 1927, p. 286.

«дух американської демократії» походить від «древньої традиції пророків», а «майбутнє людства відкрите в іудейській апокаліптичній літературі»¹¹...

Водночас, щоб запобігти дискредитації сіоністських ідей, ряд філософів і теологів іудаїзму намагається всіляко замаскувати шовіністичний зміст і расистський характер свого вчення про винятковість євреїв. Так, у книжці лондонського рабина І. Маттука «Ліберальний іудаїзм» пропонується нове формулювання концепції «богообраності». Автор відхрещується від погляду на єврейський народ як на «вищу расу, яка має панувати над іншими». Народ Ізраїлю, на його думку, «обраний не для панування, верховності чи божеського фаворитизму, а для священного служіння людству»¹². Іудаїзм, твердить цей рабин, повинен вийти за національні рамки і перетворитися «на релігію всього світу», бо тільки так може здійснитись у всесвітньому масштабі ідеал іудейського способу життя (звісно, способу капіталістичного). Від небезпеки «піти шляхом інших народів — в політиці, в релігії, у суспільному і приватному житті, розчленувати світське і священне» застерігає євреїв інший філософ іудаїзму Г. Шедер¹³. Неважко помітити, що й тут наявна концепція «богообраності» і зверхності євреїв, та ж апологія іудаїзму і сіонізму, але в дещо підфарбованому вигляді.

Філософську апологетику іудаїзму не можна розглядати як вузьку академічну течію, що обіймає обмежене коло професіоналів від науки і релігії. Річ у тім, що іудаїзм сприяв оформленню сіонізму, а нині став його надійним союзником. Сіонізм становить своєрідний варіант світогляду, що справляє політичний вплив на єврейське населення у капіталістичних країнах і претендує на роль виразника інтересів євреїв цілого світу.

Зрозуміло, що мірою того, як віра в бога Яхве поступається своїми позиціями перед наукою і розумом, центр ваги іудейської релігії з сфери пояснення природних явищ дедалі більше переміщується у сферу політичних й етичних проблем, у сферу суб'єктивного сприйняття, де логічна аргументація доповнюється, а то й цілком підмінюється соціальною демагогією і абстрактно-психологічним мудруванням. Це дістає свого виразу, з одного боку, в сіонізації сучасної філософії і теології іудаїзму, а з іншого — у тенденції до зближення з християнством як засобом зміцнення іудаїзму, перетворення його на світову релігію.

Утворення «єврейської держави», де сіонізм зробився офіційною ідеологією, політикою і практикою єврейської буржуазії, не було для сіоністських лідерів головною метою, а лише засобом досягнення інших, набагато ширших цілей: контроль над масами єврейських трудящих, особисте збагачення, необмежена влада і паразитарне благополуччя панівної еліти, захист і зміцнення підвалин капіталізму. Нікого не введе в оману твердження, що єврейська держава потрібна лише як моральний фактор, в чому запевняв основоположник «духовного» сіонізму Ахад Гаам. «Наше національне «я», — писав він, — потребує духовного і культурного центру, який стане зв'язуючою ланкою між усіма розрізненими общинами нашого народу і з допомогою духовного впливу стимулюватиме їх до нового національного життя»¹⁴. З цього центру, мовляв, іудаїзм поширяться по периферії, дійде до всіх общин, «вдихне в них нову силу, зміцнить їхню єдність».

¹¹ Див.: М. И. Шахнович Реакционная сущность нуданизма. М.—Л., 1960, стор. 221.

¹² I. Mattuck. Liberal Judaism. L., 1956, p. 90.

¹³ G. Schaefer. Martin Buber. Hebräisch humanismus. Göt., 1966, s. 231—232.

¹⁴ Цит. за: Ю. Іванов. Осторожно: сіонізм! К., 1971, стор. 50.

Ідеологи іудаїзму і міжнародного сіонізму висунули лозунг: «Обличчям до країн розсіяння», тобто розпочали широкий ідеологічний наступ на євреїв діаспори, претендуючи на перетворення Ізраїлю у центр орієнтації євреїв світу. Вони мають на меті здійснити «біблійський заповіт», за яким Ізраїлю належить стати «світочем для всіх націй».

Для обґрунтування цієї реакційної ідеї модернізатори іудейської релігії намагаються «історизувати» Ісуса Христа, безпідставно проголошують його історичною особою. Так, сіоністський філософ і публіцист Хаїм Житловський писав: «Можна бути євреєм не лише за Бештом чи за синагогою, але й за Ісусом Христом»¹⁵.

Загальновідоме споконвічне ворогування іудаїзму і християнства. Іудейська релігія здавна насаджувала нетерпимість до іновірців, сприяла ізоляції євреїв від інших народів. Чим же зумовлюється взаємопрощення, взаємореабілітація і пошуки шляхів зближення цих світових релігій нині? Відповідь на це дає колишній голова всесвітнього єврейського конгресу Наум Гольдман: «Сучасна єврейська релігія перестала бути, у всякому разі для більшості єврейської нації, великою силою, яка керувала в минулому повсякденним життям і гарантувала євреям їхню самобутність та відмітні риси»¹⁶. Не становить такої сили в наш час і християнство та інші релігії. Перспектива безупинного процесу секуляризації мас не може не бентежити філософів і теологів різних конфесій. Тому сіонізовані рабини разом з іншими ідеологами церкви шукають шляхів примирення іудаїзму з християнством.

Про бажане єднання цих релігій уперше повів мову наприкінці минулого століття ідеолог крупної єврейської буржуазії в Англії Клод Монтефіоре. Він пропонував розглядати Новий Завіт, принаймні євангеліє, як органічну частину іудаїзму, а Христа — як пророка в Ізраїлі. «Любов, єдність і мир для авраамової сім'ї» мав принести конгрес прихильників об'єднання трьох монотеїстичних релігій (християнства, ісламу й іудаїзму), що відбувся 1964 р. у Флоренції. Зокрема, представник Паризького центру православних досліджень О. Клеман заявив: «Таємнича подібність долей іудейської духовності і духовності християнської дістає сьогодні підтвердження у спільних стражданнях»¹⁷.

Торувати шлях до зближення іудаїзму і християнства має ціла низка організацій, що виникла на Заході протягом останніх десятиліть. Цей союз визнав і Ватикан. Ухвалена 1965 р. Ватиканським собором «Конституція про євреїв» зняла з нинішнього покоління єврейського народу «провину за розп'яття Христа». В інструктивному документі «Діалог з невірними» (1968 р.) Ватикан рекомендує служителям католицизму на місцях співробітничати з іудеями і мусульманами, виступати спільним фронтом у боротьбі з атеїзмом.

Філософсько-богословські суперечки не стають на заваді процесові зближення ідеологів різних релігій. Водночас іудейська проповідь віросповідної нетерпимості спрямована на роз'єднання трудящих. Виступаючи за альянс з католицизмом, протестантизмом, православ'ям, іудейські богослови домагаються насамперед націоналістично-експансіоністської мети. Вони повторюють, що саме іудейський Ветхий Завіт перетворився свого часу на «універсальну книгу, яка справила величезний вплив на західну цивілізацію», всіляко наголошують на месіанській ролі «пророка Ізраїлю» Ісуса Христа і навіть виношують ідею

¹⁵ Див.: Еврейская энциклопедия, т. VII, Изд-во Брокгауз — Эфрон, стор. 599—600.

¹⁶ Цит. за: Ф. Я. Колар. Сионизм и антисемитизм. М., 1971, стор. 131.

¹⁷ Jules Jsaac. Commemore à Florence. Н., 1964, р. 10.

поглинення християнства. От для чого М. Вінер, Х. Житловський та інші ідеологи сучасного іудаїзму вперто доводять якусь «загальнсюдську» значущість іудейського віровчення. «Іудейство зі своїм новим універсальним богом теж зробило спробу стати світовою релігією»¹⁸, — писав Ф. Енгельс. Спроби підмінити питання соціальні суто релігійними, намагання створити нову світову релігію, як бачимо, не нові. Їх викрив К. Маркс ще у 1843 році у своїй філософській праці «До єврейського питання». Критикуючи Б. Бауера, К. Маркс писав: «Отже Бауер перетворює тут питання про емансипацію євреїв у чисто релігійне питання... За Бауером виходить: «Якщо євреї хочуть стати вільними, вони повинні увірувати не в християнство, а в знищене християнство, в знищену релігію взагалі, тобто в освіту, в критику та її результати — у вільну людяність»¹⁹.

І далі: «Пошукаємо таємниці єврея не в його релігії, — пошукаємо таємниці релігії в дійсному євреї. Якою є світська основа єврейства? *Практична потреба, своєкорисливість*. Яким є світський культ єврея? *Торгашество*. Хто його світський бог? *Гроші*». І далі: «Гроші — це ревнивий бог Ізраїлю, перед лицем якого не повинно бути ніякого іншого бога. Гроші зводять всіх богів людини з висоти і обертають їх у товар... Бог євреїв став мирським, став світовим богом. Вексель — це дійсний бог єврея»²⁰. А там, де гроші стали предметом релігійного поклоніння як основа і джерело особистого щастя, неможливе ні щастя, ні шана, ні мораль. У цьому одна з причин кризи буржуазної ідеології і моралі і, зокрема, іудаїзму.

Цілком зрозуміло, що «єврейство не могло створити ніякого нового світу; воно могло лише втягувати в коло своєї діяльності нові, утворювані світи і світові відносини, тому що практична потреба, розсудком якої є своєкорисливість, поводить пасивно і не може довільно розширятися; вона розширяється лише в результаті дальшого розвитку суспільних умов»²¹. «Отож, — підкреслює К. Маркс, — сутність сучасного єврея ми знаходимо не тільки в п'ятикнижжі або в талмуді, але й в сучасному суспільстві, — не як абстрактну, а як найвищу емпіричну сутність, не тільки як обмеженість єврея, але як єврейську обмеженість суспільства». «Суспільна емансипація єврея є емансипація суспільства від єврейства»²². Ці слова актуально звучать і сьогодні, коли сіонізовані іудеї, або іудаїзовані сіоністи мріють воскресити «емпіричну сутність єврейства», поширити сіоністські ідеї в світі. Як бачимо, К. Маркс понад століття тому переконливо довів реакційну роль іудаїзму в історії людства. Історична практика цілком підтвердила вірність висновків К. Маркса і Ф. Енгельса.

Не витримують критики й націоналістичні твердження про «прогресивну творчість євреїв і народів, споріднених з ними за расою, в галузі культури як першотворців загальнолюдської культури»²³⁻²⁵. Адже відомо, що культура багатьох народів Близького Сходу була набагато вища за матеріальну і духовну культуру зайд-євреїв, які запозичили згодом їхні культурні здобутки. Та сучасні філософи іудаїзму не завдають собі клопоту науково аргументувати свої твердження.

За вигадками сіоністів, євреї саме з допомогою іудаїзму сприяли збагаченню країн діаспори, розвиткові цивілізації, науки і культури всіх

¹⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 302.

¹⁹ Там же. Твори, т. 1, стор. 378—379.

²⁰ Там же, стор. 381.

²¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 382.

²² Там же, стор. 383.

²³⁻²⁵ Див.: Й. Цольшан. Расовая проблема с теоретическим обоснованием еврейского вопроса. М., 1914, стор. 289.

народів світу. Ці «теоретики» приписують, отже, своїй релігії всесвітньо-історичну заслугу у культурному прогресі людства. Щоб не було сумніву у всеосяжності іудаїзму, який, мовляв, породив і християнство, й іслам, і навіть соціалізм, І. Цольшан резюмує: «Знищення рабства і кріпосництва, рівність громадян, загальна освіта, зведення нанівець значення грубої сили, оцінка справжньої моралі — усе це єврейські ідеї.., які дістали свій вираз уперше в Біблії»²⁶.

Не слід недооцінювати вплив таких, розрахованих на честолюбство й недостатню ідейну зрілість, расистських прийомів, як насадження ідеї про «видатні іудейські здібності», які межують з геніальністю і вирізняють всіх євреїв з-поміж інших народів світу. Цікаво, що іудейсько-сіоністські діячі, як слушно зауважує Ю. Іванов, надають обробці не-євреїв у душі беззаперечної переваги «єврейського національного генія» більшого значення, ніж пропаганді поміж своїх «єдиновірців». Відозва Всесвітньої сіоністської організації недвозначно закликає «мобілізувати симпатії та активну підтримку Ізраїлю серед усіх народів світу».

Чому саме релігію, а не якусь іншу галузь ідеології обрали сіоністи засобом теоретичного обґрунтування своїх буржуазно-націоналістичних ідей «культурної гегемонії» в світі? Тому, пишуть вони, що «євреї вважались своєрідними релігійними геніями, творцями всіх релігій сучасного культурного світу». Заведено, правлять вони, так розподіляти «розумову працю між народностями: грекам — філософію, римлянам — право, а євреям — класичне обґрунтування релігії». До того ж, «основу іудейської релігії становить віра в підкорення всіх народів». Як наголошують ідеологи іудаїзму, релігія у євреїв «носить не внутрішній, а зовнішній характер; євреї вірують не в те, що живе в нас, всепрощаюче божественне, а в могутнього «ідола». Основою цієї релігії є віра в обіцяне світове панування. Їхня релігія прагне виключно практичних цілей, передусім «панування і багатства на цьому світі, благополуччя — на тому...»²⁷.

Можливо, й не бажаючи того, суть іудаїзму автор передає вірно. Ідеологія іудаїзму проінята вузьким практицизмом, ненаситною жадобою наживи, срібололюбством і нерозбірливістю у засобах досягнення мети. Проте його служителі претендують на роль монопольних охоронців моралі, учителів усіх людей.

На підставі міфів з «Тори» іудейські теологи намагаються довести, що «Іудея, нинішня Сирія і вся Палестина — національна територія єврейського народу», підвести ґрунт під сіоністську доктрину «великого Ізраїлю». Ці імперіалістичні ідеї, спрямовані проти національно-визвольних рухів та антиімперіалістичної боротьби. Вони втілюються у практичних заходах ізраїльських агресорів, у злочинних діях так званої «Ліги захисту євреїв», у вихватках екстремістських кіл сіоністів у різних країнах світу. Сіоністи, засліплені ненавистю, не гребують співробітництвом з найреакційнішими політичними силами у виступах проти соціалістичних країн, які з перших днів свого існування повели боротьбу як з антисемітизмом, так і з сіоністським підпіллям — різновидом контрреволюції. Можна, зокрема, нагадати, що 2 травня 1918 року в Москві відбулася таємна конференція організації сіоністів «Цейре-Ціон», яка ухвалила план боротьби з радянською владою. Там заявлялося: «Соціалізм стоїть сіонізмові поперек дороги. Сіонізм і со-

²⁶ І. Цольшан. Расовая проблема с теоретическим обоснованием еврейского вопроса, стор. 367.

²⁷ Див.: І. Цольшан. Расовая проблема., стор. 157.

ціалізм не тільки два полюси, що взаємовідштовхуються, але й два елементи, які цілком виключають один одного»²⁸.

Останнім часом сіонізм перетворився на ударну силу антикомунізму. Його ідеологи докладають усіх зусиль, щоб дискредитувати ідеї соціалізму і комунізму, похитнути комуністичну переконаність радянських людей. Іудейсько-сіоністські філософи і теологи поширюють антирадянські вигадки, паплюжать досягнення системи соціалізму, оббрихують соціалістичну демократію, сіють отруйне насіння націоналізму, шовінізму. Щоб відвернути увагу світової громадськості від злочинних дій ізраїльських окупантів на загарбаних арабських територіях, сіоністи застосовують провокації проти СРСР та інших соціалістичних країн, поширюють вигадки про «переслідування євреїв» та ін.

Сіоністська пропаганда має також на меті збільшити імміграцію євреїв до Ізраїлю. Як один із засобів розпалювання емігрантських настроїв у єврейського населення СРСР використовується іудейська релігія. Однак усім відомо, що в нашій країні євреї мають такі самі права, як і трудящі інших національностей.

К. Маркс зазначав, що коли релігійна ідеологія підноситься в буржуазному суспільстві до рівня політики, політичні діячі змушені звертатись до неї, щоб зміцнити своє становище, здобути право на моральні санкції. Клерикалізація суспільного життя в Ізраїлі, використання монополістичною єврейською буржуазією іудейської релігії для економічного і духовного гноблення трудящих євреїв, а також для обґрунтування і виправдання своїх націоналістично-експансіоністських устремлінь свідчать про те, що приречений сіонізм вдається до агресивних методів, не спиняється ні перед чим, щоб утримати позиції.

Авантюристичний курс сіоністської верхівки призвів до відновлення воєнних дій на Близькому Сході, які не принесуть народові Ізраїлю нічого іншого, крім нових страждань. У заяві Радянського уряду з цього приводу зазначалося: «Якщо уряд Ізраїлю, перебуваючи в полоні своїх експансіоністських зазіхань, залишається глухим до голосу розуму і, як і раніше, продовжуватиме загарбницьку політику, кидаючи виклик світовій громадській думці, то це може дорого обійтись народові Ізраїлю»²⁹.

Справжніми виразниками інтересів трудящих цієї країни, послідовними борцями за розв'язання соціальних і національних проблем виступають комуністи Ізраїлю. Вони демонструють пролетарський інтернаціоналізм, класовий підхід до аналізу суспільних явищ. Дотримуючись лінії міжнародного комуністичного і робітничого руху у боротьбі проти виявів буржуазного націоналізму, комуністи Ізраїлю на своєму XVII з'їзді дали принципову оцінку сіонізму як «суміші фашизму, крайнього націоналізму і релігійного фанатизму». «Сіонізм не розв'язав і не зможе розв'язати єврейське питання», — підкреслювалось у рішеннях цього з'їзду³⁰.

У зв'язку з новою агресією ізраїльської воячини проти арабських країн Політбюро ЦК Комуністичної партії Ізраїлю опублікувало заяву. У ній говориться, що ізраїльські комуністи не раз попереджали: продовження окупації арабських територій, загарбаних у червні 1967 року, відмова уряду Ізраїлю погодитися на мир без анексії можуть призвести до відновлення війни. Комуністи Ізраїлю вимагають припинення кровопролиття і встановлення миру на Близькому Сході. Це відповідає інтересам усіх народів.

²⁸ Див.: Реакционная сущность сионизма. М., 1972, стор. 105.

²⁹ «Радянська Україна», 1973, 9 жовтня.

³⁰ Див.: «Коммунист», № 18, 1972, стор. 105.

* * *

Буржуазные теоретики для защиты капиталистического строя в условиях кризиса буржуазной идеологии активно используют религиозно-националистические идеи. В частности, в антикоммунистических писаниях заметное место занимают концепции сионизма. На основе критического анализа сионистских теорий «богоизбранности» евреев, религиозно-мистического учения хасидизма и идей современных модернизаторов иудаизма авторы статьи раскрывают реакционную сущность идеологических доктрин сионизма, антинаучный характер попыток его философско-идеалистического обоснования.

В статье развенчивается клерикальный обскурантизм, который призван замаскировать антинародную политику правящих кругов Израиля.

Методологічна обмеженість концепцій мотивації у буржуазній психології

С. Г. МОСКВИЧОВ

Методологічне значення дослідження мотивів людської поведінки полягає в тому, що при цьому порушується проблема сутності людини та рушійних сил її діяльності. Виходячи з принципів марксистської методології, людську активність слід розглядати як таку, що передусім детермінована усвідомленням необхідності здійснення певної діяльності, спрямованої на задоволення суспільних потреб¹. Принцип соціальної зумовленості психіки людини, її свідомості є одним із головних принципів марксистської психології, без врахування якого будь-яке причинне пояснення людської діяльності та поведінки ще не є науковим. Діалектико-матеріалістична філософія розглядає психіку і свідомість людини не як якусь абстрактну позаісторичну сутність, а конкретно-історично, з огляду на певні соціальні умови. Відмінність у типах соціального устрою суспільства неодмінно відбивається і на особливостях свідомості його членів.

Нехтування принципами історизму та соціальної зумовленості психіки людини — основна хиба буржуазної психології, теоретики якої шукають джерела людської активності не в суспільних чинниках, а в «самій людині», яку нерідко трактують біологічно. Конкретні вияви її поведінки розглядаються при цьому з позицій суто біологічної спадковості. Не випадково, незважаючи на всю численність західної психологічної літератури, присвяченої проблемі мотивації поведінки, кількість праць, що безпосередньо стосуються поведінки саме людей, порівняно незначна. Чимало американських та англійських психологів віддали перевагу експериментам над тваринами, хоча дані, одержувані внаслідок цих досліджень, в кращому разі можна вважати лише допоміжними. Ненауковість традиційного біхевіоризму та багатьох необіхевіористичних теорій мотивації поведінки значною мірою полягає в тому, що висновки, яких дійшли вчені в процесі вивчення тварин, переносяться на людей без будь-якого серйозного врахування суттєвих особливостей їх як суспільних істот. А тим часом складну, цілеспрямовану поведінку людей взагалі не можна пояснити, якщо виходити тільки з їх біологічних потреб.

Підкреслимо також, що спільною хобою буржуазних учених щодо мотивації поведінки є те, що біологічні або соціальні чинники поведінки розглядаються ними у відриві від свідомості людини. Внаслідок такого підходу мотив як психологічна категорія лишається нерозкритим. Психологічний зміст мотивації немовби розчиняється у її біологічних та соціальних детермінантах.

Загалом у виданій в наш час у капіталістичних країнах літературі з названої проблеми перевага віддається одній з двох функцій мотивації поведінки: спонукальній (пов'язаній з біологічною детермінацією поведінки) або спрямовуючій (пов'язаній з впливом соціальних факторів). Отже, вирізняються два напрями в поясненні детермі-

¹ Див.: А. Н. Леонтьев. Проблемы развития психики. М., «Мысль», 1965.

нації поведінки. До першого належать теорії інстинкту, збуджувальних сил та навичок, їм притаманний відвертий біологізм; до другого — теорії експектації, цінності та самовираження особи, які зводять до мінімуму зміни внутрішнього характеру в організмі, обмежуючись розглядом об'єктів мети, соціальних норм та цінностей. Спільним для цих напрямків є необгрунтована претензія на створення «нової» психології, причому такої, що має не тільки пояснити людську поведінку, але й бути спроможною регулювати її на рівні, який визначається соціальними, а не психологічними законами.

Перший із зазначених напрямів виходить з концепцій біхевіоризму та психоаналізу, на теоретичних положеннях яких значною мірою ґрунтуються сучасні буржуазні теорії мотивації поведінки. Зокрема, у біхевіористичній теорії збуджувальних сил (так званій теорії «драйв») та в теорії інстинкту відомого англійського психолога У. Мак Дауголла невиправдано абсолютизується той факт, що джерелом людської активності, поштовхом або імпульсом до певної дії справді можуть бути якісь зміни суто внутрішнього характеру, зумовлені психо-фізіологічною природою людини. Мак Дауголл, вульгарно трактуючи дарвінівське вчення про біологічну спадкоємність, проголосив ідею, згідно з якою мотивована поведінка цілком залежить від природжених (не-набутих) інстинктів, однаково притаманних людям та тваринам. При цьому він робить наголос на певній кількості інстинктів, говорить про їх комбінацію та зв'язок з відповідними емоціями. Проте під тиском незаперечних доводів антропології та соціальної психології Мак Дауголл змушений був визнати малопритатність своєї теорії «універсальності інстинктів». В одній із своїх останніх праць, намагаючись затушувати найбільш одіозні положення традиційної еволюційно-біологічної концепції інстинкту, він відмовився від терміна «інстинкт» і обстоював твердження, що поведінка людини визначається природженими внутрішніми нахилами або імпульсами до сприймання певних об'єктів та явищ. У цій книзі знову ж таки висувається хибна теза про еволюційну спадкоємність між нахилами людини та інстинктами тварин, так що «нахили» виявляються, по суті, тими самими інстинктами, що були визначені Мак Дауголлом у його попередніх творах, тільки трохи змінені та не такі стереотипізовані².

Слід відзначити, що Мак Дауголл наполягав на тому, що загалом всі життєві процеси доцільні, що ж до поведінки людей та тварин, то вона, за його висловом, цілком служить меті і намірам природжених інстинктів. Це, по суті, телеологічний погляд, співзвучний ідеалістичній концепції ентелехії Арістотеля та віталізму. Щоправда, Мак Дауголл одним із перших дослідників проблем мотивації припускав наявність у інстинктивній поведінці знання об'єкта мети, прагнення до нього, чим зробив певну поступку детермінізму.

За сучасних умов мало хто серед буржуазних психологів приділяє серйозну увагу теорії інстинкту. Проте залишається фактом, що ці далекі від справжньої науковості концепції Мак Дауголла стали теоретичним джерелом біхевіористичної теорії збуджувальних сил, або теорії «драйв». Саме ідеї про «енергію інстинкту», природженість, імпульсивність та біологічну спадкоємність людської поведінки, висунуті Мак Дауголлом, були покладені до підвалин цієї теорії американськими психологами, засновниками необіхевіоризму, Е. Толменом, К. Халлом та іншими.

² Див.: W. McDougall. An introduction to social psychology, London: Methuen, 1908. The energies of men. New York. Scribner, 1933.

Згідно з традиційною механістичною схемою S — R (стимул-реакція) біхевіористи намагались встановлювати кореляції між стимулами та реакціями, гадаючи, що кожній реакції завжди відповідає певний зовнішній стимул. Однак наукові експерименти показали, що безпосередній зв'язок реакції з зовнішнім стимулом дуже обмежений, що один і той самий стимул нерідко викликає різні реакції у різних людей і навіть різні реакції у однієї і тієї ж людини за різних обставин. Щоб пояснити це явище, біхевіористи абсолютизували роль фізіологічних процесів, надавали неабиякого значення внутрішньому стану організму, який разом із зовнішнім стимулом також визначає характер відповідної реакції. Одним із таких внутрішніх станів і є стан «драйв» або спонуки.

За Е. Толменом, «драйв» — це стан неспокою та напруження, зумовлений зрушеннями у фізіологічному балансі організму; він є причиною специфічної активності індивіда, яка має встановити фізіологічну рівновагу. Таке тлумачення дуже близьке до відомої концепції гомеостазису, за якою поведінка має зберігати внутрішній баланс в організмі, регулюючи взаємодію цього організму з зовнішнім середовищем³.

Згідно з іншою необіхевіористичною концепцією — концепцією «редукції» К. Халла, поведінка спрямовується навичками. Організм, за Халлом, навчається встановлювати такі об'єкти мети, що дають можливість компенсувати фізіологічну нестачу. Інакше кажучи, з цієї теорії випливає, що в тих випадках, коли реакція на якийсь стимул призводить до послаблення зазначеного стану неспокою або невдоволеності, зв'язок між стимулом та реакцією посилюється⁴.

Це, по суті, біологізаторський підхід. Згідно з ним вважається, що природжені гомеостатичні процеси в організмі людей і тварин практично ідентичні, відзначаються лише незначні варіації та менший ступінь стереотипізації моделей поведінки людини. Пояснити більш-менш складні види поведінки не тільки людей, але й вищих тварин концепція збуджувальних сил, або теорія «драйв», неспроможна. Звичайно, в міру задоволення фізіологічних потреб організму стан збудження або специфічна активність, що виникає у зв'язку з дефіцитом фізіологічних умов, справді може послаблюватись. В окремих випадках деякі форми таких спонукальних сил залучаються до виконання мотивованої дії. На цій основі можна пояснити окремі найпростіші дії, особливо коли йдеться про поведінку нижчих тварин. Та існують й інші форми мотивованої поведінки, за яких редукція специфічного напруження не обов'язкова. Це — активність, спрямована на пізнання та дослідження, підтримання соціальних контактів, прагнення до успіху тощо. Такі дії можуть потребувати багато енергії та інтелектуальних зусиль, бути націленими на одержання певних результатів, але водночас не призводити до специфічних завершальних акцій, що знижують стан напруження чи кладуть край активності.

Отже, стає зрозумілим, що теорія «драйв» неспроможна дати адекватне пояснення складної людської поведінки, оскільки неможливо розглядати всю багатогранність діяльності людини одноманітно, зводячи її до модифікацій гомеостатичних моделей активності.

Обмеженість традиційної теорії збуджувальних сил стала очевидно в наші дні і для багатьох прибічників біхевіористських ідей. Вони змушені твердити про можливість вироблення умовних, або вто-

³ Див.: E. C. Tolman. Purposive behavior in animals and men. New York. Appleton—Century, 1932.

⁴ Див.: C. L. Hull. Principles of behavior. New York. Appleton—Century—Crofts, 1943.

ринних, спонук, що насправді є вульгаризацією вчення І. П. Павлова про умовні рефлекси.

Однак від серйозних методологічних помилок не рятують необіхевіористів і їхні твердження про умовні спонуки. Адже при цьому не підкреслюється родова відмінність людини від світу тварин, недостатньо враховуються специфіка вторинних людських спонук та потреб, соціально-історичні умови їх формування.

На розкриття рушійних сил людської поведінки претендувала також теорія психоаналізу З. Фрейда. На відміну від багатьох біхевіористичних пошуків предметом її досліджень була людина, але природа її цією теорією теж надмірно біологізується. Мотиви поведінки фрейдизм тлумачить як цілком залежні від природжених інстинктів сексу та агресії, дія яких виявляється у формі незборимих потягів.

Введення поняття «потягу» як психологічної категорії внесло суттєвий елемент у психологічну теорію мотивації. Наділений специфічною «енергією» потяг, згідно із задумом Фрейда, мав відображати не «біоенергетику» (або, скажімо, «нейродинаміку»), а своєрідну «психоенергетику» чи «психодинаміку» організму. Внаслідок цього з психологічного погляду мотиваційний аспект поведінки нібито діставав певне пояснення.

Але енергія у теорії Фрейда сліпа та ірраціональна, а перебільшення ролі інстинктів сексу та агресії в справі детермінації людської діяльності настільки великі, що зводять практично нанівець роль таких суто психологічних процесів, як пізнавальний, інформаційний тощо. Намагаючись «психологізувати» людину, Фрейд не просто нехтує соціальною зумовленістю її психіки, але й не розкриває самої психологічної причинності поведінки. Він лише підміняє біологічну енергію психічною, підносячи біологічну причинність у ранг рушіїв суспільного розвитку. Як слушно зауважує М. Г. Ярошевський, «...людина і суспільство у Фрейда — це лише матеріал, з якого лібідо ліпить свої форми»⁵.

Від серйозних хиб не врятували психоаналітичну теорію і численні реформатори фрейдизму, котрі прагнули позбавити цю теорію одіозних біологізаторських побудов. Не вдаючись до докладного аналізу концепцій окремих психоаналітиків (Юнга, Адлера) та визнаних лідерів неофрейдизму (Хорні, Фрома, Селівана), відзначимо лише, що хоч вони й сповідували так звану теорію соціо-культурної відносності, нової, відмінної від фрейдівської, концепції збуджувальних сил створити їм не вдалося. Насправді до врахування соціального досвіду у розвитку особи неофрейдисти ніколи серйозно не підходили. Як справедливо зазначає Л. І. Божович, вони допускають вплив соціального середовища лише «до порогу», примушуючи особу розвиватись далі спонтанно, під впливом внутрішніх психологічних факторів. «Соціальні психоаналітики» головні рушійні сили розвитку особи трактують, як несвідомі афективні тенденції, що виникають на ґрунті різноманітних інфантильних комплексів і лишаються незмінними протягом всього життя. У пошуках соціальних замін статевого інстинкту вони надали потребам людини значення якихось гібридних утворень, що є соціальними за походженням, але інстинктивними за способом дії, так і не розкривши тези про визначальний вплив соціального середовища⁶.

⁵ М. Г. Ярошевський. Психология в XX веке. М., 1971, стор. 202.

⁶ Див.: Л. И. Божович. Личность и ее формирование в детском возрасте. М., 1968.

Отже, вчення Фрейда та його послідовників слід розглядати лише як спробу виявити рушійні сили поведінки особи. Хоча проблеми мотивації були найбільш розроблені в теорії психоаналізу, розв'язати їх з погляду справді наукового пізнання фрейдистам не вдалося.

Як біхевіористичні, так і психоаналітичні концепції ігнорують роль свідомості як детермінанти людської поведінки, розглядають рушійні сили і активність людини як повністю залежні від зовнішніх та внутрішніх стимулів, природжених інстинктів та збуджень. Твердження біхевіористів щодо автоматичного зв'язку між стимулом та реакцією і пов'язане з цим заперечення свідомості як предмета психологічного дослідження (так само, як і вчення фрейдизму про розрядку енергії статевого потягу, тлумачення свідомості як знаряддя безсвідомого) не виходять за межі біологічної детермінації. Поведінка людини дістає тут однобічну, біологізаторську інтерпретацію, несумісну із справді науковим уявленням про людину та її психіку, яке потребує насамперед з'ясування соціально-історичної зумовленості людської поведінки з врахуванням спеціальних досліджень у галузі біології та фізіології.

Розглянуті концепції буржуазної психології обмежуються аналізом однієї з зазначених вище функцій мотивації, а саме її спонукальної функції, яка пов'язана головним чином з біологічною детермінацією. Однак прагненням до задоволення елементарних потреб організму, як відомо, не вичерпується життя людини, для якої характерні складні форми поведінки, спрямовані на задоволення її потреб як особистості. Такі потреби слід також вважати первинними, здебільшого незалежними від якихось біологічних спонук.

З цього погляду певного інтересу набувають концепції французької школи експериментальної психології, в яких наявний суттєвий відхід від традиційних для буржуазної психології широких екстраполяцій на базі експериментів, що проводяться з тваринами. Про силу творчої мотивації, здатної витіснити з свідомості людини первинні мотиви, пов'язані з фізіологічними процесами, говорить, наприклад, французький психолог П. Фрес. «Вторинна» мотивація, за Фресом, дозволяє людині поза дією якихось природжених спонукальних сил відшукувати джерела задоволення своїх потреб скоріше в самому процесі діяльності та застосованих засобах, ніж у досягненні мети⁷.

Близькі до цих думок і погляди бельгійського психолога Ж. Нюттена, який критикує поширену серед психологів капіталістичних країн теорію «редукції» або розрядки внутрішнього напруження, яка нібито виступає збуджувальною силою дії. За Нюттеном, потреби людини виникають на двох рівнях: «організм — середовище» та «особа — світ». Обидва ці рівні первинні і не можуть бути зведені один до одного. Вони є, по суті, два види людських потреб і зрештою дуже нагадують дві функції мотивації — збуджувальну та спрямовуючу. Перший рівень, природжений і константний, зумовлюється анатомічною та фізіологічною структурою організму. Другий — набутий, більш гнучкий та піддатливий — передбачає різноманітність форм вищих людських потреб.

Характерно, що французькі дослідники роблять акцент на розвиток перспективи майбутнього у людській діяльності на рівні «особа — світ». «Детермінація майбутнім» — це специфічно людський аспект мотивації. Такого погляду дотримується П. Фрес та його послідовник, відомий французький психолог Жан Франсуа Ле Ні. Передбачення або

⁷ Див.: P. Fraise. Psychologie du temps. Paris, 1957.

оцінка явищ за їх майбутніми результатами, вважає він, лежить в основі «сислової» сторони діяльності людини. Слідом за П. Фресом Ле Ні підкреслює також можливість соціальної та історичної детермінації людської діяльності. Водночас він іде далі й визнає необхідність врахування не тільки конкретних соціально-історичних умов, а й того, яка частина соціального досвіду стає власним здобутком індивіда, яке його місце, зокрема, у класовій структурі суспільства, які умови його виховання тощо⁸⁻⁹.

Інтерес французької школи експериментальної психології до позабіологічних, власне людських потреб не випадковий. Він викликаний безперспективністю одностороннього підходу до проблеми мотивації. Дедалі очевиднішою стає необхідність аналізу складної взаємодії між відносно незмінними спонукальними та тими чинниками, які історично більш схильні до змін та розвитку, зумовлені цілями діяльності і становлять іншу, не менш важливу — смислоутворюючу — сторону мотивації.

Зосередження на смислоутворюючій стороні мотивації тісно пов'язане з проблемою індивідуальних відмінностей у поведінці людей, з проблемою залежності мотивації поведінки від сфери особистості.

Як відомо, у буржуазній психології існує чимало теорій особи: фрейдистська, персоналістська, топологічна, біосоціальна, соціометрична, польова, факторна та інші. Жодна з них не вирішує складної проблеми структури та психологічної природи особи, бо розглядає цю проблему односторонньо.

У переважній більшості буржуазних концепцій особа ідеалізується, перетворюючись у якусь абстрактну, позаісторичну сутність, незалежну від конкретних соціальних умов її розвитку. Більше того, за допомогою введених таким чином «законів» формування та функціонування особи буржуазні психологи нерідко намагаються пояснювати поведінку соціальних груп та певних верств населення, розвиток суспільства в цілому. Саме так діють прибічники поширених у капіталістичних країнах концепцій рівня домагань, мотивації досягнення успіху та «самоактуалізації особи».

Концепція рівня домагань виникла на основі присвячених дослідженню людської діяльності експериментів, що почались ще у 20—30-х роках у лабораторії німецького психолога К. Левіна. Ці дослідження показали, що мета та намір за своїми функціональними та динамічними властивостями стоять в одному ряду з потребами і можуть також бути причиною активності людини. Поняття рівня домагань вперше сформулював Ф. Гоппе¹⁰, що вивчав значення успіху та невдачі у людській поведінці. Під «рівнем домагань» розуміється ступінь труднощів досягнення мети, яка уявляється індивідові не тільки досяжною, але й привабливою. Про такий рівень може йтися лише тоді, коли усвідомлюються варіації привабливості даної мети відповідно до труднощів її досягнення. Так, мимовільний перехід до більш легкої діяльності пояснюється домаганнями індивіда, зокрема його прагненням уникнути невдачі та віднайти іншу, доступнішу діяльність, де успіх здається вірогіднішим.

Теорія рівня домагань дістала свій дальший розвиток у працях американських психологів. Д. Аткинсон та Д. Мак Келланд у ство-

⁸⁻⁹ Див.: J. Nuttin. Origines et developpements des motifs dans "La motivation Symposium de L'association de psychologie scientifique de Lange francaise, Paris, 1959; J. F. Le Ni. Le materialisme et la psychologie sociale. "La Pensee", 1963, N 112.

¹⁰ Див.: F. Hoppe. Erfolg und Mißerfolg. "Psychologische Forschung", Bd. 14, 1930.

реній ними концепції «мотивації досягнення» активність людини розуміють як результат двох протилежних тенденцій — прагнення до успіху або бажання уникнути невдачі. Головний постулат цієї теорії виходить з припущення про тісний взаємозв'язок між спонукальною цінністю успіху та суб'єктивною імовірністю його досягнення. Ця залежність виявляється в тому, що спонукання до досягнення успіху на даному рівні може зменшуватись відповідно до збільшення експектацій успіху, що після досягнення певного успіху поведінка індивіда має змінитися, а не залишатися такою, якою була раніше. Досягнутий успіх, як правило, підвищує суб'єктивну вірогідність успішності майбутніх спроб, внаслідок чого спонукальна сила такої діяльності зменшується. В таких ситуаціях скоріше вибирають складніші завдання, ніж прагнуть продовжувати те, що вже успішно виконувалось¹¹.

Відзначимо, що саме в дослідженнях проблем рівня домагань та мотивації досягнення успіху найбільш чітко виявилася чужа науковому розумінню тенденція до психологізації соціальних явищ та відносин. Одна з характерних рис прихильників школи К. Левіна — прагнення до побудови формалізованих узагальнених психологічних схем, які, на думку їх творців, здатні пояснити людську діяльність на всіх рівнях її розвитку. Наприклад, американський психолог М. Дойтш, аналізуючи так звану соціальну апатію та соціальні революції, робить висновок, що першу можна пояснити суб'єктивною вірогідністю невдачі, яка виникає у людей у зв'язку з відсутністю реальних перспектив перед лицем складних політичних та міжнародних проблем. Соціальні ж революції, гадає Дойтш, — це наслідок певних «поліпшень» у становищі пригноблених, які нібито підвищують «рівень домагань». Легко збагнути, якого реакційного змісту можуть набувати подібні «висновки», коли йдеться про революційний процес у капіталістичному світі.

Останнім часом у буржуазній психології певного поширення набув напрям досліджень особи, що іменується «екзистенціальною психологією». Його представники протиставляють індивіда суспільству, апелюють до унікального суб'єктивного досвіду людини, абсолютизують своєрідність її індивідуального життя. Вони намагаються пояснити існування як головну особливість мотиваційної сфери особи за допомогою чисто феноменологічного аналізу та «екзистенціальних» одкровенень.

Однією з концепцій цього напрямку, що прямо пов'язана з проблемою мотивації поведінки, є концепція «самоактуалізації особи» американського психолога А. Маслоу. Вона досить популярна на Заході, тому що будується на стиці таких поширених напрямів філософсько-психологічних досліджень, як екзистенціалізм та психоаналіз.

Відзначимо, зокрема, спадкоємний зв'язок теорії «самоактуалізації» з ученнями неофрейдистів. Намагаючись дати соціальне трактування внутрішнім конфліктам людини, неофрейдисти К. Хорні та Е. Фромм створили власні концепції розвитку особи, що зрештою дуже нагадують основні положення теорії самоактуалізації. Так, К. Хорні надала неабиякого значення співвідношенню між «реальним» та «ідеалізованим» «Я», а Е. Фромм висунув концепцію так званої продуктивної орієнтації людини, що на відміну від інших «непродуктивних» орієнтацій покликана повністю реалізувати природні потенції індивіда. Роль соціального середовища у цих концепціях якщо і визнається, то лише у негативному розумінні — пригнічення природних потреб та потягів, збо-

¹¹ Див.: J. W. Atkinson (Ed.). *Motives in fantasy, action and society*. New York: Van Nostrand, 1958; D. C. McClelland. *The achieving Society*. Princeton: Van Nostrand, 1961.

чення «істинної» сутності людини, що має весь час захищатися від негативного впливу «культурного» середовища.

Але, на відміну від боязких спроб неофрейдистів у теорії «самоактуалізації» А. Маслоу не робиться і кроку до визнання того, що людина зазнає будь-якого соціального впливу. Натомість постулюється «природжена», «первісна» здатність людини «реалізувати себе».

Загалом, схожість даної концепції з вченнями неофрейдистів цілком очевидна. По-перше, в ній визнається якийсь раз і назавжди даний мотивуючий початок, що зумовлює мимовільний розвиток особи у напрямку самоактуалізації, «продуктивної орієнтації» або ідеалізованого «Я»; по-друге, фактично нехтується роль соціального середовища, звертається більше уваги на механізм відмежування від нього, ніж на його засвоєння. У цьому виявляється також прихильність цих теорій до екзистенціалістської філософії.

Водночас концепція самоактуалізації А. Маслоу претендує на оригінальність як у підході до вивчення мотивації поведінки, так і в розв'язанні проблеми особи взагалі.

Насамперед основним джерелом будь-якої активності людини А. Маслоу вважає потреби, які, згідно із запропонованою ним схемою відносної ієрархії їх задоволення, мають п'ять рівнів. В основі цієї ієрархії лежать фізіологічні потреби, типу голоду або спраги, що можуть домінувати у поведінці, якщо вчасно не задовольняються. Далі йдуть потреби збереження та безпеки. В чистому вигляді вони можуть детермінувати поведінку лише в крайніх випадках (війна, епідемія, тощо). Потреби кохання та прихильності до інших, що перебувають на вищому щаблі ієрархії, виникають, коли згадані потреби вже відносно задоволені. В такому стані людина гостро відчуває відсутність друзів, жінок, дітей. Далі виявляються оціночні потреби або прагнення до самоутвердження, які й передують найвищим людським потребам у творчості та «самоактуалізації».

Відзначимо, що позиція Маслоу щодо розвитку особи значно оптимістичніша за фрейдистську. На його думку, імпульси людини, що прагне до самоактуалізації, вищою мірою свідомі та раціональні, як правило, спрямовані на досягнення віддалених благородних цілей. У нерозумінні цього Маслоу звинувачує сучасну буржуазну психологію: «Наукова психологія,— пише він,— виявилася успішною скоріше з негативного, ніж з позитивного боку. Нам стало багато що відомо в галузі людських хиб, хвороб та пороків, але ми, як і раніше, мало знаємо про людську доброчесність, про потенції та домагання людини, її психологічну досконалість. Складається враження, що психологія навмисне скоротила предмет своїх досліджень вдвоє, обмежившись більш похмурою та незначною половиною»¹². Важко не погодитись з такою оцінкою буржуазної психології.

У своїй теорії Маслоу вдається до характеристики самоактуалізуючих суб'єктів та особливостей їх мотивації. Однак при цьому він говорить не стільки про поведінку реальної особи у конкретних умовах її життєдіяльності, скільки, ідучи за екзистенціалістами, лише міркує про те, якою має бути людина, в чому має полягати її «справжнє» існування. Тим часом справжнє удосконалення людини, її всебічний та гармонійний розвиток забезпечуються створенням реальних умов для розвитку всіх її здібностей, а не всього того, що взагалі можуть мати люди і що є здобутком суспільства в цілому¹³.

¹² A. Maslow. *Motivation and Personality*. New York, 1954.

¹³ Див. Колбановский В. Н., Подмарков В. Г., Сохань Л. В. *Всестороннее гармоническое развитие личности*, М., 1963.

Суттєвою хибою теорії Маслоу є також те, що, підкреслюючи природжену здатність людини до розвитку та удосконалення себе, так би мовити, із самої себе він робить ту саму помилку, що й Гегель у «Феноменології духу». Як зазначав Маркс, для Гегеля суб'єкт — це завжди свідомість та самосвідомість, тоді як під особою слід завжди розуміти конкретного історичного індивіда. Джерело самосвідомості та розвитку особи у напрямі до самоудосконалення треба шукати не у співвідношенні організму з самим собою, а в аналізі конкретних умов життєдіяльності індивіда та його реальних взаємин, що при цьому складаються¹⁴.

Як бачимо, буржуазні вчені прагнуть перебороти традиційну для психології у капіталістичних країнах біхевіористичну та психоаналітичні орієнтації, що обмежуються біологічною детермінацією поведінки і зосереджують увагу на суто людських факторах поведінки, пов'язаних з ціннісною орієнтацією особи, її домаганнями та потягом до «самореалізації». Такий підхід викликає певний інтерес, бо при цьому висвітлюються окремі особливості мотивації поведінки людей, робляться спроби встановлення зв'язку між мотивацією та іншими елементами структури особи.

Проте через хибність вихідних методологічних посилок особа та її мотиваційна сфера у цих концепціях залишаються поза межами об'єктивного, справді причинного аналізу. Хибою буржуазної психології у дослідженнях мотивації поведінки в цілому є те, що біологічні, соціальні або особистісні чинники поведінки практично розглядаються у відриві як від індивідуальної, так і від суспільної свідомості. Окремо взяті ці сторони поведінки ще не дають можливості збагнути сутність психічної діяльності людини, без чого і мотив як психологічна категорія залишається не розкритим.

Слід підкреслити ще раз, що відзначеними психологічними концепціями нерідко намагаються пояснити соціальні процеси, а різноманітні психологічні схеми розглядаються буржуазними психологами як інструмент суспільних перетворень. Класовий смисл таких спроб полягає у прагненні «пом'якшити» соціальні антагонізми буржуазного ладу, уникнути глобальних соціально-політичних перетворень, «удосконаливши» саму людину, її прагнення, домагання тощо. Саме у спробі психологізації соціальних явищ великою мірою виявляється буржуазна сутність та апологетичний характер сучасної психології у капіталістичних країнах.

* * *

Буржуазная психология в силу присущих ей методологических пороков не в состоянии адекватно истолковать мотивы человеческого поведения. Идеалистическое понимание вопроса о сущности человека и движущих силах его активности, представляющее человека как наделенного свободой воли, а также вульгарно-материалистический, по существу биологизаторский, подход к решению этой проблемы вынуждают буржуазных психологов искать источник активности не в общественном развитии, а в самом человеке. В наиболее общем плане можно говорить об абсолютизации ими одной из двух функций мотивации: побудительной (связанной с биологической детерминацией) или целенаправляющей (обусловленной личностными и индивидуальными факторами).

Идея побудительной функции мотивации, как она представлена в основном в работах американских исследователей, в значительной мере основана на изучении животных, данные которого можно рассматривать только как вспомогательные.

¹⁴ Див.: С. Л. Рубинштейн. Основы общей психологии. М., «Учпедгиз, 1947.

Сюда относятся теория инстинкта и последовавшая за ней бихевиористическая теория побудительных сил (drive), способные в лучшем случае объяснить лишь простейшие виды поведения.

Попытка раскрыть природу побудительных сил человека была сделана также в теории психоанализа. Среди других проблем, затронутых этим направлением, проблемы мотивации оказались разработанными больше всего. Однако, с точки зрения подлинно научного анализа, они решены не были.

В целом бихевиоризм и психоанализ в своей интерпретации побудительной функции мотивации поведения не выходят за пределы биологизаторской трактовки, несовместимой с марксистским представлением о природе человека и его психике, изучение которых должно в первую очередь учитывать их социально-историческую обусловленность.

Известный интерес представляет переориентация французской школы экспериментальной психологии, ранее фокусировавшейся вокруг побудительной функции мотивации, на исследование внебиологических, собственно человеческих форм поведения. Все более очевидной становится необходимость анализа сложного взаимодействия между относительно неизменными побуждающими факторами и теми, исторически более подверженными изменению и развитию факторами, которые, будучи обусловлены целями деятельности, образуют другую, более специфическую для человека — смыслообразующую сторону мотивации.

Среди буржуазных психологических концепций, в которых отдается предпочтение направляющей функции мотивации, выделяются теории уровня притязаний, мотивации достижения успеха, самоактуализации личности и др. В них предпринимаются попытки преодоления традиционных для буржуазной психологии биологизаторских интерпретаций, сосредоточивается внимание на таких собственно человеческих факторах, как ценностная ориентация, притязания, стремление к реализации потенциальных возможностей человека. Однако и здесь из-за ложности исходных методологических посылок личность и ее мотивационная сфера остаются за пределами подлинно причинного анализа. Нередко игнорирование принципов историзма и социальной обусловленности психики человека вынуждает авторов этих теорий рассматривать личность человека как некую абстрактную внеисторическую сущность.

Многие буржуазные психологи стремятся к психологизации социальных явлений, пытаются применять различные психологические схемы в качестве инструмента социальных преобразований, в чем проявляется классовый смысл и апологетический характер буржуазной психологии в целом и многих западных концепций мотивации в частности.

Ідеалістичний характер

„неконцептуальної гносеології“ Ж.-П. Сартра

В. В. ЛЯХ

21

Намагаючись протидіяти зростаючому впливові ідей марксизму-ленізму, чимало течій сучасної буржуазної філософії змушені відмежовуватись від «класичних» ідеалістичних інтерпретацій людського пізнання й діяльності. Спроби подолати одвічну методологічну обмеженість, властиву ідеалістичному світорозумінню, нерідко поєднуються із запозиченням деяких аспектів тих проблем, які розробляються марксистсько-ленінською філософією. Таке запозичення супроводжується насамперед спотворенням реального змісту проблем, «переінтерпретацією» їх у дусі модернізованого ідеалізму, а його наслідки подаються інколи буржуазними ідеологами як «дальший розвиток» марксизму.

Одним із варіантів такого «подолання» ідеалістичних спрощень взаємозв'язку людини зі світом є ідея «неконцептуального знання», що її прагне обґрунтувати й подати як «несуперечну» щодо марксизму французький екзистенціаліст Ж.-П. Сартр. Насправді ж ця ідея є дещо переосмисленим синтезом давно відомих ідеалістичних концепцій В. Дільтея, Г. Ріккєрта, М. Шелера та близьких до них напрямів.

Потреба у докладному критичному аналізі ідеї «неконцептуального знання» зумовлена передусім тим, що її сартрівський варіант виникає внаслідок суб'єктивно-ідеалістичної інтерпретації категорії «практика». Така її інтерпретація є, в очах Сартра, достатньою підставою для того, щоб проголосити появу «нової», «неконцептуальної» гносеології¹.

Вихідним пунктом «неконцептуальної гносеології» Сартра є окремий відособлений індивід, якого абсолютно випадково «вкинуто» до певної «ситуації». «Нова епістемологія», яка має пояснити спілкування цього індивіда зі світом, з самого початку, отже, апелює не до пізнання, а до «розуміння» індивідом ситуації. Ця епістемологія є, на думку Сартра, водночас і розумінням індивідом так званої екзистенціальної «практики». Останній момент і потребує, як нам здається, особливої критичної уваги.

Сартр, на відміну від багатьох філософів-ідеалістів, погоджується з тим, що можлива тільки така гносеологія, яка виходить з «практики» і розглядає самі пізнання як якийсь момент практики². Відповідно і теорія пізнання розглядається не як апіорна «конструкція Знання», а як така, що певною мірою тотожна рухові самої «практики».

Щоб докладно з'ясувати реальний зміст цієї ідеї, треба показати, що ж розуміє Сартр під поняттям «практика» (*praxis*). Йдеться про

¹ Зауважимо, що екзистенціалізм від початку свого існування претендував на роль «теорії буття» (людського існування), а не на роль теорії пізнання. Однак сартрівські намагання створити теорію пізнання не слід розуміти як відмову від екзистенціалістської проблематики, бо здійснюються зони, як читач переконається згодом, у послідовно екзистенціалістському дусі.

² J.-P. Sartre. Critique de la raison dialectique. Paris, 1960, p. 64.

ту сферу дійсності, яка вважається «суто екзистенціальною». Це — людина, що перебуває у якійсь ситуації, «втягнута» в будь-яку сферу дії; Сартр навіть намагається переконати читача в тому, що цей «відчужений, оречевлений, містифікований індивід такий, яким його зробили поділ праці і експлуатація, але який бореться проти відчуження з допомогою хибних засобів і, незважаючи на все, терпляче просувається вперед»³. Це та сфера суспільного життя, якою займається буржуазна «мікросоціологія», але котрій, на думку Сартра, бракує теоретичного фундаменту. Досліджувати цю сферу почав також психоаналіз, але після бурхливого розквіту він, за висловом Сартра, застиг у своєму розвитку. Сартр характеризує також цей екзистенціальний аспект свого варіанта теорії пізнання як певний варіант антропології — вивчення людини щодо її екзистенції, тобто існування людини в якійсь конкретній ситуації. Отже, вже вихідний пункт сартрівського аналізу показує нам суб'єктивістську спрямованість його теорії. Дальший аналіз лише підтверджує цю думку.

Крізь призму суто індивідуального існування Сартр розглядає весь світ людської діяльності. При цьому практична діяльність індивіда тлумачиться ідеалістично, лише як діяльність позначення, сигніфікації, оперування знаками, смислами, значеннями тощо, оскільки для Сартра безпосередня діяльність людини з матеріальними об'єктами є лише скороминущим моментом сигніфікуючої діяльності індивіда. «Практика є перехід від об'єктивного до суб'єктивного за допомогою інтеріоризації...»⁴ — твердить він. При цьому підкреслюється тільки антропоморфний характер людської практики. Будь-яка предметність аналізується лише в контексті її смислових значень для людини, об'єктивні характеристики цієї предметності «розчиняються» Сартром у всепоглинаючій «інтеріоризації». «Усі об'єкти, які нас оточують, — пише Сартр, — стають знаками»⁵. «Людина творить знаки» — саме в цьому вбачається сутність людської екзистенції, людської свободи, її «проектів», вибору тощо. За матеріальними об'єктами визнається тільки «паразитарна» форма існування, справжнім же буттям вважається світ знаків, значень, смислів, тобто та сфера, де найбільш відчутний відбиток формують діяльності людського мислення. Саме цим конструюванням знаків, наданням матеріальним об'єктам відповідного значення обмежує Сартр сутність людського існування. Пропоноване ним тлумачення людської діяльності залишає поза увагою те, що знакопозначаюча діяльність людини є вторинним моментом реальної взаємодії індивіда з природою і суспільством.

Показово й те, що ці знаки і сама ця діяльність тлумачаться передусім як «переживання», тобто як елемент цілісного процесу життєдіяльності індивіда. «Щоб стати реальними умовами практики, матеріальні умови... мають бути пережиті в партикулярності часткових ситуацій»⁶. Справді, момент переживання ситуації є характерним для людської діяльності, однак останнє не зводиться тільки до переживання, не обмежується ним навіть тоді, коли це знакопозначаюча діяльність, тобто осмислення світу. Сартр же заперечує навіть можливість залічити цю знакопозначаючу діяльність до двоїстості суб'єктно-об'єктного відношення, нехтуючи при цьому не тільки, як йому здається, традиційний підхід, а передусім питання про об'єктивну зумов-

³ J.-P. Sartre. Op. cit., p. 86.

⁴ Ibid., p. 66.

⁵ Ibid., p. 97.

⁶ Ibid., p. 66.

леність самого пізнавального процесу. При цьому, звичайно, не слід також плутати цілісність людського існування з формами її відтворення у пізнанні. Такою формою і є та суб'єктно-об'єктна схема, що її намагається заперечити Сартр.

До речі, саме суб'єктно-об'єктне відношення виникає й усвідомлюється зовсім не випадково, воно пов'язане з виробничим освоєнням світу, яке неможливе без розуміння «дистанції» між людиною й тими предметами, що з ними людина взаємодіє.

Екзистенціалістська ж філософія нехтує якраз моменти реального перетворення світу людиною. Сартр виходить з того, що «життєвий світ» людини складається в процесі позначення предметів зовнішнього світу. З його поля зору випадає той визначальний факт, що усі ті формоутворення людського духу, які входять у цей світ, є складним багаторівневим відображенням об'єктивних матеріальних процесів, які відбуваються в суспільстві в певний історичний відрізок часу. Однак у сартрівській філософії, яка відзначається сприйняттям дійсності у формах повсякденної свідомості, науковий аналіз цієї складної взаємодії об'єктивного і суб'єктивного відсутній. Саме через це справжній механізм активного, формуючого ставлення людської свідомості до зовнішнього світу залишається нез'ясованим.

Поняття «практика» у сартрівській філософії має специфічно-ідеалістичний зміст. Намагаючись об'єднати у своєму тлумаченні специфіки людського існування пізнання і діяльність, Сартр вичленовує лише певну сферу людської практики, а саме сферу сигніфікацій, позначальних операцій, що виробляються в індивідів у процесі взаємодії з предметами зовнішнього середовища та спілкування з іншими людьми. Місце цієї форми практики в загальній сфері практичного відношення людини до навколишнього світу неможливо з'ясувати у межах екзистенціалістської методології.

З'ясування справжнього обсягу практики можливе лише з діалектико-матеріалістичних засад. Марксистська філософія під час аналізу цього питання бере за основу класифікації співвідношення пізнавальної і предметно-чуттєвої діяльності, звідки можуть бути виведені отакі форми практики: 1) практика повсякденного життя; 2) та, що ґрунтується на емпірично-практичному досвіді; 3) та, що ґрунтується на теоретичному осягненні дійсності⁷. Якщо послугуватися цією класифікацією, то те, що Сартр вважає практикою, можна залічити лише до першої форми, яка існує тільки в єдності і взаємодії з іншими формами. На цьому рівні практики справді найбільш відчутний вплив персоналіфікуючої, міфотворчої діяльності людини. Це той рівень безпосереднього, нетеоретичного відношення людини до дійсності, на якому в основному «працює» повсякденна свідомість, що визначається певним рівнем культури відповідного суспільства. В сартрівському ж варіанті екзистенціальної практики зникає її матеріальний зміст, тому вона й зводиться лише до діяльності позначення, «сигніфікації».

Це ідеалістичне тлумачення практики використовується Сартром під час обґрунтування його концепції «розуміння» як нетеоретичної форми пізнання. Більше того, усі доводи існування «розуміючої» епістемології і засновуються на зазначених властивостях «екзистенціальної практики». На думку Сартра, оскільки «екзистенціальна практика» має синкретичний характер, то вона не може бути схоплена за допомогою концептуального або прямого знання. Звідси й виникає потреба наявності знання «непрямого» (indirect), тобто такого, що не є пізнанням

⁷ Див.: «Вопросы философии», № 7, 1967, стор. 104—105.

через поняття. Ця ірраціоналістична тенденція пронизує усі моменти екзистенціалістської філософії. Сфера екзистенції, існування людини видається за непідвладну теоретичному, раціональному пізнанню. Існування тлумачиться як «суто внутрішнє, суб'єктивне, як таке, що не може бути виражене в поняттях. Тому, на думку екзистенціалістів, єдиним засобом осягнення «існування» є «переживання» та його опис⁸.

Концепція «розуміння» та «переживання» становить досить ускладнене філософське утворення. Цей метод осягнення дійсності, на думку Сартра, має розгортатися в цілу теорію пізнання зі «своєю специфічною цариною та формами пізнання. Та й саме поняття «розуміння» в його інтерпретації набуває специфічного значення. Сартр особливо підкреслює цю специфічність: дія «розуміння» у нього обмежена сферою людської поведінки, екзистенції. Це «розуміння» не має нічого спільного з традиційно філософськими формами пізнання типу інтуїції, споглядання тощо. «Щоб зрозуміти смисл якоїсь людської поведінки, — пише філософ, — треба володіти тим, що німецькі психіатри й історики назвали «розумінням». Однак мова не йде тут ні про якийсь особливий дар, ані про якусь спеціальну здатність інтуїції: це пізнання є просто діалектичним рухом, воно пояснює дію за допомогою кінцевої її сигніфікації, виходячи з її відправних умов»⁹. З огляду на це, було б помилкою звести сартрівське «розуміння» до якоїсь психо-фізіологічної здатності людини осягати дійсність. Філософ не випадково вказує на німецьких психіатрів та істориків як на попередників свого тлумачення «розуміння»¹⁰. Справді, вже у Дільтея, який наголошував на специфічності «наук про дух», ми подибуємо й особливий метод осягнення сфери «душевного життя» — герменевтику, мистецтво тлумачення або «розуміння», яке не тотожне інтуїції або іншій подібній психо-фізіологічній здатності людини. Герменевтика передбачає наявність певної загальнокультурної настанови, позиції свідомості щодо сфери суспільного життя. Згодом М. Хайдеггер на цій підставі намагався обґрунтувати свою концепцію пізнання, що спиралася б на подібну концепцію «розуміння»¹¹.

«Розуміюча епістемологія» Сартра передбачає наявність певної соціально-ситуаційної позиції дослідника стосовно сфери людського існування. Оскільки «розуміння» в певному значенні є «розмірковуван-

⁸ Зауважимо, що проблема «розуміння», «переживання» досліджується в радянській психологічній науці, проте, значення її обмежене сферою внутрішнього, суб'єктивно-психологічного світу людини. Екзистенціалізм же значною мірою психологізує філософські проблеми людського існування, внаслідок чого «переживання», «розуміння» стають визначальними чинниками. Тому у розгляді цієї проблеми маємо відрізнити застосування «розуміння» в якійсь певній сфері дослідження від намагання видати його за універсальний засіб філософського дослідження, протиставити «розуміння» як «безпосереднє знання» іншим засобам опанування дійсності, зокрема поняттєвому пізнанню.

⁹ J.-P. Sartre. Op. cit., p. 96.

¹⁰ Тенденція обмежити раціональне пізнання і протиставити йому різні форми інтуїції, «чування», «переживання», «розуміння» тощо сягає німецьких філософів кінця XIX — початку XX століття, які протиставляли «науку про дух», «науки про культуру» природничим наукам (Г. Коген, В. Ріккерт, В. Дільтей, М. Шелер). Згідно з неокантіанцями, науки про природу пізнають світ через узагальнення, «генералізацію», тоді як науки про культуру мають справу з індивідуальною, неповторною подією, а тому нібито можуть лише описувати її. Звідси робиться хибний висновок про протилежність логічного («номотетичного») та індивідуалізованого («ідеографічного») методів. У концепції Дільтея, приміром, «науки про дух» протиставляються природничим на тій підставі, що гуманітарні науки мають начебто специфічний об'єкт пізнання, який можна осягнути лише через «переживання» і «розуміння». Сфера «переживань» і собі набуває в буржуазних філософів якості специфічного об'єкта соціального пізнання, і на цьому підґрунті будуються всілякі теорії «соціального пізнання». (Див.: В. С. Швырев. К проблеме специфики социального познания. «Вопросы философии», 1972, № 3).

¹¹ Див.: П. П. Гайденко. Экзистенциализм и проблема культуры. М., 1963.

ня про екзистенцію», воно можливе тільки в сфері антропології, де відбувається оперування знаками, смислами тощо. Отже, Сартр не пов'язує «розуміння» безпосередньо з очевидністю, хоч він і говорить про надчуттєвість, «прозорість» екзистенціальної практики. Не вкладається така інтелігібельність і, відповідно, «розуміння» також у розсудкове розуміння, що ґрунтується на концептуальних, логічних засобах пізнання¹². Водночас сартрівське «розуміння» не є різновидом чуттєвого пізнання, як немає і того органу чуття, за допомогою якого було б можливе це «розуміння». Як зазначає радянський філософ В. М. Кузнецов, «розуміння» у Сартра пов'язане з діяльністю розуму і не містить в собі елементів «чуттєвості»¹³.

Показово, що, прагнучи всіма засобами усунути з своєї теорії «розуміння» форми концептуального пізнання, яке, на його думку, не може досягти дійсності, Сартр разом з тим намагається відшукати таке «знання», яке б лежало нижче рівня поняттєвого мислення і саме тому було б здатне досягти дійсності «безпосередньо». Ця спроба призводить у Сартра лише до постулювання так званого ситуаційного розуміння, яке ґрунтується на тому, що тотальність, цілісність ситуації надає певного смислу окремим її складовим частинам. Зокрема, «розуміння» розкривається Сартром на такому прикладі: «Я розумію ґрух когось, хто прямує до вікна, виходячи з матеріальної ситуації, в якій ми обое перебуваємо: наприклад, коли дуже задушливо»¹⁴. Безперечно, наведений приклад «розуміння» дає лиш неповне, попереднє уявлення про сартрівську концепцію, однак тут наявні основні її компоненти. Ситуаційне «розуміння» Сартр подає як найпростішу модель «розуміння» взагалі. Саме в такому ситуаційному «знанні» шукає він можливість об'єднати гносеологію й практику. Неважко побачити, що сфера застосування такого роду «знання» не виходить за межі окремої ситуації, отже, цінність його невелика.

Звичайно, знання не завжди виступає в розвинутій теоретичній формі. З іншого боку, саме теоретичне відношення людини до дійсності передбачає включення в нього певного попереднього знання, яке не є надбанням теоретичних наук, а характеризує певний рівень розвитку даного суспільства, його культури тощо. Отже, сартрівська концепція «розуміння», що припускає наявність деякого «дологічного» знання, є ідеалістичною інтерпретацією реальної проблеми. Проте метафізична абсолютизація методу «розуміння» приводить Сартра до знецінення ролі поняттєвого, теоретичного пізнання в суспільній практиці індивіда.

Те, що «розуміння» є ідеалістичним викривленням реальної проблеми, приходить на думку під час аналізу тих апеляцій до Маркса, що до них вдається Сартр для того, щоб підтвердити свої погляди стосовно знання, яке не відокремлюється від екзистенціальної практики індивіда. Сартр, зокрема, акцентує увагу на тих моментах марксизму, де йдеться про залежність категорій суспільних наук від певного розвитку суспільства. При цьому екзистенціалізм відкидає головне — матеріалістичний фундамент формування наукових теорій як певного відображення в теорії суспільного буття, фіксуючи лише моменти залежності відповідних форм теоретичного освоєння світу від суспільної організації, науки, культури тощо. Так, Сартр пише: «Потрібно встановити понад індивідом синтетичні реальності, сім'ю, націю, суспільст-

¹² Концептуальне бачення очевидності має у Сартра назву «інтелекції», причому він наповляє на «постійному розчинненні «інтелекції» в «розумінні». (J.-P. Sartre. Op. cit., p. 107.)

¹³ В. Н. Кузнецов. Жан-Поль Сартр и экзистенциализм. М., 1969, стор. 213.

¹⁴ J.-P. Sartre. Op. cit., p. 96.

во. Понад індивідуальним образом слід встановити існування концепцій, мислення»¹⁵. Тим часом К. Маркс, вивчаючи залежність форм мислення від форм буття, наполягає ось на чому: «Як взагалі в усякій історичній, соціальній науці, при розвитку економічних категорій треба завжди мати на увазі, що як в дійсності, так і в голові даний суб'єкт — у даному випадку сучасне буржуазне суспільство — і що тому категорії виражають форми буття, умови існування, часто тільки окремі сторони цього певного суспільства, цього суб'єкта...»¹⁶. Як бачимо, сартрівська позиція в цьому питанні не виходить за межі ідеалістичного світорозуміння, оскільки він встановлює лише залежність типу «ціле — частина», тоді як К. Маркс звертає увагу на визначальну матеріальну основу розглядуваних ним ідеальних форм наукового пізнання. К. Маркс встановлює залежність між формами буття і формами свідомості, де визначальними є форми буття. Сартр спиняється лише на відношенні між самими організаційними формами суспільства та індивідом. Зрештою, нехтування матеріалістичної залежності форм свідомості від форм буття робить сартрівську методологію ненауковою, оскільки його аналіз обмежується позірною дійсністю, не досягаючи справжніх рушійних сил розвитку суспільства.

Сартрівській концепції притаманна ще й та хибка, що «розуміння», тобто рівень безпосереднього відношення людини до зовнішнього світу, оголошується основним відношенням людського пізнання. Сартр мало не ототожнює «розуміння» з реальним процесом життєдіяльності індивіда. «Це розуміння, — підсумовує французький філософ, — яке не відрізняється від практики, є водночас безпосереднє існування (оскільки воно відтворює себе як рух дії) і основа непрямого пізнання існування (оскільки воно розуміє екзистенцію Іншого)»¹⁷. Оскільки існування тлумачиться Сартром у екзистенціалістському дусі, як щось безпосереднє, відкрите, очевидне, то звідси «розуміння» дістає згадані властивості. З концепції визначальності індивідуальної екзистенції щодо форм суспільного життя людини впливає хибне твердження Сартра про те, що «розуміння» є фундаментом будь-якого, і передусім теоретичного, знання.

Ідеалістичною позицією Сартра пояснюються також його твердження про інтелігібельність, навіть «понадпрозорість» екзистенціальної практики, через що нібито і робиться можливою «нова», «розуміюча» епістемологія. Інтелігібельність, за Сартром, можлива завдяки «тоталізуючому» рухові, тобто рухові до якоїсь цілісності, загальності¹⁸. Тотальність як мета і майбутній стан зображується Сартром як можливість для «розуміння». Сартр прагне визначити рух тоталізації через цілі, «проект», «екзистенцію», підкреслюючи спрямований, «інтенціональний» характер цих категорій. Щоб підкреслити цей тоталізуючий рух до мети, до цілого, він часто, наприклад, вдається до такого написання цих категорій: «про-ект», «ек-зистенція». Лише виходячи з деякої тотальності (ситуація тощо), можна «зрозуміти» поведінку людини в тій чи тій ситуації, на тому чи іншому «соціальному полі». Як бачимо, основним евристичним прийомом сартрівської методології є визначення процесів у рамках відношення «ціле — частина». Не заперечуючи можливості часткового його застосування, слід зауважити, що при такому підході до реальних процесів залишається нез'ясованим важливе, чи

¹⁵ J.-P. Sartre. L'Imagination. Paris, 1948, p. 30.

¹⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, стор. 689.

¹⁷ J.-P. Sartre. Critique de la raison dialectique, p. 105.

¹⁸ Категорію тотальності Сартр запозичує у Гегеля, де вона означає те розгорнуте ціле, що є синтезом попередніх часткових визначень предмета.

навіть вирішальне, питання про рушійні сили цих процесів. Така хиба зумовлює практичну неспроможність сартрівської концепції «розуміння» під час застосування її до суспільних явищ, де вирішальне значення належить науковому аналізу з класових позицій.

Відзначимо, що майже всі поняття сартрівської філософії проймають одно одного, переплітаються, що надає їм специфічного забарвлення або навіть нового смислу. Це можна простежити на прикладі категорії «рефлексії», яка вказує на те, що «розуміння» є функцією розуму, хоча розум при цьому дістає дещо специфічне тлумачення¹⁹. Вичленовуючи тільки «антропоморфну» сферу людської практики, а саме властивість надавати зовнішнім об'єктам «значень», «смислів», тощо (в чому виявляється активний творчий характер людської свідомості) і оперувати ними, Сартр робить висновок про можливість «розуміння» цих феноменів суспільного життя тільки з допомогою певного типу «рефлексії». Ця рефлексія повинна мати своїм відправним пунктом індивіда, від нього прямувати до якоїсь тотальності, а потім знову повертатися до індивіда. Однак в сартрівській інтерпретації навіть рефлексія втрачає свою концептуальну форму. Вона уявляється як «схоплення» «прогресивно-регресивного» руху (від індивіда до тотальності і навпаки) й самої «практики». Сартр подає її то як «діалектику», то як «логіку дії», то як «зняття покрову», «розшифровку», «розгадування» смислу руху тоталізації. З цього боку рефлексія розчиняється в «розумінні».

Як бачимо, «розуміюча епістемологія» Сартра не йде далі встановлення простого, елементарного зв'язку в рамках якоїсь цілісності, тотальності. Філософ наголошує на мікросоціологічному аспекті своєї теорії. Але мікросоціологія, як відомо, виявилася неспроможною під час застосування її у сфері макропроцесів суспільства, тому й сартрівська концепція, незважаючи на окремі точні описи емпіричних фактів, загалом характеризується відсутністю справжнього наукового аналізу суспільних явищ. Виходячи з одного принципу — «безпосередньої екзистенціальної практики», Сартр абсолютизував значення суб'єктивних форм освєнення людиною зовнішнього світу. Звужене трактування практики як життєдіяльності людини у формах безпосереднього нетеоретичного відношення до світу призвело до звуження й самих форм пізнання. Смысл усієї практичної діяльності людини звівся до діяльності позначення, «сигніфікації». З такої концепції випадає найважливіший чинник — формування суспільних відносин в процесі виробництва, які зрештою і зумовлюють життєдіяльність конкретного індивіда. Матеріальне виробництво наявне в Сартра тільки як не асимільований індивідом зовнішній світ речей, байдужий чи навіть чужий конститууючій свідомості.

Реальна ж взаємодія людини з природою і суспільством залишається за межами сартрівського аналізу, реальні зміни відбуваються нібито десь «за кадром». Залишається тільки похідне — «розуміння»

¹⁹ Сам Сартр, незважаючи на яскраво виражену ірраціоналістичну тенденцію, характеризує свій метод і свою концепцію «діалектичного Розуму» як «нову форму раціоналізму». Виступаючи проти «інтелектуалізму» (розуміючи під цим пізнання в поняттях), він при цьому обстоює принципову можливість пізнання, доступність для «розуму» явищ людського існування, суспільства та історії. Для цього й висуває Сартр нове розуміння «діалектичного Розуму», який не тотожний здатності людини пізнавати світ з допомогою поняттєвого мислення. В «діалектичному Розумі» місце поняттєвого пізнання посідає «розуміння», яке характеризується як рух до тотальності і яке потребує знання ситуаційного перебування людини.

Зрозуміло, що цей «Розум» лише за назвою відповідає тому значенню цього поняття, яке склалося в історії філософії.

того смислу, якого набуває дійсність у рамках позначаючої діяльності індивіда. Коли ж йдеться про об'єкти, які не можуть бути безпосередньо «переживані» індивідом, Сартр починає говорити про «інертну практику», викриваючи її як репродуктивну, нетворчу діяльність. Оскільки ж, за визначенням Сартра, суспільне в умовах капіталізму тотожне відчуженому, то виявляється, що слід виходити тільки з індивідуальної практики, з позиції окремого індивіда. В цьому філософ вбачає «гуманізм» своєї концепції. Проте, з таких міркувань випадає сам соціальний рух історії, в ході якого й здійснюється революційне заперечення відчужених соціальних стосунків.

«Розуміння» ж Сартра тісно переплітається із протиставленням «екзистенціальної» (повсякденної) практики окремого індивіда загальності історичного процесу. Застосування того «знання», яке пропонує Сартр, обмежене сферою так званих ситуацій, воно не тільки не може замінити собою інтелектуальне пізнання, коли йдеться про аналіз руху історії, суспільного розвитку тощо, а й унеможлиблює це пізнання, оскільки «ситуації» перебувають у нерозривному діалектичному зв'язку із загальністю історичного процесу, і будь-який розрив цього зв'язку зумовлює небезпеку викривленого тлумачення самих «ситуацій». До речі, яскравим свідченням цього є політична непослідовність самого Сартра.

Розгляд концепції «розуміння» показує, що екзистенціалістська філософія позначається некритичним сприйняттям дійсності, абсолютизуючи сферу явищ та їх інтерпретацію буденною свідомістю. В цьому виявляється не лише методологічна, а передусім соціально-класова її обмеженість.

* * *

Сартровская концепция «неконцептуальной» или «понимающей» гносеологии базируется на так называемой «практике». «Понимание» растворяется в этой «практике», под которой понимается непосредственное чувственно-эмоциональное отношение индивида к внешнему миру (здесь сохраняются и находят свое продолжение экзистенциалистские устремления философа: отправным пунктом исследования является индивид, непосредственный характер его экзистенции и т. д.). «Понимание» при этом выступает как требование исходить из ситуации, из некоей тотальности, которая определяет движение частных. На основе такого истолкования «понимания» Сартр пытается создать новую («понимающую») эпистемологию, сфера действия которой якобы находится ниже уровня понятийного познания и которая касается мира человеческого «переживания». В статье дана критика исходных положений «неконцептуальной» теории познания Сартра, который абсолютизировал момент непосредственного чувственно-эмоционального отношения индивида к действительности в ущерб познанию с помощью понятий.

Неспроможність неопозитивістських поглядів на співвідношення теорії та реальності

Є. Є. ЛЕДНИКОВ

Одним з найважливіших завдань марксистської філософії є усвідомлення досягнень природознавства. Бурхливий розвиток науки у сучасну епоху ще гостріше, ніж раніш, ставить перед філософами питання: що повідомляється в тій чи іншій природничонауковій теорії про об'єктивну дійсність, які нові, досі не відомі властивості навколишнього світу, допомагає вона виявити і передати на службу людині. Дати відповідь на ці питання не завжди легко, бо сучасним фізичним, хімічним, біологічним та іншим природничим теоріям властиві зростаючий відхід від наочних уявлень повсякденного життя, використання формальних логіко-математичних методів, зокрема методу математичної гіпотези. Тому готових відповідей на питання про об'єктивний зміст тієї чи іншої теорії у самій теорії найчастіше не міститься. Щоб одержати таку відповідь, треба розглядувану теорію піддати відповідному логіко-філософському аналізу, який має на меті з'ясувати, як ця теорія впливає на зміну загальної картини світу. Така робота може бути плідною лише тоді, коли вона здійснюється на основі діалектико-матеріалістичної методології. В наш час, коли іде запекла ідеологічна боротьба між марксистським та буржуазним світоглядом, ця робота тісно пов'язана з викриттям тих спотворень, що їх внесли у способи розв'язання даної проблеми представники логічного позитивізму, зокрема Р. Карнап.

Насамперед зауважимо, що об'єктивний зміст наукових теорій дуже близький до проблематики, за якою в історії філософії встановилася назва онтологічної і на розв'язання якої претендувала натурфілософія. Проте остання з її спекулятивними міркуваннями про буття виявила цілковиту неспроможність ще в середині минулого сторіччя, що переконливо було показано Ф. Енгельсом. Будь-які спроби її відродження були б ремінісценцією метафізичних засобів мислення. Тому вивчення «онтологічного змісту» наукових теорій в жодному разі не повинне асоціюватись з натурфілософією.

Заперечуючи натурфілософське протиставлення онтології проблемам методології та логіки, діалектико-матеріалістична філософія органічно пов'язує онтологічний аспект в аналізі наукових теорій зі світоглядними та методологічними питаннями. Такий підхід повністю відповідає сучасній науці, в якій дедалі більшого значення набуває проблема логічної реконструкції об'єктів теорій, що будуються за допомогою математичної екстраполяції. Розв'язання цього питання не зводиться до простого отождолення абстракцій з матеріальними феноменами, що вивчаються, а потребує з'ясування логіко-семантичних засобів їх вираження та теоретичного формулювання.

Отже, постановка онтологічних питань під час аналізу сучасних наукових теорій виявляється доцільною в новому, логіко-семантичному, розумінні. При цьому онтологічна проблематика не тільки зберігає право на існування, але й лишається однією з найважливіших для методології науки.

Пояснюється це тим, що кожна наукова теорія формулюється в певній мові, а остання як логіко-семантична, знакова система припускає

як передумову своєї придатності для наукових цілей існування сукупності об'єктів певного роду. Залежно від того, які саме об'єкти існують згідно з припущенням, змінюються пізнавальні та виражальні можливості штучних мов, що їх конструюють у логіці¹. Отже, розв'язання онтологічних проблем, які виникають у зв'язку з аналізом об'єктивного змісту наукових теорій, означає водночас і розв'язання питання про способи вдосконалення мови науки.

Оскільки розв'язання онтологічних проблем пов'язане з логіко-філософським аналізом мови наукових теорій, то першим зрушенням у цьому дослідженні має бути встановлення тих лінгвістичних форм, які «відповідають» за припущення про існування певних об'єктів. З логіко-семантичного погляду онтологія теорії — це сукупність тих об'єктів, про які в теорії стверджується, що вони існують. Тому треба знати, які мовні вирази примушують нас робити таке твердження.

На перший погляд здається, що існують всі ті об'єкти, які було названо у теорії, а засвідчувати їх існування мають власні імена. Проте глибше проникнення у проблему виявляє хибність такого підходу, який фактично збігається з отождошенням значення ім'я і його носія². Річ у тому, що успішне, або, точніше кажучи, осмислене, значуще функціонування власних імен у мові насправді не потребує існування тих об'єктів, які іменуються. У міфології, казках, епосі, творах з наукової фантастики йдеться не тільки про тих героїв чи тварин, які насправді існують або існували. Але це не заважає нам насолоджуватися цими творами, захоплюватися подіями, що зображуються в них. Відповіді на такі, наприклад, питання: «Чи існував Гомер?», «Чи існував Наполеон?» тощо не можуть бути одержані лише на основі логічних міркувань. Ці міркування мають обов'язково ґрунтуватися на фактичному стані справ. Отже, якби хтось заперечував існування в історії людства таких осіб, як Гомер чи Наполеон, то це не позбавило б його можливості використання їх імен. Нікому не спадає на думку заперечувати також правомірність застосування групових псевдонімів («Бурбакі», «Кукринікси» тощо) чи звинувачувати їх творців у логічних помилках. І все це тому, що об'єкт, який позначено ім'ям, не становить навіть частини його значення.

Тут немає потреби заглиблюватися в аналіз поняття «значення», хоча він і лишається актуальним, оскільки задовільної теорії значення в логічній семантиці досі не створено. Уже той факт, що імена бувають пустими, змушує визнати їх незадовільним засобом зазначення об'єктів, які існують. Образно кажучи, роль імен у зазначенні об'єктів схожа на роль червоного плаща в руках тореадора — вони тільки відвертають від пошуків тих лінгвістичних форм, що насправді зумовлюють припущення існування певних об'єктів.

Ці форми виявляються, коли природна мова піддається логічній пербудові засобами кванторної теорії. Завдяки відомій процедурі вилучення з мови категорії власних імен усі функції зазначення об'єктів, існування яких припускається, може виконувати єдина категорія індивідних символів штучних мов — змінні квантифікації.

¹ Щоб довести це, досить порівняти так звані номіналістичні та платоністичні мови. У перших припускається існування лише «індивідів» (речей у просторі і часі), а в других, поряд з «індивідами», також «множин індивідів». Добре відомо, що виражальні можливості платоністичних мов більші, ніж номіналістичних, хоча припущення про існування множин як абстрактних об'єктів не завжди просто виправдати з теоретико-пізнавального погляду.

² Цей хибний погляд завдячує своїм існуванням концепції значення Б. Рассела. Див.: В. Russel. On denoting. Readings in philosophical analysis. N. Y., 1949, p. 103—115.

Технічно це здійснюється так. Спочатку кожне ім'я, що трапляється у мові, репрезентується у формі так званої визначеної дескрипції, тобто виразу, який описує властивості того самого предмета, що його було позначено за допомогою власного імені. Наприклад, замість імені старогрецького філософа Сократа можна для позначення його послугуватися визначеною дескрипцією «той філософ, який жив у Стародавній Греції, який дотримувався ідеалістичних поглядів у філософії, який помер, отруївши себе цикутою, який...» Якщо ця дескрипція насправді містить у собі ті і тільки ті властивості, що притаманні Сократу і лише йому, то тепер (позначивши сукупність властивостей Сократа як «S») можна усунути з мови дескрипцію, змінивши мовну форму «той, який...» на форму «існує такий предмет, який має властивості S, і всякий інший предмет, який має властивості S, тотожний йому». Остання форма є вільним перекладом виразу стандартної кванторної теорії з тотожністю — $(\exists y) (x) (Sx \equiv x=y)$, в якому відсутні будь-які індикаторні символи, крім змінних квантифікації. Саме вони вказують на ті предмети, існування яких припускається у теорії, що містить згаданий вираз.

Отже, існувати «з погляду» певної теорії — означає бути таким предметом, який виступає значенням змінної квантифікації, тобто задовольняє якомусь реченню теорії, робить істинним певне теоретичне положення. Тут йдеться про специфічний різновид існування: про те, що стверджується у певній теорії як таке, що існує. Коли мати на увазі, що істинність теоретичних положень цілком визначається позатеоретичним станом справ, тобто властивостями самої об'єктивної дійсності, то подібне логічне розуміння існування не містить у собі жодних суб'єктивістських чи ідеалістичних мотивів. Саме істинні твердження теорії і зазначають, що в них стверджується як існуюче саме те, що є насправді. У граничному випадку існування, що мислиться в істинних теоріях, та реальне існування збігаються так, як збігаються матеріальні речі та їх гносеологічні образи.

Зведення усіх засобів зазначення об'єктів, що існують, до зазначення їх за допомогою змінних квантифікації стало можливим завдяки розробці відповідного процедур сучасної формальної логіки. Ці процедури дозволили обговорювати онтологічні питання науки у строгих термінах, що, безперечно, має неабияке позитивне значення. Проте у сучасному позитивізмі існує різко виражена тенденція відхилити описаний спосіб розв'язання онтологічних проблем. Найбільше вона виявилась у поглядах Р. Карнапа³. Хоча концепція цього логіка вже була предметом обговорення радянських філософів⁴, ми вважаємо за потрібне зробити кілька істотних зауважень і доповнень.

Насамперед відзначимо, що згідно з Карнапом, теорія розглядає як існуючі ті предмети, які виступають значеннями змінних квантифікації. Тому для нього припущення про існування якихось предметів означає введення відповідного «мовного каркасу», тобто «форм виразів, які мають застосовуватися відповідно до нової групи правил». Проте Карнапа не задовольняв суто логічний підхід до проблеми існування, і він запропонував поділити її на два типи питань: 1) про існування деяких предметів нового різновиду у даному каркасі («внутрішні» питання); 2) про існування або реальність системи предметів загалом («зовнішні» питання). Відповідь на перше з них, на думку Карнапа, можна одержати

³ Див.: Р. Карнап. Значення и необходимость. М., 1959, стор. 298—320.

⁴ Див.: П. В. Таванец. Формальная логика и философия. Философские вопросы современной формальной логики. М., 1962; В. А. Смирнов. О достоинствах и ошибках одной логико-философской концепции. Философия марксизма и неопозитивизм. М., 1963.

за допомогою відповідних наукових досліджень. Другий тип питань розв'язується внаслідок плідності, доцільності даного мовного каркасу. Внутрішні питання, на думку Карнапа, теоретичні, а зовнішні — прагматичні, бо відповідь на перші можна дістати у формі «так — ні», а на другі — лише у формі зазначення «ступеня» доцільності прийняття мовного каркасу.

Концепцію Карнапа можна проілюструвати такими прикладами. Якщо розглядається каркас «речової» мови, тобто мови, у якій будуються твердження про речі та їх властивості, то питання «чи існують чорні лебеді?», «чи живе у Гімалаях снігова людина?» та ін. вважаються «внутрішніми» питаннями «речової» мови. На відміну від них питання «чи існують речі?» вважається «зовнішнім». Єдиний зміст, який, за Карнапом, має останнє питання, — це приймати чи не приймати «речову» мову як знаряддя науки і разом з нею — «світ речей», тобто світ просторово-часових, упорядкованих об'єктів, які можуть спостережуватись.

Відповідно до цього, якщо розглядати каркас мови натуральних чисел у математиці, то треба мати справу з об'єктами, що мають властивість «бути натуральним числом». Які саме числа існують у «світі» натуральних чисел — це вже «внутрішнє» питання мовного каркасу щодо натуральних чисел. Так, на основі математичних досліджень можна встановити, що існують прості числа, більші за сто. Питання ж про те, чи приймати мовний каркас натуральних чисел — це справжнє питання про те, чи існують натуральні числа взагалі.

Концепція «мовних каркасів» Карнапа має яскраво виражену антионтологічну спрямованість, яка виявляється у подвійній формі. По-перше, Карнап стверджував, що «внутрішні» питання існування зовсім не стосуються з'ясування онтологічного змісту наукових теорій незалежно від значення слова «онтологія», хоча б віддалено пов'язаного з філософською традицією його застосування. Отже, з позицій Карнапа, дослідження того, що існує згідно з тією чи іншою теорією, не може дати ніякого знання про будову і властивості об'єктивного світу. Більше того, такі питання, як питання про реальність зовнішнього світу, про реальність об'єктів науки та інші, подібні до них, Карнап залічив до «зовнішніх» питань існування і заперечував можливість одержання на них відповідей у формі істинних тверджень мови науки. У цьому полягає друга форма виявлення його антионтологізму.

Не важко провести паралель між антионтологізмом Карнапа і його вихідними позитивістськими поглядами. Як відомо, позитивізм «Віденського гуртка» відкидав філософські питання, вважаючи, що вони позбавлені пізнавального значення. Цю тезу і проводив послідовно Карнап у своїй концепції «мовних каркасів». Філософські питання про реальність, на його думку, або зовсім не мають ясного змісту, або ж є такими, що відповіді на них регламентуються лише міркуваннями доцільності. Отже, за Карнапом, матеріалізм і ідеалізм становлять не більш, ніж два різних типи міркувань, з яких один, можливо, і є зручніший, ніж інший, проте жоден не може претендувати на істинність. У таких аргументах явно проглядає претензія на «третій шлях» у філософії, притаманна будь-яким формам позитивізму.

Крім того, антионтологізм Карнапа може бути зручною підставою відродження конвенціоналізму в науці. Адже якщо визнати, що створення наукових теорій є не більш, ніж довільний вибір дослідником слухного для його цілей «мовного каркасу», якщо прийняти горезвісний «принцип толерантності» у виборі мовних форм, то в такому випадку природно зробити ще один крок і визнати конвенціоналізм за методологічний принцип наукового пізнання. Фактично Карнап так і зробив.

У нашій філософській літературі цілком правильно критикували розуміння «зовнішнього» питання як непізнавального, нетеоретичного⁵. Зверталась увага на те, що прийняття певної системи об'єктів, хоча й має в собі елемент вибору, зумовлене практичними настановками, що практичне освоєння дійсності якраз і перетворює філософські питання у пізнавальні. Усі ці зауваження було зроблено цілком слушно. Проте посилення на практичну зумовленість прийняття мовного каркасу не підривають повністю концепції Карнапа. Адже у нього йшлося про «прагматичні» мотиви вибору мови. Хиби концепції Карнапа лежать значно глибше. Річ у тім, що поділ питань існування на «внутрішні» та «зовнішні» не має і не може мати під собою ніяких інших підстав, крім тих, що водночас є фундаментом неопозитивістських поглядів. Жодного з логічних аргументів не можна навести на користь концепції «мовних каркасів». Навпаки, найбільш істотною особливості побудови штучних логічних мов засвідчують безпідставність поділу питань існування на «внутрішні» та «зовнішні». З логічного погляду два типи питань, про які йдеться, розрізняються тільки в тому, що в перших запитують про існування деяких об'єктів певної категорії (категорії речей, чисел тощо) і ці об'єкти не вичерпують всіх можливих значень змінної відповідної категорії, а у других — про існування самої множини об'єктів, що вичерпують всі можливі значення змінної відповідної категорії. Так, у першому випадку питають про існування простих чисел, більших за сто, і такі числа не становлять множини усіх натуральних чисел. У другому випадку питають про існування самої множини натуральних чисел.

Проте відмінність таких питань не істотна: «зовнішні» питання легко перетворити у «внутрішні». Протиставлення питань про існування категорії об'єктів питанням про існування окремих об'єктів цієї ж категорії відповідає протиставленню так званих тверджень загального існування (у формі «існує множина таких об'єктів X , що...») твердженням одиничного існування (у формі «існує такий єдиний об'єкт X , що...»). Це протиставлення не виправдує себе ні в синтаксисі, ні в семантиці формалізованих мов, бо одиничне існування є окремим випадком загального існування, коли здійснюється умова єдиності для того об'єкта, про існування якого йдеться. Отже, жодних висновків філософського характеру із розрізнення цих двох форм тверджень існування робити не можна.

Не можна також дати відповідь на те, які саме питання слід вважати питаннями про існування категорії об'єктів. Так, питання про існування натуральних чисел для Карнапа «зовнішнє». Але воно буде питанням про категорію тільки щодо таких штучних логічних мов, які містять особливий різновид змінних для зазначення окремих чисел. Якщо ж у мові використовується єдиний різновид змінних для зазначення і чисел, і інших множин об'єктів, що не є числами, то питання про існування натуральних чисел буде у цьому «мовному каркасі» таким «внутрішнім», як і будь-які інші питання про окремі числа. І навіть всякі питання про існування множин чи фізичних об'єктів тощо стають «внутрішніми», коли у мові використовується один різновид змінних для будь-яких об'єктів та множин, що утворено з них. Отже, поділ питань існування на «внутрішні» та «зовнішні» цілком залежить від того тривіального для науки факту, використовується у мові той самий

⁵ Див.: П. В. Та ванец. Формальная логика и философия. Философские вопросы современной формальной логики. М., 1962. В. А. Смирнов. О достоинствах и ошибках одной логико-философской концепции. Философия марксизма и неопозитивизм. М., 1963.

різновид змінних, скажімо, для фізичних об'єктів і їх множин, чи два різновиди змінних.

Можна припустити, що Карнап мав на увазі лише такі штучні мови, для яких поділ змінних є таким фундаментальним, що призводить під час змішування різновидів змінних до порушення правил граматики цих мов. Саме такою мовою є теорія логічних типів Рассела, філософські погляди якого захоплено підтримував свого часу Карнап. Та річ у тому, що при логічній реконструкції наукового знання використання теорії типів не тільки не обов'язкове, а, навпаки, значно менш доречно, ніж, скажімо, застосування мови цермелівської аксіоматичної теорії множин.

Отже, якщо намагатися знайти логічні аргументи на користь концепції «мовних каркасів», то треба принаймні абсолютизувати теоретико-типовий підхід у побудові штучних логічних мов. А на таку абсолютизацію у наш час не наважиться жоден з прибічників расселівського логіцизму.

Якби хиби концепції «мовних каркасів» вичерпувалися уже зазначеним, то її треба було б просто визнати курйозом і відкинути як помилкову. Але свою підтримку вона дістає у найважливіших «догмах» логічного позитивізму — «догмі» фундаментального розрізнення аналітичних і синтетичних істин та догмі редукціонізму. Тому, критикуючи погляди Карнапа на співвідношення теорії і реальності, слід докладніше спинитись на вихідних принципах неопозитивізму.

Проблема аналітичних і синтетичних істин лишилась сучасній філософії у спадщину від суперечок емпіризму та раціоналізму, що досягли свого апогею у Лейбніцевому протиставленні «істин розуму» «істинам факту», Юмовому розрізненні «відношення ідей» та «фактичних справ», і, нарешті, Кантовому розмежуванні «аналітичних» та «синтетичних» суджень. Логічний позитивізм відкинув кантівське «синтетичне апіорі» і зробив висновок, що природознавство і логіко-математичні науки принципово відрізняються одне від одного. Тоді як усі істини природознавства виникають з досліду, стверджували позитивісти, логіка і математика взагалі не дають жодного знання про дійсність; їх положення нічого не говорять про світ — вони тільки фіксують схеми перетворювань одних мовних виразів у інші. Один із стовпів неопозитивізму, австрійський філософ Л. Вітгенштейн, стверджував, що специфічна ознака логічних речень полягає в тому, що їх істинність встановлюється з «символу самого по собі» і вважав таке розуміння властивостей логічних речень головним положенням філософії логіки. Щодо логіки і математики він гадав, ніби вони не виражають ніякої думки і не можуть спростовуватися чи підтверджуватися жодними можливими дослідями⁶.

В такому ж дусі неодноразово висловлювався і Карнап. Усі положення логіки і математики розглядалися ним як тавтології, як аналітичні речення. Вони, на його думку, не мають інформації про дійсність, бо бувають істинними лише внаслідок своєї логічної форми⁷. Усі інші речення, якщо вони не містять у собі суперечності і тому не вважаються явно хибними, належать до синтетичних положень науки, що потребують емпіричної зумовленості. Отже, у логічному позитивізмі межа між аналітичними і синтетичними істинами збігається з розрізненням між логіко-математичними та природничими науками.

⁶ Див.: Л. Вітгенштейн. Логико-філософський трактат. М., 1958, стор. 84, 86, 89.

⁷ R. Carnap. The elimination of metaphysics through logical analysis of language. Logical positivism. Glencoe, 1959, p. 76.

У нашій філософській літературі цілком правильно критикували розуміння «зовнішнього» питання як непізнавального, нетеоретичного⁵. Зверталась увага на те, що прийняття певної системи об'єктів, хоча й має в собі елемент вибору, зумовлене практичними настановками, що практичне освоєння дійсності якраз і перетворює філософські питання у пізнавальні. Усі ці зауваження було зроблено цілком слушно. Проте посилення на практичну зумовленість прийняття мовного каркасу не підіривають повністю концепції Карнапа. Адже у нього йшлося про «прагматичні» мотиви вибору мови. Хиби концепції Карнапа лежать значно глибше. Річ у тім, що поділ питань існування на «внутрішні» та «зовнішні» не має і не може мати під собою ніяких інших підстав, крім тих, що водночас є фундаментом неопозитивістських поглядів. Жодного з логічних аргументів не можна навести на користь концепції «мовних каркасів». Навпаки, найбільш істотні особливості побудови штучних логічних мов засвідчують безпідставність поділу питань існування на «внутрішні» та «зовнішні». З логічного погляду два типи питань, про які йдеться, розрізняються тільки в тому, що в перших запитують про існування деяких об'єктів певної категорії (категорії речей, чисел тощо) і ці об'єкти не вичерпують всіх можливих значень змінної відповідної категорії, а у других — про існування самої множини об'єктів, що вичерпують всі можливі значення змінної відповідної категорії. Так, у першому випадку питають про існування простих чисел, більших за сто, і такі числа не становлять множини усіх натуральних чисел. У другому випадку питають про існування самої множини натуральних чисел.

Проте відмінність таких питань не істотна: «зовнішні» питання легко перетворити у «внутрішні». Протиставлення питань про існування категорії об'єктів питанням про існування окремих об'єктів цієї ж категорії відповідає протиставленню так званих тверджень загального існування (у формі «існує множина таких об'єктів X , що...») твердженням одиничного існування (у формі «існує такий єдиний об'єкт X , що...»). Це протиставлення не виправдує себе ні в синтаксисі, ні в семантиці формалізованих мов, бо одиничне існування є окремим випадком загального існування, коли здійснюється умова єдиності для того об'єкта, про існування якого йдеться. Отже, жодних висновків філософського характеру із розрізнення цих двох форм тверджень існування робити не можна.

Не можна також дати відповідь на те, які саме питання слід вважати питаннями про існування категорії об'єктів. Так, питання про існування натуральних чисел для Карнапа «зовнішнє». Але воно буде питанням про категорію тільки щодо таких штучних логічних мов, які містять особливий різновид змінних для зазначення окремих чисел. Якщо ж у мові використовується єдиний різновид змінних для зазначення і чисел, і інших множин об'єктів, що не є числами, то питання про існування натуральних чисел буде у цьому «мовному каркасі» таким «внутрішнім», як і будь-які інші питання про окремі числа. І навіть всякі питання про існування множин чи фізичних об'єктів тощо стають «внутрішніми», коли у мові використовується один різновид змінних для будь-яких об'єктів та множин, що утворено з них. Отже, поділ питань існування на «внутрішні» та «зовнішні» цілком залежить від того тривіального для науки факту, використовується у мові той самий

⁵ Див.: П. В. Таванец. Формальная логика и философия. Философские вопросы современной формальной логики. М., 1962. В. А. Смирнов. О достоинствах и ошибках одной логико-философской концепции. Философия марксизма и неопозитивизм. М., 1963.

різновид змінних, скажімо, для фізичних об'єктів і їх множин, чи два різновиди змінних.

Можна припустити, що Карнап мав на увазі лише такі штучні мови, для яких поділ змінних є таким фундаментальним, що призводить під час змішування різновидів змінних до порушення правил граматики цих мов. Саме такою мовою є теорія логічних типів Рассела, філософські погляди якого захоплено підтримував свого часу Карнап. Та річ у тому, що при логічній реконструкції наукового знання використання теорії типів не тільки не обов'язкове, а, навпаки, значно менш доречне, ніж, скажімо, застосування мови цермелівської аксіоматичної теорії множин.

Отже, якщо намагатися знайти логічні аргументи на користь концепції «мовних каркасів», то треба принаймні абсолютизувати теоретико-типовий підхід у побудові штучних логічних мов. А на таку абсолютизацію у наш час не наважиться жоден з прибічників расселівського логіцизму.

Якби хибі концепції «мовних каркасів» вичерпувалися уже зазначеним, то її треба було б просто визнати курйозом і відкинути як помилкову. Але свою підтримку вона дістає у найважливіших «догмах» логічного позитивізму — «догмі» фундаментального розрізнення аналітичних і синтетичних істин та догмі редукціонізму. Тому, критикуючи погляди Карнапа на співвідношення теорії і реальності, слід докладніше спинитись на вихідних принципах неопозитивізму.

Проблема аналітичних і синтетичних істин лишилась сучасній філософії у спадщину від суперечок емпіризму та раціоналізму, що досягли свого апогею у Лейбніцевому протиставленні «істин розуму» («істини факту»), Юмовому розрізненні «відношення ідей» та «фактичних справ», і, нарешті, Кантовому розмежуванні «аналітичних» та «синтетичних» суджень. Логічний позитивізм відкинув кантівське «синтетичне апіорі» і зробив висновок, що природознавство і логіко-математичні науки принципово відрізняються одне від одного. Тоді як усі істини природознавства виникають з досліду, стверджували позитивісти, логіка і математика взагалі не дають жодного знання про дійсність; їх положення нічого не говорять про світ — вони тільки фіксують схеми перетворювань одних мовних виразів у інші. Один із стовпів неопозитивізму, австрійський філософ Л. Вітгенштейн, стверджував, що специфічна ознака логічних речень полягає в тому, що їх істинність встановлюється з «символу самого по собі» і вважав таке розуміння властивостей логічних речень головним положенням філософії логіки. Щодо логіки і математики він гадав, ніби вони не виражають ніякої думки і не можуть спростовуватися чи підтверджуватися жодними можливими докладами⁶.

В такому ж дусі неодноразово висловлювався і Карнап. Усі положення логіки і математики розглядалися ним як тавтології, як аналітичні речення. Вони, на його думку, не мають інформації про дійсність, бо бувають істинними лише внаслідок своєї логічної форми⁷. Усі інші речення, якщо вони не містять у собі суперечності і тому не вважаються явно хибними, належать до синтетичних положень науки, що потребують емпіричної зумовленості. Отже, у логічному позитивізмі межа між аналітичними і синтетичними істинами збігається з розрізненням між логіко-математичними та природничими науками.

⁶ Див.: Л. Вітгенштейн. Логико-філософський трактат. М., 1958, стор. 84, 86, 89.

⁷ R. Carnap. The elimination of metaphysics through logical analysis of language. Logical positivism. Glencoe, 1959, p. 76.

Для концепції «мовних каркасів» попередній поділ істин науки на аналітичні та синтетичні є обов'язковим. Карнап вважав, що онтологічні питання — «зовнішні» в його концепції — бувають тільки аналітично істинними або хибними (якщо містять суперечності), бо категорії об'єктів приймаються разом з відповідними лінгвістичними формами. Не дивно, що онтологічні дискусії зводяться Карнапом тільки до дискусій про те, яку мову вибрати. Водночас «внутрішні», фактичні питання існування припускають синтетично істинні відповіді, бо вони залежать від фактичного стану справ у «світі» тих об'єктів, що розглядаються. Тому концепція Карнапа потребує, щоб усі висловлювання, які звичайно розуміють як онтологічні, були слухним об'єктом суперечки тільки у формі лінгвістичних припущень про форми мови. Вона потребує також, щоб фактичні твердження існування були відмінними від онтологічних тверджень. Нарешті, ця концепція розрізняє онтологічні питання та наукові гіпотези, що їх висувають у певному «мовному каркасі». Жодну з цих відмінностей неможливо зафіксувати, якщо не звертатися до відмінності аналітичного і синтетичного в знаннях, реченнях, характері істинності.

Справді, як розрізняти, скажімо, онтологічні твердження і емпіричні твердження існування? Адже твердження «існує натуральний ряд чисел» так само пов'язане з мовою для натуральних чисел, як твердження «існують чорні лебеді» пов'язане з «речевою» мовою. І числа, і чорних лебедів треба якось «знайти» у системі об'єктів, розпізнати, відрізнити від інших. Без протиставлення логіко-математичних істин істинам природознавства названа відмінність відразу ж позбавляється сенсу.

Як розрізнити онтологічні припущення і наукові гіпотези, якщо і перші і другі мають бути кінець кінцем виправдані за допомогою критерію практики? Адже вибір мовних форм, наявний у процесі наукового дослідження, не відрізняється принципово від вибору теоретичних гіпотез і навіть теоретичних систем загалом. Модифікації, що їх здійснюють у мові за допомогою логіки, зумовлені безпосередніми потребами наукової практики, зокрема, потребами плідності, зручності, простоти певного «мовного каркасу». Та вибір теоретичних гіпотез зумовлюється по суті тим самим комплексом міркувань про їх практичну доцільність. Інша річ, що онтологічні припущення з'ясовуються через логіко-семантичний аналіз мови науки, а наукові гіпотези виправдовуються широким комплексом зіставлень з іншими сферами знання, з можливістю наукового передбачення, з можливістю реалізації наукових ідей, що містить гіпотеза, в «олюдненій» природі. Проте, якщо не протиставляти логічний процес доведення іншим формам практики як критерію істинності, таке розрізнення виявляється неможливим.

На перший погляд здається, ніби думку Карнапа про те, що питання про вибір «мовного каркасу» — це питання про «ступінь» доцільності такого вибору, можна тлумачити як визнання ним нескінченності процесу підтвердження наукових положень їх практичним застосуванням, зіставленням з фактами об'єктивної дійсності. Але Карнап, створюючи концепцію «мовних каркасів», залишив поза увагою діалектику абсолютної і відносної істини. Тому навіть зазначене тлумачення його положень неможливо принаймні з двох причин. По-перше, як ми тільки що встановили, вибір мовних форм, висування наукових гіпотез, з'ясування онтологічних припущень теорії — все це не три різних процеси, а три різні погляди на один процес наукової творчості. По-друге (і тут концепція Карнапа особливо вразлива), неприпустимо інтерпретувати питання про існування категорій об'єктів («зовнішні» питання) як питання про вибір мовних каркасів, або питання про доцільність викорис-

тання певного «мовного каркасу» інтерпретувати як «зовнішні» питання існування. Якщо ж чинити так щодо «зовнішніх» питань, то і «внутрішні» треба розглядати однаково з ними. Ось чому концепція Карнапа у всіх випадках втрачає сенс.

Як бачимо, концепція «мовних каркасів» дуже тісно пов'язана з припущенням про існування аналітичних і синтетичних істин науки. Проте дослідження з логічної семантики привели до висновку, що існують принципові труднощі проведення чіткої межі між аналітичними та синтетичними істинами, якщо відповідь на питання, що вони являють собою, шукати незалежно від певних, заздалегідь підібраних мов. Концепція аналітичних і синтетичних істин, яку обстоював логічний позитивізм, показала свою повну безпідставність. З тієї обставини, що істинність кожного наукового твердження залежить як від лінгвістичних, так і від зовнішніх чинників, зовсім не слід робити висновок про наявність аналітично та синтетично істинних тверджень у мові науки. Не існує логічних способів з'ясування лінгвістичних та фактичних компонентів істини окремих тверджень. Ці компоненти можуть бути знайдені тільки при зіставленні наукових теорій (причому логічно замкнених) з масивами фактів, що їх одержано в експерименті.

Поняття аналітичної та синтетичної істини, безперечно, можуть уточнюватись логічними засобами. Та уточнення це можливе тільки стосовно примітивних штучних мов, не адекватних мові науки загалом. Воно не допомагає висвітлити проблеми, що хвилювали Лейбніца і Канта, не сприяє розумінню того, як застосовувати поняття аналітичної та синтетичної істин у нашій повсякденній мові. Коротше кажучи, ті моделі аналітичного та синтетичного, які запропоновано в логічній семантиці, аж ніяк не свідчать на користь розрізнення «внутрішніх» і «зовнішніх» питань існування. На схилі своєї діяльності Карнап сам змушений був визнати, що це розрізнення стикається з величезними труднощами. І хоча він знову й знову намагався розв'язати порушену проблему, йому не вдалося досягти більшого, ніж уточнення понять аналітичності і синтетичності відносно специфічної, так званої теоретичної мови.

Друга фундаментальна «догма» логічного позитивізму, на яку спирається концепція «мовних каркасів», це — «догма» редукціонізму. Вона безпосередньо виявилась у поглядах Карнапа на непізнавальність питання про категорії об'єктів. В логічному позитивізмі завжди була сильна тенденція до дискредитації абстрактних наукових понять. Неопозитивісти доклали чимало зусиль, щоб звести, «редуціювати» абстрактні терміни до деяких «безпосередньо даних» досвіду. В цьому дусі Карнап також вважав, що використання універсальних слів (allwörter) робить деякі питання про існування «метафізичними», позбавленими сенсу. Він помилково гадав, що предикація універсальних слів тільки уявляється предикацією, а насправді вона позбавлена будь-якого емпіричного змісту. Згадаємо, що саме використання в мові науки категорій завжди ставило представників неопозитивізму перед значними труднощами. Вони так і не змогли збагнути, чому в науці виявляються істинними у формі всезагальності закони природи, які принципово не можуть бути доведені на основі будь-якої кінечної множини спостережень. Ось чому Карнап не міг визнати пізнавальними питання про існування чисел, множин, фізичних тіл тощо.

Підсумовуючи сказане про концепцію «мовних каркасів» Карнапа, слід зробити категоричний висновок про її повну наукову безпідставність і неспроможність служити будь-яким цілям, крім цілей неопозитивістської філософії. В науці питання про існування не можуть розв'язуватись поза аналізом пізнавальних процедур і категоріальної

структури мислення, зокрема, втілення цих питань у мові науки. Треба лише мати на увазі, що логічне уявлення критерію існування не має абсолютного характеру. Навпаки, все, що вважається в науковій картині світу існуючим, визнається таким лише стосовно деякої істинної теорії. Ця властивість твердженя про існування схожа на залежність просторово-часових характеристик фізичних тіл від системи відліку. Аналогія до того ж виявляється вельми глибокою, бо питання, що існує, коли воно позбавлене в науці посилання на відповідну теорію, позбавлене і сенсу. В онтологічних припущеннях наукових теорій немов проглядає особливий принцип «онтологічної відносності», споріднений з принципом відносності у фізиці.

Цей принцип, проте, не містить у собі ніякої загадки. Він є просто іншою формою вираження відомої думки Енгельса про те, що «з кожним епохальним відкриттям навіть у природно-історичній галузі матеріалізм неминуче повинен змінювати свою форму»⁸. В. І. Ленін також неодноразово підкреслював, що діалектичний матеріалізм не пов'язаний з жодною окремою природничонауковою картиною світу. Якщо наукова картина світу — це саме те, що йдеться в поняттях науки про систему її об'єктів, то не дивно, що розвиток науки змінює наші онтологічні уявлення, поглиблює проникнення в сутності вищих порядків. З цього боку принцип «онтологічної відносності» можна розглядати також як специфічну форму вияву діалектики абсолютної та відносної істин.

* * *

Одним из важнейших моментов в философском осмыслении новейших достижений естествознания является установление того, что говорится в естественнонаучных теориях об объективной реальности, какие новые, неизвестные до сих пор свойства окружающего мира обнаруживаются с их помощью и передаются на службу человеку. Ответу на эти вопросы способствует логико-философский анализ языка научных теорий, в процессе которого вычленяются познавательные процедуры и категориальные структуры мышления, выясняются «онтологические» допущения теорий. В концепции «языковых каркасов» видного представителя логического позитивизма Р. Карнапа была предпринята попытка представить подобные вопросы как лишённые познавательного значения и тем самым дискредитировать философскую проблему соотношения теории и реальности. В статье показано, что концепция «языковых каркасов» органически связана с порочными исходными принципами неопозитивизма, противопоставляющими логико-математическое знание естественнонаучному и требующими сведения, «редукции» научно-теоретического знания к «непосредственно данному» в ощущениях. Поэтому такая концепция несостоятельна в той же мере, в какой несостоятельны исходные принципы неопозитивизма.

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 274.

Сутінки старого світу

Криза сучасної буржуазної моралі як наслідок загальної кризи капіталізму і криза сучасної буржуазної етики — ці дві проблеми у їхньому взаємозв'язку стоять у центрі уваги книжки В. Пазенка «Сутінки старого світу»*. Сучасним буржуазним етичним концепціям автор протиставляє марксистсько-ленінське розуміння проблем моралі.

Марксистсько-ленінська етика зробила вагомий внесок у розробку такої важливої проблеми марксистсько-ленінської філософії як проблема людини. Моральні цінності та ідеали в сучасному світі, вплив на них процесів, пов'язаних із соціальними наслідками науково-технічної революції, з'ясування кардинального напрямку морального прогресу і його конкретних виявів за умов різних суспільно-економічних формацій — усі ці проблеми є аспектами єдиної філософської проблеми — проблеми людини. Сцієнтистським і філософсько-антропологічним концепціям, які пустили коріння в сучасних буржуазних етичних системах, марксистсько-ленінська філософія протиставляє єдиний науково-гуманістичний підхід, який ґрунтується на діалектико-матеріалістичній методології. З цього погляду те, що В. Пазенок починає критичний аналіз буржуазних етичних теорій із з'ясування реальних колізій особи і суспільства за умов сучасного капіталізму, є цілком слушним.

Сучасне буржуазне суспільство постає на сторінках книги як суспільство кричущих соціально-економічних контрастів, як світ, де духовні, естетичні й моральні цінності людини спотворюються процесами відчуження і дегуманізації. Автор аналізує різні аспекти відчуження як соціального і духовного явища, а також критикує тлумачення відчуження та похідних від нього явищ буржуазною філософією.

У критиці буржуазної філософії щодо цих питань автор спраєється на те розуміння відчуження, яке міститься в роботах основоположників марксизму, на досягнення сучасної марксистської філософської літератури. Однак, з нашого погляду, автор приділяє недостатню увагу розглядові категорії «відчуження праці», в якій сконцентрована суть марксистсько-ленінського підходу до проблеми відчуження. Ґрунтовний аналіз саме цієї категорії надав би крити-

ці більшої конкретності. Гадаємо, що ґрунтовнішого аналізу потребує критика деяких концепцій відчуження, особливо тих, на яких широко спекулюють сучасний ревізіонізм і буржуазна ідеологія. Зокрема це стосується концепції відчуження А. Шаффа, побудованої на абстрактно-антропологічному розв'язанні проблеми людини. Розкриваючи однобічний характер концепції відчуження в теоріях Т. Гоббса, Н. Маккіавеллі, А. Шопенгауера, Дж. Фішера, У. Джеймса, автор звертає увагу на метафізичне розв'язання питань про біологічне і соціальне в поведінці людини (стор. 27). Далі суть методологічної хибності сучасної буржуазної етики і соціології в розв'язанні питання про гармонію суспільних і індивідуальних інтересів вбачається в «метафізичному антропологізмі» (стор. 32). Гадаємо розгляд питання про співвідношення біологічного і соціального в поведінці людини має здійснюватися на основі філософського розв'язання проблеми сутності людини. Зокрема зазначеним теоріям притаманний абстрактний антропологізм. А той завжди лишається антропологізмом, а не науковим розв'язанням проблеми людини. Антиподом філософського антропологізму є діалектичний матеріалізм з його розв'язанням проблеми людини як реалізації її конкретно-історичної соціальної сутності, створення соціальних умов для здійснення гуманістичного ідеалу всебічно розвиненої особи в усьому багатстві її виявів.

Проблема діалектичного взаємозв'язку абсолютного і відносного в моралі, проблема істини в етичних теоріях є однією з найважливіших в етиці. Протягом історії розвитку філософії пропонувались різні варіанти її розв'язання, залежно від матеріалістичного чи ідеалістичного розв'язання основного питання філософії. Сучасна буржуазна етика також приділяє цим проблемам значну увагу. Ідеалістична методологія спричиняє метафізичне протиставлення абсолютного і відносного в моралі і призводить до появи концепцій, в яких домінує релятивістська (неопозитивізм, екзистенціалізм) або ж абсолютістська (етика неототемізму, неопротестантизму) орієнтація. Автор цілком слушно зауважує, що етичний релятивізм не можна вважати просто однією з особливостей сучасних буржуазних концепцій моралі. Це явище значно складніше, воно відображає сам принцип підходу до аналізу моральної свідомості, до тлумачення сутності морального життя людей. У даному разі ми стикаємося з самою

* В. Пазенок. Сутінки старого світу. (Критичний нарис сучасних буржуазних етико-соціологічних теорій). Політвидав України. К., 1972, 180 стор.

методологією буржуазної етики. Суть етичного релятивізму полягає в абсолютизації моменту відносності у змісті моральних норм і категорій (стор. 63). У книжці В. Пазенка подано доволі широкий матеріал з критики етичного релятивізму як в історії філософії, так і в сучасних ідеалістичних філософських теоріях. Переконаливо й ґрунтовно виглядає критика релятивістської тенденції в неопозитивістській етиці.

У розділі «Світ цінностей та цінність світу» автор зосереджує увагу на аналізі конкретних соціальних проблем та на їхніх відображеннях у змісті етичних категорій. Вибір проблем автор здійснив у згоді з соціальною гостротою тих реальних суперечностей, що їх ці категорії відбивають. Це передусім проблеми сенсу життя, справедливості, обов'язку і щастя. Розглядаючи категорію справедливості, В. Пазенок підкреслює, що «поняття справедливості, як і інші моральні категорії, відображає певний аспект моральних відносин людей... Природа справедливості, її зміст відображає конкретне становище того чи іншого класу в системі суспільного виробництва» (стор. 85). Виходячи з цієї методологічної тези, В. Пазенок критикує тлумачення справедливості в буржуазній етиці, зокрема в прагматизмі й інтуїтивізмі, виявляючи їхній суб'єктивізм, абстрактність міркувань про джерела та критерії добра і зла. У розгляді категорії обов'язку автор протиставляє позасоціальному антропологічному підходу до поняття обов'язку, який переважає у працях багатьох сучасних буржуазних філософів моралі, марксистсько-ленінську інтерпретацію обов'язку, яка полягає в обґрунтуванні об'єктивної соціальної основи його змісту. Привертає увагу доведення несутимності екзистенціалістського і марксистського розуміння обов'язку, критика притаманного екзистенціалістській егоцентризму. На нашу думку, слід було б докладніше розглянути марксистську аргументацію з цього питання, розкрити, зокрема, марксистсько-ленінське розуміння внутрішнього обов'язку людини, використавши для цього все багатство аспектів діалектичного взаємозв'язку індивідуального і соціального.

В. Пазенок цілком правомірно звертає увагу читача на те, що певні тенденції в інтерпретації категорій справедливості, обов'язку, щастя, сенсу життя в сучасній буржуазній етиці зумовлені реальними суперечностями капіталізму. Відчуження особи, безперспективність розвитку буржуазної моралі спричиняють орієнтацію буржуазної етики на абстрактно-споглядальне ставлення до реальних соціальних проблем, на песимізм, релятивістське або теолого-абсолютистське світосприйняття. «Трактовка моральних цінностей — обов'язку, справедливості, щастя і сенсу життя — в сучасній буржуазній етиці, — пише В. Пазенок, — відбиває загальний стан моральної свідомості капіталістичного суспільства. Суперечливість, абстрактність, намагання обійти суть

життєвих проблем, втекти від них у сферу споглядального, умоглядного міркування про позасоціальний характер моральних норм та ідеалів або ж відверта, неприхована апологетика цинізм буржуазних моральних настанов — ось суть теоретичних буржуазних концепцій з цього приводу» (стор. 133—134).

Розкриваючи соціальну зумовленість і соціальну роль сучасних буржуазних етичних концепцій, автор використовує цікавий статистичний і фактичний матеріал. Це сприяє публіцистичності стилю і образності сприйняття теоретичного матеріалу. Акцентування уваги на соціальних джерелах сучасної буржуазної етики є, безумовно, позитивною рисою роботи В. Пазенка. Разом з тим слід зазначити, що авторові інколи не вдається уникнути певної прямолінійності у проведенні аналогій між соціально-економічними процесами та їх відображенням у буржуазній філософії. Зокрема це стосується прямого впливу соціального статусу на погляди людей, їх теоретичне мислення. Відоме висловлювання К. Маркса про те, що ідеолог дрібної буржуазії не обов'язково сам повинен бути крамарем. За сучасних умов процеси, що відбуваються в моральній свідомості капіталістичного суспільства, зокрема у межах буржуазної моральної свідомості, є суперечливими. Ця суперечливість знаходить вияв зокрема у зверненні до прогресивної ідеології і прогресивних суспільних ідеалів навіть деяких представників соціально привілейованих верств і так званих «середніх верств» капіталістичного суспільства. Слід враховувати відносну самостійність теоретичного мислення, внаслідок якої спостерігається опосередкованість відображення у філософських і етичних теоріях буржуазних суспільних відносин. У зв'язку з цим, звернення автора до афоризму Л. Фейєрбаха «У палацах мислять інакше, ніж у хатинах» для підтвердження марксистського положення про соціальну зумовленість буржуазної етики виглядає недостатнім. Названі процеси потребують більш глибокого обґрунтування, ніж це дається, зокрема, на стор. 93.

Окремі твердження автора здаються дискусійними. У першому розділі, де йдеться про роль загальнолюдських моральних норм у функціонуванні моральних систем, говориться про те, що збагачення та розвиток цих загальнолюдських моральних норм «становить суть морального прогресу» (стор. 65). На наш погляд, це лише один із аспектів, який є виявом тих суттєвих процесів, що зумовлюють моральний прогрес. Суть же морального прогресу полягає в гуманізації моральних відносин на основі забезпечення соціально-економічних умов людської свободи. Комунізм є «реальним гуманізмом» (К. Маркс), бо він здійснює перехід людства із царства необхідності у царство свободи. Комунізм як суспільно-економічна формація створює всі умови для гармонійного розвитку суспільних і індивідуальних інтересів, розквіту людської індивідуальності в усій сукупності її фізичних

і духовних, у тому числі морально-естетичних якостей. Гуманізація соціальних відносин створює фундамент для виявлення, функціонування і розвитку найпрогресивнішої моралі — моралі комуністичної, яка відбиває інтереси всього прогресивного людуства.

Викликає заперечення також твердження автора: «Марксистська філософія доводить, що індивідуальні особливості людей не можуть істотно впливати на особливості в розумінні ними спільності інтересів, завдань, на формування загального, класового уявлення про справедливе чи несправедливе» (стор. 92). Марксистська філософія розглядає індивідуальну і суспільну свідомість в діалектичному взаємозв'язку. Індивідуальні особливості — істотний фактор формування індивідуальної свідомості. Вони накладають відбиток саме на особливості розуміння особою своїх соціально-класових інтересів, свого місця в суспільстві. Формування класового інтересу неможливе без активної участі індивідуальної свідомості. І в цьому плані індивідуальні особливості впливають на спосіб, глибину, форму засвоєння класових інтересів. В залежності від глибини проникнення в сутність класових і суспільних інтересів індивідуальна свідомість може бути більш чи менш істот-

ним джерелом продукування ідей загально-класового й загальносуспільного значення.

В книзі піддано критичному аналізу досить широке коло буржуазних етичних концепцій екзистенціалізму, неопозитивізму, персоналізму, неотомізму, фрейдизму в його ортодоксальній і модернізованій формах, інтуїтивізму та ін. Через це на сторінках книги зустрічаються іпколи надто побіжні зауваження з приводу тієї чи іншої теорії. Такою побіжністю відзначається зауваження автора стосовно соціологічної теорії «суспільної мобільності». Слід було б розкрити ті реальні суперечності в сучасному капіталізмі, які відтворює ця теорія. Недарма вона активно використовується в буржуазній соціології для критики марксистської теорії класової боротьби. Критикуючи подібні тенденції, недостатньо обмежуватися зауваженнями суто описового характеру, що даються на стор. 133.

Глибокий аналіз гносеологічних джерел і соціальної зумовленості буржуазних етичних концепцій, їх аргументована критика робить книгу В. Пазенка «Сутинки старого світу» ґрунтовним дослідженням, яке зацікавить кожного, хто займається проблемами критики сучасної буржуазної етики і моралі.

Н. П. ПОЛІЩУК

Дослідження структури практики

Одним із важливих завдань філософської науки є з'ясування специфіки соціальної практики людини. Воно зумовлене потребами соціалістичного та комуністичного будівництва, а також внутрішніми запитамі розвитку самої теорії діалектики, яка, власне, історично формувалася і розвивається саме як теорія революційної практики.

Останнім часом видано чимало публікацій, які тією чи іншою мірою стосуються проблеми практики. Але в них здебільшого досліджуються гносеологічні функції цієї категорії, співвідношення практики і пізнання, практики й науки та ін. Тому особливий інтерес викликають праці, де вивчаються багаторівневість та багатоаспектність практики. Серед них привертає увагу книжка Б. А. Вороновича «Філософський аналіз структури практики»¹, присвячена розглядові категорії практики щодо її внутрішньої структури, функціонування й розвитку.

У першому розділі, характеризуючи марксистсько-ленінське розуміння практики, автор цілком слушно підкреслює, що марксистська філософія формувалася у безпосередній єдності з потребами революційної боротьби пролетаріату, як така теорія со-

ціальної практики, що відповідала на життєво важливі питання його визвольної боротьби.

К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін, розробляючи теорію матеріалістичної діалектики як методологію практики, виходили з розуміння сутності людини, докорінно відмінного як від того, що його обстоював ідеалізм, так і від властивого механістичному матеріалізмові. Практика уперше розглядалася як спосіб людського буття у світі, як реалізація предметної і суспільної сутності людини. «Практичне творення предметного світу», — писав К. Маркс, — *переробка* неорганічної природи є самоутвердження людини як свідомої родової істоти, тобто такої істоти, яка відноситься до роду як до своєї власної сутності, або до самої себе як до родової істоти»².

Аналізуючи суть марксистського перевороту в ученні про практику, Б. А. Воронович називає основні методологічні положення, що мають важливе значення для розробки теоретичних проблем даної наукової концепції. Це — положення про класову природу філософії, про принцип партійності, про практику як цілеспрямовану діяльність

¹ Б. А. Воронович. Філософський аналіз структури практики. М., 1972, стор. 278.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів. К., 1973, стор. 526.

суспільної людини по перетворенню матеріальної дійсності. Звертається увага на принцип єдності теорії і практики, на розуміння суб'єкта практики як суспільної істоти, як історично сформованого продукту суспільно-історичного розвитку.

Б. А. Воронович спиняється на найбільш типових концепціях практики в сучасній ідеалістичній філософії, показуючи їх методологічну й соціально-класову обмеженість. Гострій критиці він піддає ті течії сучасного ревізіонізму, які зводять усю філософію до «філософії практики», прагнучи довести, ніби закони руху практики є предметом філософії (стор. 30). Автор підкреслює, що спроба субстанціалізації практики і зведення тільки до неї рушійних сил всієї дійсності спричиняється по суті до заперечення об'єктивної діалектики, бо при цьому діалектика речей вважається «інобуттям» діалектики дій суб'єкта (стор. 31). У книжці обгрунтовується положення, що наукове тлумачення практики можливе лише на діалектико-матеріалістичній основі. Об'єктивною основою діалектико-матеріалістичної концепції практики «є реальна залежність діяльності суб'єкта від об'єктивних законів діалектики розвитку» (стор. 35).

У процесі аналізу єдності діалектики і вчення про практику проводиться думка про те, що закони об'єктивного світу виступають і як закони його цілеспрямованого перетворення, як закони людської діяльності. Водночас автор застерігає від абсолютного отождіння законів буття і законів практики. Якщо закони розвитку природи не залежать від свідомості і волі людини, то закони практики пов'язані з її потребами, цілями і бажаннями (стор. 37). «Закони практики залежать від об'єктивних законів, закони ж природи самостійні щодо практики» (стор. 37).

На наш погляд, автор вдається до надмірної конкретизації тих положень, які самі собою випливають із марксистської постановки проблеми.

Згідно з Б. А. Вороновичем діалектика практичного процесу не є універсальною діалектикою дійсності, а становить конкретну форму діалектики діяльності суб'єкта, що в свою чергу «поділяється на діалектику пізнання і діалектику практики, діалектику ідей і діалектику дій» (стор. 37—38).

Отже, розуміння автором проблеми співвідношення матеріалістичної діалектики і вчення про практику обмежується такими положеннями: об'єктивна діалектика існує незалежно від свідомості і волі людини; пізнаючи її закони, людина застосовує їх у суб'єктивній діалектиці, що поділяється на діалектику практики і діалектику пізнання.

Нам здається, що ці положення слід доповнити тими, які випливають із діалектико-матеріалістичного розуміння суті людської чуттєво-предметної діяльності, здійсненого основоположниками марксизму. Ф. Енгельс підкреслював, що «як природо-

знавство, так і філософія досі зовсім нехтували дослідженням впливу діяльності людини на її мислення. Вони знають, з одного боку, тільки природу, а з другого — тільки мисль. Але найістотнішою і найближчою основою людського мислення є якраз зміна природи людиною, а не одна природа як така...»³ Саме діалектичні форми чуттєво-предметної діяльності людини є, зрештою, основою формоутворень свідомості, і це треба було б підкреслити, аналізуючи співвідношення діалектики й вчення про практику. Мабуть, тут не досить обмежуватись зауваженням про те, що «діалектика як методологія практики не можлива без діалектики як вчення про буття» (стор. 37). Зазначимо, що без діалектики як вчення про людську діяльність була історично неможлива діалектика як вчення про буття. Діалектика як теорія є результатом абстрагуючої пізнавальної дії людського мислення, внаслідок якої із суб'єктивного відношення діяльності усувається суб'єктивно-антропоморфічний елемент і досягається об'єктивна діалектика як така.

У другому розділі здійснюється аналіз категорій, що характеризують практику, окрема такої важливої, як категорія мети. Мета визначається як одна зі специфічних форм відображення свідомістю об'єктивного світу у формі образу практичної дії. Автор розкриває основні моменти процесу формування мети, підкреслює специфіку зумовленості її матеріальними чинниками. Зовнішній світ, зауважує він, є основою формування мети діяльності людини лише в кінцевому підсумку. Цей процес опосередковується знаннями людини, її реальним досвідом. Неодмінними моментами мети є матеріальні засоби її виконання та знання, що розкривають спосіб застосування цих засобів.

Однією з необхідних умов цілепродуктування є теоретичне пізнання. Тому, на думку Б. А. Вороновича, важливо розглянути відмінність між цілепокладанням і пізнанням як двома формами відображення світу (стор. 58).

Об'єктивну основу для вирішення теоретичної і цілепокладаючої форм свідомості автор убагає в наявності в матеріальному світі двох видів об'єктивної можливості. Перша характеризується тим, що вона здійснюється незалежно від участі людини, самовільно, друга — реалізується лише за цією участю. На думку автора, предметом пізнання є саме ті процеси, «які відбуваються в природі і в суспільстві і здійснення яких не залежить від людини і її свідомості» (стор. 59). Вивчаючи їх, людина пізнає, як розвивається природа сама по собі, що може відбутися в ній, незважаючи на участь у ній людини, пізнає об'єктивні закони розвитку природи і суспільства. Через це результати науки завжди мають прогнозує значення. На наш

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 507.

погляд, слід було б підкреслити специфічність цієї незалежності, адже усі наявні процеси пізнання тільки в ході її завдяки діяльності. Не випадково сам автор відзначає, що на відміну від пізнавальної діяльності «цілепокладання пов'язане з відображенням об'єктивного світу в іншій формі, у формі досягнуваного майбутнього, в тому вигляді, яким цей світ стане внаслідок матеріально-перетворюючої активності людини» (там же).

Відмінність теоретичного пізнання і цілепокладання як форм свідомості Б. А. Воронович убачає в тому, що результатом науково-пізнавальної діяльності є знання про об'єктивні закони розвитку світу, а результатом цілепокладаючої діяльності — практична мета, що буде реалізована в безпосередньому предметному акті. Оскільки для того, щоб перетворювати природу в своїх цілях, треба знати її закони, теоретична діяльність людини виступає як засіб формування реальної мети. Практична мета опосередковує зв'язок теоретичного пізнання і практики.

Існує кілька рівнів цієї опосередкованості. Поряд із тим, що його вирізняє автор, нам здається вартою уваги специфіка опосередкування зв'язку теорії й практики з поглядом розвитку самої теорії, коли вона дає ідеї, які можуть мати втілення в практиці.

Б. А. Воронович приділяє більше уваги тому моментові зв'язку цілепокладаючої діяльності з теоретичним пізнанням, який полягає в залежності теоретичних досліджень від цілепокладаючої діяльності людини. Справді, щоб пізнати закони природи, потрібно створити таку експериментальну ситуацію, яка дозволила б їх чітко зафіксувати. Поділ свідомості на пізнання і цілепокладання є досить відносний, підкреслює автор; з огляду на це, наука виступає як єдність теоретичного і прикладного, експериментального напрямів.

Відмінність практики від цілепокладання Б. А. Воронович убачає в тому, що вона є рухом від мети до її матеріального результату. Якщо «вироблення мети характеризується рухом від зовнішнього світу і його чуттєвих вражень до становлення мети, то практичний процес відбувається у зворотному напрямі — від мети до зовнішнього світу. Це «вираження» мети в зовнішньому світі може бути успішним тільки тому, що воно опосередковане відображенням зовнішнього світу в свідомості людини» (стор. 95).

Практику автор визначає як чуттєво-предметну діяльність людини, перехід від мети до об'єктивного результату, процес втілення людського розуму в об'єктивний світ. При цьому він заперечує доцільність розглядати практику в вузькому розумінні і в широкому, за яким практикою вважається всяка діяльність, в тому числі і духовна. На його думку, цей помилковий погляд спричинює нехтування протилежністю ідеального і матеріального. Тим часом безпосереднім завданням практики є доцільне перетворення об'єктивного світу,

а діяльність свідомості спрямована на пізнання і цілепокладання, здобуття знання про дійсність і її духовне перетворення. Водночас автор слушно застерігає від механістичного протиставлення теоретичної і практичної діяльності, підкреслює їх тісний взаємозв'язок, діалектичну єдність обох процесів.

Проте дослідникові не завжди вдається показати проблеми пізнання, практики і особливо цілепокладання в їх діалектичній єдності, як моменти цілісної людської діяльності. Таким моментом діяльності, а не тільки формою свідомості, є цілепокладання.

Основоположники марксизму-ленізму переконливо довели, що протиставлення діяльності, яка визначає цілі, і діяльності, яка втілює їх у життя, перебуває у тісному зв'язку із конкретними соціальними умовами, зокрема, з відчуженням усіх людських сил і здатностей, коли форми колективності уособлюються в специфічну соціальну силу, що не залежить від самої людини. За цих соціальних умов мислення як соціальна здатність людини теж протистоїть їй у відчуженій формі, у формі «самої по собі» науки. Розривається дійсний зв'язок між цілепокладанням і цілевтіленням, які є, зрештою, лише моментами цілісного людського буття.

Практичну діяльність Б. А. Воронович розглядає у зв'язку з характеристикою засобу діяльності. Жодна практична мета. доводить він, не може бути досягнута без застосування матеріальних засобів, які становлять матеріальну основу практики. Автор з'ясовує питання про об'єктивні і суб'єктивні чинники вибору засобу, підкреслюючи співвідносність категорій «мета» і «засіб», залежність вибору засобів від сутності мети, аналізує особливості становлення предмета засобом, показує, що як засіб предмет виступає лише в людській діяльності. Пропонується класифікувати засоби залежно від мети і діяльності, в якій вони функціонують, на три групи: «засоби перетворення відносин між людьми, засоби перетворення природи і засоби перетворення дійсності з метою пізнання» (стор. 122). Звичайно, такий поділ має досить умовний характер, оскільки перші два засоби, особливо другий, нерідко просто збігаються з останнім.

У книжці аналізується діяльна активність суб'єкта в практиці, розкривається роль фізіологічного чинника в його чуттєво-предметній діяльності, показано ніби інтроспективної фізіології та біхевіоризму в розумінні активності свідомості.

Різноманітність форм людської діяльності автор пропонує класифікувати залежно від форм руху матерії, що використовуються в практичному акті. Однак при цьому слід було б звернути увагу читача на потребу враховувати те, що, «знімаючись» у соціальній формі руху матерії, усі попередні форми набувають нових якостей. Навряд чи варто зображати справу так, ніби фізико-механічному рухові відповідає «фізико-механічна» форма діяльності.

Велику увагу приділяє автор проблемі співвідношення результатів практики і ідей, цілей, втіленням яких вони стали. Результат практики вважається доцільним, твердить Б. А. Воронович, якщо в ньому правильно втілені поставлені цілі й завдання. Але успішне перетворення буття адекватно поставленим меті не дає підстави говорити про тотожність її результатів дії, оскільки останній є матеріальний предмет, а мета — лише ідеальний образ дійсності. На думку Б. А. Вороновича, неправильно вважати результат практики залежним від об'єктивного світу лише за змістом. «Матеріальний момент відноситься не тільки до субстрату результату, але й до його структури, форми, організації» (стор. 168). Певною мірою форма і структура теж зумовлені об'єктивною дійсністю, на яку спрямована діяльність суб'єкта.

Розглядаючи залежність структури раціоналізованої дійсності як від структури цілі, так і від характеру матеріалів і засобів, що були охоплені діяльністю, автор підкреслює, що зрештою «результат практики збігається зі своєю метою лише в тому розумінні, що не мета відповідає продуктові її втілення, а навпаки, результат практики містить у собі зміни, що відповідають цілям і потребам суб'єкта» (стор. 174). Виділення цього аспекту діалектики мети та результату є цілком правомірним. Характеризуючи дійсність, що оточує людину, під кутом зору її відповідності людським цілям, автор, однак, не зводить цю дійсність тільки до «засібної» ролі щодо людської діяльності. Цілком слушною є його думка про те, що розгляд дійсності як раціональної чи нераціональної може мати сенс лише щодо предметів, виникнення яких опосередковане людською діяльністю. Предмет, в якому не втілена людська ідея, не може бути ні раціональним, ні нераціональним; предметність не завжди характеризується раціональністю, тоді як раціо-

нальність завжди предметна. Автор докладно розглядає співвідношення раціонального і ірраціонального, відносного і абсолютного в практиці, критикує погляди з цієї проблеми представників буржуазної філософії.

Кінцевий розділ монографії присвячено інформаційному аспектові перетворення дійсності і ролі моделювання в практиці. Зв'язок поняття інформації і категорії практики автор встановлює, розглядаючи, зокрема, інформацію як зміст процесу втілення цілі. «Адекватне втілення цілі в діяльності суб'єкта, предметно відтворюючи ідеї й думки в тій формі, як вони сформувалися внаслідок творчого відображення дійсності, приводить до формування практичної інформації» (стор. 219). Практичну інформацію має лише раціоналізована дійсність, її основою є діяльність суб'єкта. Водночас підкреслюється, що практична інформація характеризує не цілі й ідеї суб'єкта, а результати його практичної діяльності, продукти втілення цілей. Привертає увагу здійснений автором аналіз проблем кількості практичної інформації, з'ясування різних варіантів її розуміння, значення поняття кількості інформації для передбачення тенденцій розвитку олюдненої природи.

Б. А. Воронович у своїй праці зачіпає також проблеми моделювання, зокрема ті, які є дискусійними. Він пропонує «розширити» тлумачення моделювання за межі гносеології, розглядаючи його, як спосіб, притаманний не тільки пізнанню, а й іншим сферам людської діяльності.

Загалом книжка Б. А. Вороновича «Філософський аналіз структури практики», яка є однією з перших спроб здійснити цілісний аналіз основних рівнів практики, закладає певні основи для інтенсивного розвитку цього актуального напрямку філософських досліджень.

І. М. МУСІЄНКО, О. А. СЛЬОЗКА

Анотації

Б. А. Гаєвський, В. В. Колобков, Й. Д. Ремезовський. Розвиток наукового комунізму в сучасних умовах. К., 1972.

У колективній монографії Б. А. Гаєвського, В. В. Колобкова і Й. Д. Ремезовського «Розвиток наукового комунізму в сучасних умовах» розглядається творча сутність наукового комунізму, яка ґрунтується на органічному зв'язку революційної теорії з революційною практикою, досліджуються проблеми становлення і функціонування розвинутого соціалістичного суспільства та його поступового переростання в комуністичне, питання оптимізації управління суспільним

життям в СРСР та в інших країнах світової соціалістичної системи.

У першому розділі, автором якого є доктор історичних наук професор Й. Д. Ремезовський, аналізуються успіхи КПРС та братніх комуністичних партій у справі поєднання на марксистсько-ленінській основі теоретичної діяльності з соціальними перетвореннями. Основна увага автора спрямована на аналіз діяльності КПРС та інших марксистсько-ленінських партій щодо теоретичного узагальнення новітніх явищ і процесів сучасного світового розвитку, зокрема світового революційного процесу, на наукову характеристику тих проблем, що їх досліджує сучасна марксистсько-ленін-

ська теоретична думка, на визначення магистральних шляхів дальшого розвитку наукового комунізму.

Науковому аналізу складних проблем розвитку соціалізму в країнах соціалістичної системи, а також теоретичної діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу та інших марксистсько-ленінських партій присвячені два наступні розділи книги, написані кандидатом філософських наук доцентом В. В. Колобковим та кандидатом філософських наук доцентом Б. А. Гаєвським.

У другому розділі аналізується, як підходять компартії соціалістичних країн до соціально-економічних проблем становлення і функціонування розвинутого соціалістичного суспільства. Автор визначає коло тих проблем, які постали перед марксистсько-ленінськими партіями соціалістичних країн як першочергові на новому етапі соціалістичного і комуністичного будівництва. До них належать, насамперед, проблеми подолання відмінностей між класами, між містом і селом, між фізичною і розумовою працею на основі змін у соціально-класовій структурі соціалістичного суспільства і всебічного розвитку й поступового зближення націй.

Значне місце у розділі посідає характеристика дальшої розробки братніми партіями теорії національного питання. Автор підкреслює пріоритет КПРС у теоретичній розробці національного питання, особливу цінність досвіду нашої країни в успішному його розв'язанні.

Однією з найважливіших проблем соціалістичного і комуністичного будівництва є постійне удосконалення управління соціалістичним суспільством. Автор третього розділу, присвяченого дослідженню цієї проблеми, кандидат філософських наук доцент Б. А. Гаєвський робить спробу узагальнення великого досвіду теоретичної та практичної діяльності КПРС й інших комуністичних партій соціалістичних країн стосовно удосконалення системи управління соціалістичним суспільством.

Автор підкреслює, що на з'їздах КПРС та інших марксистсько-ленінських партій зверталась увага на те, що розвиток соціалістичної економіки висуває нові, вищі вимоги до управління.

Книга містить характеристику загальносоціологічної категорії управління. Тут підкреслюється, що загальносоціологічність цієї категорії зовсім не означає того, що вона позбавлена класового змісту. Навпаки, автор наголошує, що саме управління і управлінські відносини безпосередньо відбивають соціально-економічну й політичну сутність суспільства. За умов соціалізму наукове управління обіймає всі сфери суспільного життя, базуючись на суспільній власності на засоби виробництва, морально-політичній єдності класів і соціальних груп соціалістичного суспільства. У розділі робиться акцент на тому, що в центрі управлінської системи соціалізму стоїть озброєна передовою теорією кому-

ністична партія — авангард робітничого класу і всіх трудящих.

В. О. Тихонович. Мотиви трудової активності особи. (Теоретичні проблеми соціально-психологічного дослідження). Відпов. редактор доктор філософських наук Л. В. Сохань. К., 1972, 150 с.

У монографії В. О. Тихоновича досліджується вплив групової і індивідуальної свідомості на формування і функціонування мотивів праці в умовах розвинутого соціалістичного суспільства. Вивчення специфіки цих мотивів, їх співвідношення, впливу на трудову активність людей зумовлює інтерес дослідника до тих психологічних механізмів, які є важливою ланкою соціальної спрямованості особи. На прикладі так званої установки сприйняття як важливого чинника поведінки людини у монографії зроблено спробу залучити до вивчення соціально-психологічних проблем дані психологічної науки.

Особливостями сучасного стану розвитку соціально-психологічних досліджень, необхідністю уточнення понятійного і категоріального апарату зумовлена увага автора до таких категорій, як мотив, інтерес, соціальна установка, ціннісна орієнтація, масова свідомість.

У першому розділі монографії розглянуто питання впливу соціального середовища, особливо мікросередовища повсякденної діяльності особи, на формування її соціальної активності.

Другий розділ книги присвячено дослідженню ролі буденної свідомості в формуванні ціннісної орієнтації особи. Даючи загальну характеристику буденної свідомості, автор робить висновок, що поряд з традиційним гносеологічним аспектом дослідження цього явища необхідним є соціологічний і соціально-психологічний його аналіз, тобто аналіз функціональних особливостей буденної свідомості в системі суспільної свідомості в цілому. Розглянуто нормативно-оцінну функцію буденної свідомості.

Основний зміст третього розділу книги присвячено питанням оптимізації стимулів до праці залежно від конкретних умов, сфер діяльності тощо. Зокрема, наголошено на соціально-психологічному аспекті матеріального стимулювання трудової активності. Автор робить висновок, що пошук дійових засобів стимулювання праці в сучасних умовах пов'язаний з необхідністю враховувати не тільки ситуації виробничого характеру, а й ті процеси, які відбуваються у позавиробничій сфері, зокрема у сфері споживання. На особливу увагу, на думку дослідника, заслуговує взаємозв'язок масової свідомості з масовою поведінкою на виробництві і в побуті. У книзі проаналізовано також деякі соціально-психологічні явища, спричинені впровадженням нових методів планування та економічного стимулювання у виробництві й управлінні.

Ю. І. Ширяєв. Становлення соціальної однорідності радянського суспільства. Відпов. редактор доктор філософських наук В. Ф. Безпальний. К., «Наукова думка», 1973, 182 с.

В книзі розкривається закономірність формування соціальної однорідності суспільства в процесі становлення комуністичної формації, показується переростання соціально-політичної єдності суспільства в його соціальну однорідність, досліджується зближення класів і соціальних груп, зростання елементів і ознак соціальної однорідності суспільства.

В монографії використані конкретні соціологічні дослідження, проведені на промислових та сільськогосподарських підприємствах.

Книга розрахована на всіх, хто вивчає марксистсько-ленінську теорію, цікавиться соціальними проблемами будівництва комунізму.

Релігійна психологія і формування науково-атеїстичного світогляду. Відпов. редактор кандидат філософських наук М. Д. Коротков. К., «Наукова думка», 1973, 230 с.

У монографії дається філософський аналіз психологічного аспекту релігійної свідомості, а також розглядаються проблеми формування науково-матеріалістичного світогляду. В ній з'ясовується місце релігійної свідомості, специфіка релігійного світогляду. Значне місце в книзі відведено аналізу релігійної віри.

Автори на конкретному соціологічному матеріалі досліджують психологічні особливості подолання релігії і формування науково-матеріалістичного світогляду.

Книга розрахована на науковців, викладачів, студентів та усіх, хто цікавиться проблемами наукового атеїзму.

О. Придувалов. Церква. Віруючі. Сучасність. Одеса. 1973, 88 с.

У науково-популярному нарисі автор викриває антинаукову суть віровчення Руської православної церкви, дає критичний аналіз спроб церкви пристосуватись до нових умов, в яких вона опинилась з перемогою соціалізму. На конкретному матеріалі соціологічних досліджень автор простежує вплив соціалістичної дійсності на свідомість сучасного віруючого.

**Показчик статей, вміщених у журнали
«Філософська думка» 1973 року**

До 70-річчя II з'їзду РСДРП

	№	Стор.
Передова — Партія новаторів	4	3
І. М. Варзар — Розвиток В. І. Леніним теорії соціалістичної революції	4	20
Б. О. Рутковський — В. І. Ленін про відповідальність керівника	4	11

Діалектичний матеріалізм

Г. О. Балл — Вихідні поняття і способи розробки загальної теорії розв'язування задач	3	40
В. І. Богданович, В. Г. Кулик, А. І. Уйомов — Про розвиток і практичне застосування системного підходу	1	10
Г. А. Брутян — Єдність і відмінність основних систем логіки	2	56
М. О. Булатов — Взаємоперехід якості і кількості як закон пізнання і діяльності	2	25
С. О. Васильєв — Межі осмисленості гіпотези лінгвістичної відносності	5	40
Г. Г. Вдовиченко — Методологічні проблеми системно-структурного дослідження	3	46
М. В. Дяченко — Наступність як специфічний зв'язок	5	52
М. М. Єсіпчук — Генезис поняття історії у світлі суспільно-історичної практики	4	36
Л. М. Курчиков — Теоретико-інформаційний підхід в аналізі науково-го знання	2	62
В. С. Лутай — Мислені конструкти та логічне виведення знань	1	33
С. В. Остапенко — Оцінка і екстраполяція теоретичних систем	5	33
Д. М. Прилюк — Публіцистична творчість як лізнавальна діяльність	2	47
М. Р. Радовель — Про оптимізацію «виробництва» знань	6	49
М. Ф. Тарасенко — Специфіка виробничого освоєння природи	5	22
О. М. Ткаченко — Методологічні проблеми субординації категорій психології	6	59
В. І. Шинкарук, І. М. Молчанов, В. К. Хорошилова — Розвиток матеріалістичної діалектики в праці Ф. Енгельса «Діалектика природи»	3	55

Історичний матеріалізм і науковий комунізм

Проблеми розвинутого соціалізму

Ю. С. Голубушин, Ю. П. Лебединський — Інтернаціоналізація економіки радянських республік	1	3
А. І. Доронченков — Інтернаціоналізація виробничого досвіду робітничого класу	6	12
В. В. Ковалевський, Л. М. Матвієнко, Л. О. Сандюк — Деякі соціальні аспекти міграції населення в СРСР	6	22
А. І. Погорелова — Розвиток масової виробничої творчості	3	14
Р. М. Сокирянська — Взаємозв'язок атеїстичного і морального виховання	4	29
В. І. Шинкарук — Науково-технічна революція і формування нової людини	6	3

Передова — Піднести рівень досліджень і викладання наукового комунізму	3	3
В. І. Волович — Про надійність емпіричного базису соціологічної теорії	3	22
Г. І. Горак — Про лізнавальне значення форм суспільної свідомості	1	17
М. Г. Кириченко — Про структуру соціологічного знання	2	35
І. М. Погова — Соціологічні проблеми прийняття і здійснення управлінських рішень	5	14
В. М. Терлецький — Ленінський етап у розвитку марксистського вчення про державу	2	3

Основні функції науки

Г. Г. Вдовиченко — Систематизуюча функція науки 6 28

Проблеми взаємозв'язку науки і практики

Г. М. Добров — Соціалістичний досвід з'єднання науки і виробництва 5 3:

Філософські питання природознавства

П. П. Бобровський — Етапи становлення еволюційної теорії 6 68

М. Б. Вільницький — Діалектична суперечність у релятивістській фізиці 4 46.

Н. П. Депенчук — Редукціонізм та проблема теоретизації біології 1 54

О. З. Жмудський — Ленінський союз філософів і природознавців 2 16

В. І. Кузнецов — Про один підхід до аналізу структури фізичних теорій 4 57

Ю. Г. Пономаренко — Теоретико-пізнавальні аспекти хімічного дослідження 1 64

В. М. Свириденко — Процедури вимірювання та проблема точності знання 1 45.

Конкретні соціальні дослідження, етика, атеїзм

В. С. Максименко, А. В. Шишова — Поінформованість та її вимірювання 3 31

О. С. Онщенко — Історичні тенденції становлення науково-атеїстичного світогляду 6 75.

В. І. Паніотто — Соціометричний аналіз відносин у малих групах 5 66.

Е. Г. Федоренко, О. І. Смольняков — Про специфіку професійної етики 1 26.

Історія філософії

А. І. Братановський — Критичне ставлення молодого К. Маркса до філософії Гегеля 2 68.

В. С. Горський — Історико-філософський процес у домарксистській історії філософії 6 39

П. С. Дишлевий, В. І. Кузнецов — Міколай Коперник і сучасна фізична картина світу. До 500-річчя від дня народження вченого 1 82

П. А. Коломієць — Просвітницький гуманізм творчості Гольбаха. До 250-річчя від дня народження мислителя 1 72.

В. М. Костюк — Проблема обгрунтування знання у філософії Лейбніца 4 67

В. М. Нічик — Етичні погляди Д. С. Туптала 2 77

Д. Х. Острянин — Активний борець за матеріалістичний світогляд 3 65.

І. В. Паславський — Проблема універсалій в «Логіці» Й. Кроковського 5 60.

Критика буржуазної ідеології

Л. Ю. Беренштейн — Реакційна суть філософських догм сіонізму 5 94

Г. А. Заїченко — Л. Вітгенштейн і криза позитивістської методології пізнання 1 124

Т. К. Кичко, І. І. Мигович — Соціальний зміст апологетики іудаїзму 6 86

Т. Г. Косарева — Апологія капіталізму в концепції «постіндустріального суспільства» Д. Белла 5 113

В. В. Косолапов — Банкрутство політичних прогнозів антикомунізму 4 85.

Л. К. Куліченко — Антиісторизм раціовіталізму. Критичний аналіз філософсько-історичної концепції Ортега-і-Гассета 1 114

Є. Є. Ледников — Неспроможність неопозитивістських поглядів на співвідношення теорії та реальності 6 114

В. В. Лях — Ідеалістичний характер «неконцептуальної гносеології» Ж.-П. Сартра 6 106.

С. Г. Москвичов — Методологічна обмеженість концепцій мотивації в сучасній буржуазній психології 6 96

В. С. Пазенок — Нерозв'язність проблеми істини в сучасній буржуазній етиці 4 77

В. О. Суярко — Антикомуністична спрямованість ідеології клерикалізму 5 103.

В. Г. Табачковський — Проблема суб'єктивності та її нерозв'язність в ідеалістичній філософії 2 88.

В. В. Танчер — Духовна маніпуляція особою в буржуазній соціології	2	101
С. Г. Фіногеев — Буржуазний націоналізм на службі антикомунізму	5	84
Г. М. Чернявська — Футурологія: претензії і реальність	3	75
Проблеми викладання філософії		
В. Є. Давидович — Навчальна лекція з філософії	3	84
На допомогу викладачам наукового комунізму		
Виникнення і основні етапи розвитку наукового комунізму	5	75
Предмет наукового комунізму	3	94
Критика і бібліографія		
<i>Проблемні огляди літератури</i>		
Розробка методологічних проблем взаємозв'язку науки і практики (огляд літератури, що вийшла в республіці протягом останнього десятиліття)	4	95
Розробка проблем наукового атеїзму. Огляд літератури, що вийшла на Україні у 1969—1972 рр.	3	107
Соціально-психологічні дослідження в республіці (1970—1972 роки)	5	121
<i>По сторінках наукових журналів</i>		
В. П. Тронь, Л. В. Димерська, А. М. Половинчик — Методологічні проблеми наукознавства та інформатики	4	109
<i>Рецензії</i>		
К. А. Байрачний, Н. Т. Гостев — Філософсько-соціологічне дослідження проблем управління соціалістичним суспільством	3	113
О. П. Веремеева, В. С. Дмитриченко — Однобічна оцінка класової природи утопічного соціалізму та революційного демократизму	2	119
В. С. Горський, М. О. Парнюк — Підручник тольських філософів	2	132
Н. П. Депенчук — Теорія еволюції і сучасна генетика	3	125
А. О. Єришев, П. Д. Коваль — Антикомунізм і його філософія духовних цінностей	3	123
Д. О. Жданов, О. М. Шейко — Логіка і наукове передбачення	4	132
В. Ф. Жмир — Актуальні проблеми розвитку соціалістичного суспільства	1	107
В. Ф. Жмир — Книга про методи соціологічних досліджень	5	128
М. А. Камішан — Книжка про суспільний прогрес	3	116
О. Д. Кардаш, І. Є. Городиський — В. І. Ленін і методологічні питання сучасної науки	1	102
О. М. Ковтун — Принцип партійності і природознавство	5	126
Л. М. Курчиков, О. З. Панкратов — Аналіз філософських питань логіки	5	134
А. М. Макаров, Ю. В. Осичнюк — Від класової диференціації до соціальної однорідності суспільства	2	127
І. М. Мусієнко, О. А. Сльозка — Дослідження структури практики	6	125
О. С. Онищенко — Гносеологічний аналіз релігійної буденної свідомості	1	109
В. С. Пазенок — У боротьбі з антикомунізмом	1	104
М. О. Парнюк — Філософський аналіз проблем фізичного релятивізму	5	130
М. П. Партолін, М. А. Челак — Книга про розвиток матеріалістичної філософії на Україні	2	126
Н. П. Поліщук — Сутінки старого світу	6	123
М. В. Попов — Про сутність живої матерії	3	128
В. М. Свириденко — Нова книжка з питань детермінізму	4	130
В. І. Солдатов — Логічні основи моделювання	2	129
В. Г. Табачковський — Діалектична суперечність як філософська проблема	4	128
С. С. Уткін, В. С. Пазенок — Посібник з марксистсько-ленінської етики	5	132
В. В. Фомиченко — Проблеми філософії у журналі французьких комуністів «La Pensée»	3	130
М. Т. Фрідель — Сіонізм: теорія і практика	3	119
Анотації		
	4	135
	6	128
Філософська література, що вийшла на Україні 1972 року	3	133

Наукове життя

В. А. Азархін, О. М. Кравченко — Конференція, присвячена ювілею М. Коперника	3	103
В. А. Азархін — Підсумки та перспективи	4	121
А. А. Герасимчук, В. П. Миропольський — Республіканська науково-методична конференція з проблем атеїстичного виховання	4	118
А. Т. Гордієнко — Естетика, мистецтво й суспільне життя (нотатки про VII Міжнародний естетичний конгрес)	2	111
В. М. Мазур — Обговорення проблем соціалістичного інтернаціоналізму і радянського патріотизму	1	97
И. Д. Ремезовський, Ю. Д. Прилюк — Утворення СРСР — торжество ленінської національної політики	1	93
І. П. Стогній — Республіканська конференція, присвячена 250-річчю від дня народження Г. С. Сковороди	1	98
Пленум правління Українського відділення Філософського товариства СРСР	4	122
О. І. Яценко — На IX Міжнародному гегелівському конгресі	4	124
III Всесоюзний конкурс праць молодих учених у галузі суспільних наук	6	135
Присвоєння почесних знань	2	135
Наші автори	1—6	136

III ВСЕСОЮЗНИЙ КОНКУРС ПРАЦЬ МОЛОДИХ УЧЕНИХ У ГАЛУЗІ СУСПІЛЬНИХ НАУК

Секретаріат ЦК ЛКСМУ, Президія АН УРСР, колегія Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти Української РСР прийняли спільну постанову щодо участі молодих учених вищих учбових закладів і науково-дослідних установ республіки у III Всесоюзному конкурсі робіт з суспільних наук.

Конкурс проходитиме в той період, коли радянський народ веде напружену боротьбу за виконання завдань п'ятирічки, за здійснення соціально-економічних накреслень XXIV з'їзду КПРС, у час, коли наша країна йде назустріч 30-річчю великої Перемоги над фашизмом. Усе це й повинно визначати зміст, цілеспрямованість конкурсу, який стане оглядом творчих сил молодих дослідників актуальних соціальних, філософських, економічних, політичних проблем сучасності, героїчного шляху КПРС, історії Ленінського комсомолу, ратного і трудового подвигу народів СРСР.

Обком комсомолу, міські ради ректорів, керівники наукових установ і вузів республіки, кафедр суспільних наук зобов'язуються постановою провести широку роз'яснювальну і організаторську роботу з тим, щоб залучити молодь науково-педагогічних колективів до участі у конкурсі.

Конкурс буде проведено в такі строки: у вузах, наукових закладах, містах і областях — до березня 1974 року; республіканський тур — квітень—травень 1974 року.

До участі в конкурсі допускаються науковці, аспіранти, викладачі учбових закладів, працівники партійних, комсомольських, радянських, профспілкових органів віком до 33 років на момент подання роботи на конкурс. Автори можуть представляти на конкурс книги, брошури, статті, нариси, навчально-методичну літературу та рукописи, що являють собою самостійно виконані дослідження з марксистсько-ленінської філософії, наукового комунізму, політичної економії, конкретної економіки, історії КПРС, історії ВЛКСМ та міжнародного молодіжного руху, права, психології, педагогіки і проблем комуністичного виховання молоді.

Роботи переможців конкурсу відзначатимуться дипломами на нагородах, за підсумками конкурсу буде проведена науково-теоретична конференція.

Кращі роботи будуть опубліковані у республіканських журналах. Праці з марксистсько-ленінської філософії та наукового комунізму, зокрема, вміщуватимуться на сторінках «Філософської думки».

Наші автори

- ШИНКАРУК**
Володимир Іларіонович — доктор філософських наук, професор, член-кореспондент АН УРСР, директор Інституту філософії АН УРСР
- ДОРОНЧЕНКОВ**
Аскольд Іванович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- КОВАЛЕВСЬКИЙ**
Віктор Володимирович — кандидат економічних наук, в. о. доцента кафедри економічної географії Одеського Інституту народного господарства
- МАТВІЄНКО**
Любов Матвіївна — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та наукового комунізму Одеського інституту народного господарства
- САНДЮК**
Людмила Онисимівна — аспірантка кафедри наукового комунізму Одеського державного університету
- ВДОВИЧЕНКО**
Георгій Григорович — доктор філософських наук, професор, завідуючий кафедрою філософії ІПК при КДУ
- ГОРСЬКИЙ**
Вілен Сергійович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- РАДОВЕЛЬ**
Михайло Рувімович — кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії Черкаського педагогічного інституту
- ТКАЧЕНКО**
Олександр Миколайович — кандидат психологічних наук, в. о. доцента кафедри загальної та інженерної психології КДУ
- БОБРОВСЬКИЙ**
Полікарп Петрович — кандидат філософських наук, доцент кафедри історії КПРС Сумського педагогічного інституту
- ОНИЩЕНКО**
Олексій Семенович — кандидат філософських наук, заступник директора Інституту філософії АН УРСР
- КІЧКО**
Трохим Корнійович — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Київського технологічного інституту легкої промисловості
- МИГОВИЧ**
Іван Іванович — лектор Київського ОК КП України
- МОСКВИЧОВ**
Станіслав Георгійович — кандидат педагогічних наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ЛЯХ**
Віталій Васильович — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ЛЕДНИКОВ**
Євген Євгенович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР

Редакційна колегія:

В. І. КУЦЕНКО (головний редактор), А. А. АВЕТИСЯН, В. Г. АНТОНЕНКО, Ю. Ф. БУХАЛОВ, В. І. ВОЙТКО, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, П. С. ДИШЛЕВИЙ, М. В. ДУЧЕНКО, М. М. ОЛЕКСЮК, Д. Х. ОСТРЯНИН, М. В. ПОПОВИЧ, Л. В. СОХАНЬ, В. К. ТАНЧЕР, В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО, В. І. ШИНКАРУК.

Відповідальний секретар В. А. АЗАРХІН.

Адреса редакції: 252601, Київ-1, вул. Кірова, 4, редакція журналу «Філософська думка». Телефон 29-61-27.

Технічний редактор Р. А. Коротик.

Коректор Л. М. Шевченко.

БФ 03509. Здано до складання 18.1X 1973 р. Підписано до друку 14.XI 1973 р. Папір друкарський № 1, формат 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 8,5. Умовно-друк. аркушів 11,9. Обліково-вид. аркушів 12,07. Тираж 3900. Замовлення К-164. Ціна 40 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, вул. Репіна, 3.
Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

«ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ» № 6 (на українском языке). Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Выходит 6 раз в год. Адрес редакции 252601, Киев-1, ул. Кирова, 4, редакция журнала «Философская думка». Издательство «Наукова думка», Киев, Репина, 3. Типография изд-ва «Київська правда», Киев, ул. Леніна, 19. Печ. листов 8,5. Условно-печ. листов 11,9. Учетно-издат. листов 13,02. Тираж 3900. Цена 40 коп.